

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Erhvervshistorisk
Årbog 2005

Erhvervshistorisk
Årbog

Erhvervshistorisk Årbog

2005

Danish Yearbook of Business History
with an English Summary

Bind 54

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:
Fordbil, 1922 (se s. 70)

REDAKTION:
Jørgen Fink
Chr. R. Jansen
Lone Hedegaard Liljegen

ENGLISH SUMMARY:
translated by
Jørgen Peder Clausager

Trykt med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN
0071-1152

Copyright © 2005 by Erhvervsarkivet
Vester Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark
by
Winds Bogtrykkeri A/S • Haderslev

Indhold

Teori og metode

- Christian Knudsen: Virksomhedsteori og virksomhedshistorie.*
Fra faglig isolation til frugtbar interaktion 7
- Lesley Richmond og Alison Turton: Erhvervsarkiver i Storbritannien* 26

Artikler

- Jesper Strandskov og Kurt Pedersen: Direkte udenlandske investeringer i Danmark 1840-1940* 62
- Michael Märcher: »i Jylland ... findes faa Capitalister«*
Et studie i det jyske Bank-Contoir i Aarhus' etablering
og virke 1837-1848 91
- Kenn Tarbensen: Savnet Georg Brandes-manuskript er dukket op* 115
- Georg Brandes: Ludvig David* 128
- Kenn Tarbensen: Bogføringsloven af 1912. Baggrund og debat* .. 136

Virksomhedsportræt

- John Juhler Hansen: Cykle- og Ringfabriken Jyden*
P. Andersen, en iværksætter i Himmerland 156

Arkivafleveringer til Erhvervsarkivet 2004	201
Bidragydere til denne årbog	212
English summary	214

Indholdsfortegnelsen til de tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog kan findes på internetadressen: www.sa.dk/ea/Aarbog/Indholdsfortegnelse.htm

Virksomhedsteori og virksomhedshistorie

Fra faglig isolation til frugtbar interaktion

Af CHRISTIAN KNUDSEN

Virksomhedsteori og virksomhedshistorie har i mange år fremstået som to relativt isolerede discipliner, som kun i meget begrænset omfang har indgået i en frugtbar dialog med hinanden. I artiklen undersøges årsagerne til den manglende dialog fra den virksomhedsteoretiske side. Der argumenteres for, at virksomhedsteorien traditionelt har bygget på en forklaringsmodel, som har ført til, at virksomheden er blevet konceptualiseret som en ahistorisk entitet. Den bagvedliggende forklaringsmodel er imidlertid inden for de seneste tiår kommet under voldsom kritik og er blevet erstattet af et mere processuelt syn på forklaringer. Det har indebåret, at virksomheder i stigende grad er blevet analyseret fra et diakront perspektiv, idet man har fokuseret på, hvorledes virksomheden over tid har akkumuleret kundskaber som grundlag for at opbygge sine konkurrencemæssige fortrin. Artiklen afsluttes med en præsentation af et undervisningsprojekt, der tilsigter at bringe virksomhedsteori og virksomhedshistorie i et nærmere samspil med hinanden.

Indledning

Man skulle umiddelbart tro, at virksomhedsteori og virksomhedshistorie var to discipliner, som stod hinanden meget nær og dermed havde befrugtet hinanden på et utal af måder igennem de sidste 100 til 125 år. F.eks. ville det have været naturligt, at økonomer med interesse for virksomhedsteorien havde lært af de mange historiske fremstillinger af forskellige virksomheders udvikling, som virksomhedshistorikere har produceret i så stort et tal. Og omvendt skulle man have troet, at virksomhedshistorikere i deres sortering af de mange historiske data i højere grad havde ladet sig inspirere af de teoretiske modeller, som virksomhedsteoretikere har opstillet om virksomhedens interne og eksterne situation. I en lettere omskrevet version af videnskabsteoretikeren Imre Lakatos (1968) dictum (som oprindeligt var møntet på relationen mellem videnskabsteori og videnskabshistorie) kan man måske sammen-

fatte den eksisterende relation mellem de to fag på følgende måde: »virksomhedsteori uden virksomhedshistorie er indholdsløs«, mens »virksomhedshistorie uden virksomhedsteori er blind«. Dvs. såfremt virksomhedsteorien ikke bygger på de mange historiske data, som virksomhedshistorikere har indsamlet, bliver virksomhedsteorien let empirisk indholdsløs. Og omvendt vil en virksomhedshistorie, der ikke lader sig lede af virksomhedsteorien, være blind i den forstand, at den kan have svært ved at vurdere og tolke de mange enkeltstående og løsrevne historiske data uden støtte fra virksomhedsteoriens side.

Som virksomhedsteoretiker skal jeg i denne artikel især sætte fokus på virksomhedsteorien og så rejse spørgsmålet, hvad der inden for dette fagområde allerede er gjort, og hvad der yderligere kan gøres for at forbedre relationen til det virksomhedshistoriske fagområde. Derimod vil jeg ikke se på, hvad virksomhedshistorikere kan gøre for at udbygge relationen til virksomhedsteorien, da det ligger uden for mit kompetenceområde.

Overordnet må det konstateres, at videnskabsidealet for virksomhedsteorien – ligesom for de fleste andre økonomiske fagområder – har været domineret af fysikken med dens målsætning om at etablere universale lovmæssigheder. Dette såkaldte *nomotetiske* forskningsideal blev i økonomi især tydeliggjort af den østrigske marginalisme i den såkaldte Methodenstreit med den tyske historiske skole i slutningen af 1800-tallet. Den tyske historiske skole havde argumenteret imod, at økonomi skulle aspirere til at være en generaliserende videnskab, men hævdede tværtimod, at økonomi var en historisk videnskab, der burde studere alle begivenheder som unikke og derfor måtte forfølge et *idiografisk* videnskabsideal. Omend østrigerne med Carl Menger i spidsen understregede, at økonomi nok var en såkaldt åndsvidenskab (*Geisteswissenschaft*), så fastholdt de ikke desto mindre, at økonomi burde være en lovmæssighedssøgende disciplin.

Stort set det samme nomotetiske videnskabsideal, som østrigske marginalister havde forsvaret i 1890'erne, blev videreført i den logiske empirisme med den såkaldte Covering Law model eller Hempel-Oppenheim modellen i slutningen af 1940'erne. Ifølge denne model havde man forklaret/forudsagt et empirisk fænomen, når man kunne indordne det under en eller flere lovmæssigheder samt en række initialbetingelser. Det var også denne model, som i 1950'erne blev anvendt af henholdsvis den østrigsk-amerikanske økonom Fritz Machlup og Chicagoøkonomen Milton Friedman som grundlag for at formulere, hvad Mark Blaug har kaldt det »klassiske forsvar« af økonomisk teori,

og som siden er blevet anvendt til at sammenfatte, hvilken metodologi som de fleste empirisk orienterede økonomer faktisk praktiserer.

Som jeg skal forsøge at argumentere for i denne artikel, har det i høj grad været det underliggende nomotetiske videnskabssyn i Covering Law modellen, som må bære ansvaret for, at virksomhedsteoretikere i så begrænset omfang har interageret med virksomhedshistorien. Men jeg skal også argumentere for, at en række virksomhedsteoretikere af heterodoks observans allerede igennem et par tiår har foreslået alternativer til Covering Law modellen, som nedtoner det nomotetiske videnskabsideal og alternativt sætter fokus på, hvad man har kaldt et processuelt forklaringsbegreb.

I det følgende afsnit 2 skal jeg først meget kort opridse nogle af hovedforskellene mellem de to syn på forklaringer i henholdsvis Covering Law modellen og i det processuelle forklaringsyn. Herefter vil jeg i de to følgende afsnit kigge nærmere på, hvorledes Covering Law modellen har udgjort et centralt omdrejningspunkt i virksomhedsteorien. I afsnit 3 diskuteres den klassiske mikroteori/neoklassiske virksomhedsteori og dennes brug af komparativ-statisk ligevægtsanalyse, og i afsnit 4 diskuteres transaktionsomkostningsteorien og andre mere funktionelt orienterede virksomhedsteorier og deres brug af en komparativ-institutionel analyse. Hovedtesen i disse afsnit er, at det er kravet i Covering Law modellen om intern lukning af modeller, der har forhindret, at økonomer har anskuet virksomheden fra et endogent vækstperspektiv og dermed som en historisk entitet, hvorved en mere frugtbar relation til det virksomhedshistoriske fagfelt er blokeret. Imidlertid argumenteres der i afsnit 6 for, at der i løbet af de sidste par tiår er fremkommet en række nye heterodokse forskningstraditioner, som har brudt med kravet om intern lukning i Covering Law modellen og søgt at udvikle nye virksomhedsforståelser på basis af et mere processuelt syn på forklaringer.

2. To forskellige syn på forklaringer

Hovedargumentet i dette og efterfølgende afsnit er, at der eksisterer mindst to grundlæggende forskellige syn på, hvad en forklaring er og derfor to forskellige syn på, hvorledes en teori om virksomheden bør bygges op. Ved at identificere de ontologiske forudsætninger, der ligger bag disse to syn på, hvad en forklaring er, vil det være muligt at få identificeret to ret forskellige forskningsretninger inden for virksomhedsteorien.

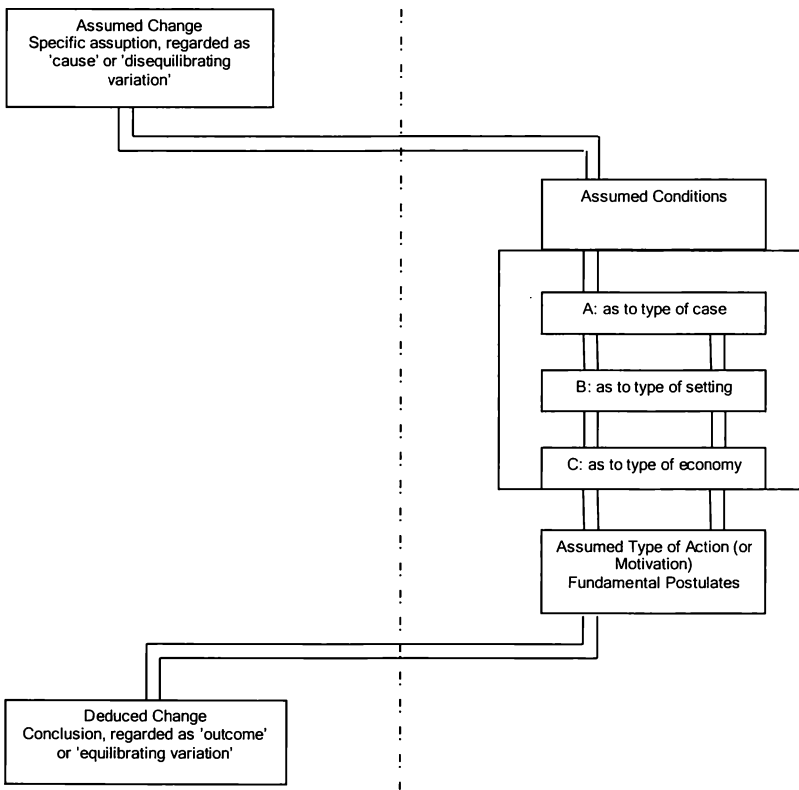
Den dominerende retning inden for virksomhedsteorien argumenterer for, at målet med at opstille en teori er at finde en sammenhæng mellem en række vigtige variabler med henblik på at identificere nogle regulariteter, kausale udsagn eller endog lovmæssigheder i virksomhedernes adfærd. Denne tradition bygger på, hvad jeg i indledningen kaldte det nomologisk-deduktive forklaringsyn eller Covering Law modellen. Ifølge denne model vil en social lov eller regularitet have formen: »Hvis betingelserne C_1, C_2, \dots, C_n så altid E «. De forhold C_1, C_2, \dots , hvormed vi forklarer et fænomen, kaldes explanans, mens det fænomen E , som vi søger at forklare, kaldes explanandum. Ifølge Covering Law modellen har vi forklaret et fænomen E , når vi kan »indordne« det under en bestemt explanans og dermed kan deducere det herfra. Tilhængerne af Covering Law modellen argumenterer tillige for, at forklaringer har samme logiske struktur som forudsigelser (*symmetritesen*). Hvis vi er i stand til at forudsige et empirisk fænomen, så vil vi ifølge symmetritesen også have givet en forklaring på det og vice versa. Og hvis vi er i stand til at identificere en regularitet, så kan vi benytte os af den til at kontrollere eller intervenere i den sociale verden. Det er ovennævnte syn på, hvad der konstituerer en forklaring eller en »god« teori, som forskere, der går ind for et processuelt syn på forklaringer, kritiserer (jvf. Mohr eller Hedstrøm & Swedberg). Lad os f.eks. antage, at nogle forskere har identificeret en stabil relation mellem to variable X og Y . Sådant en regularitet behøver imidlertid ikke at udgøre nogen forklaring, fordi det kunne vise sig at være en falsk korrelation forårsaget af en tredje variabel Z . Fra et processuelt perspektiv har vi imidlertid ikke etableret nogen social regularitet mellem X og Y , før vi har specificeret den proces M , hvorved Y bliver produceret af X . At give en forklaring må derfor ifølge det processuelle perspektiv indebære, at man er i stand til at vise, hvorledes X og Y er forbundet til hinanden – dvs. hvorledes årsagen X producerer effekten Y via mekanismen/processen M . Ved at kunne specificere en proces/mekanisme og dermed give os skelettet af en kausal historie mindskes også risikoen for, at der gives forklaringer baseret på falske korrelationer. Ifølge Jon Elster er problemet med Covering Law modellen, at den ofte er for grovkornet. Dvs. den tillader en for stort kløft imellem årsag og effekt. F.eks. vil der være en sådan kløft, hvis der er et for langt tidsinterval mellem årsagen og effekten, eller hvis man bruger en for aggregeret beskrivelse ved at bruge makrovariable i stedet for mikrovariable. For en processteoretiker vil målsætningen i sådanne tilfælde være at lukke kløften og at »open up the black box and show the nuts and bolts, the

cogs and wheels of the internal machinery« (Elster). Mens Covering Law modellen fokuserer på slutresultatet, så fokuserer procesteoretikeren på de mekanismer, som producerer et bestemt resultat.

3. Covering Law modellen og neoklassisk virksomhedsteori

Lad os starte med at kigge på, hvorledes neoklassiske økonomer har forsøgt at opstille forklaringer på forskellige typer af markedsstrukturer ved at anvende ligevægtsmodeller og herfra udlede komparativ-statiske udsagn. Ved at tage udgangspunkt i Fritz Machlups redegørelse for strukturen i mikroøkonomiske modeller vil det være forholdsvis enkelt at identificere, hvorledes Covering Law modellen udgør det centrale omdrejningspunkt i den neoklassiske tradition. Ifølge Machlup bør en mikroøkonomisk model betragtes som en »analytisk maskine«, der består af en fast og en variabel del (se højresiden i figur 1). I en neo-

Figur 1. The comparative-static method in economics. Kilde: F. Machlup (1955:13)

klassisk model af virksomhedens adfærd er den faste del ifølge Machlup »the assumed type of action« eller profitmaksimeringsantagelsen. Den variable del består af en række forudsætninger, der specificerer den type situation, som virksomheden er konfronteret med (dvs. typen af økonomi, typen af markedsstruktur etc.) samt hvilken information, beslutningstageren har til rådighed.

Det er fra totaliteten af disse faste og variable forudsætninger, som vi nu deduktivt kan udlede en række komparativ-statistiske udsagn. Sådanne udsagn fortæller os, hvad der sker, når vi foretager en »uligevægts-variation«, dvs. ændrer på værdien af en eksogen variabel. Under forudsætning af, at det studerede system er et stabilt system, vil vi få en »ligevægts-variation«, som fortæller os, hvad der sker med en endogen variabel. Den »analytiske maskines« forudsigelser eller forklaringer består således af en række betingede udsagn af typen: »Hvis den eksogene variabel Y øges under betingelserne $X_1, X_2, X_3, \dots, X_N$, vil den endogene variabel Z alt andet lige falde«.

Ovenstående beskrivelse af den statistisk-komparative analyse kan imidlertid også fortælle os noget om, hvad neoklassiske økonomer forudsætter om virkeligheden eller de empiriske systemer, som de studerer. Med andre ord, ved at kigge nærmere på disse modeller vil det også være muligt at afdække, hvilke ontologiske forudsætninger neoklassiske økonomer baserer sig på. For at gøre disse forudsætninger mere eksplicitte kan vi stille følgende spørgsmål: Hvorfor har økonomer ikke været så interesseret i at studere systemer uden ligevægte, med flere ligevægte og systemer med ustabile ligevægte?

Med hensyn til den sidstnævnte type af systemer har den tidligere nobelpristager Paul Samuelson givet følgende svar i bogen *The Foundation of Economic Analysis*:

Positions of unstable equilibrium, even if they exist, are transient, non-persistent states, and hence on the crudest probability calculation would be observed less frequently than stable states. How many times has the reader seen an egg standing upon its ends?

Hovedideen bag Samuelsons argumentation er, at det kun er muligt at udlede komparativ statistiske – dvs. falsificerbare udsagn – om systemer, der er stabile. Ustabile systemer vil netop ikke vende tilbage til en ny ligevægt, når vi med Machlups udtryk har foretaget en »uligevægts-variation«. Det bliver derfor umuligt – set ud fra et Covering Law synspunkt – at få udledt komparativ-statistiske udsagn og derfor få nogen

empirisk viden om sådanne systemer. Et helt tilsvarende argument kan i øvrigt også gøres gældende, når der er tale om studier af systemer med henholdsvis ingen eller med flere ligeværdige ligevægte. For alle disse systemer gælder det netop, at der ikke vil kunne udledes nogen »falsificerbare« udsagn, som efterfølgende kan afprøves empirisk. Set fra en ligevægtsøkonoms synspunkt er det således nytteløst at studere sådanne systemer, fordi der ikke vil kunne opnås nogen kundskab om dem.

Den engelske videnskabsfilosof Roy Bhaskar har søgt at identificere nogle af de implicite ontologiske forudsætninger, som tilhængerne af Covering Law modellen mener bør være opfyldt, for at vi skal kunne opnå viden om dem i form af lovmæssigheder, regulariteter eller kausale udsagn. Bhaskar nævner i denne forbindelse to kriterier for, at et system er lukket. For det første skal det være muligt at isolere et system fra sine omgivelser, så det ikke bliver påvirket af udefrakommende variable. Dette er kriteriet for *ekstern lukning* af et system, eller hvad T. Lawson har kaldt *isolationisme* princippet. Men selv om vi er i stand til at isolere et system fra ydre påvirkninger, er det ikke sikkert, at vi vil kunne udlede nogen regulariteter eller lovmæssigheder fra det. Årsagen hertil kan være, at de fleste systemer har en bestemt intern struktur eller kompleksitet, som indebærer, at systemet ikke nødvendigvis vil optræde på identisk måde, når det bliver udsat for de samme eksterne betingelser. En fuldstændig lukning af et system vil derfor implicere, at det også må opfylde betingelsen om *intern lukning*, eller hvad Lawson kalder kravet om *atomisme*. Ifølge dette kriterium vil det ikke kun være omgivelserne, men også systemets interne struktur, som skal forblive konstant over tid, for at vi skal kunne udlede nogen lovmæssigheder eller regulariteter om det.

I det følgende skal jeg argumentere for, at det netop har været kriteriet om *intern lukning* i den neoklassisk virksomhedsteori, som har blokeret for et frugtbart samspil mellem virksomhedsteori og virksomhedshistorie. I klassisk mikroøkonomi finder vi kriteriet om intern lukning af et system udtrykt i reglen: *De Gustibus non est disputandum*, der blev formuleret af Chicagoøkonomerne Gary Becker og George Stigler. Denne regel foreskriver, at forbrugernes og virksomhedernes adfærd skal forklares ved at betragte præferencer og produktionsfunktioner som konstante, og at alle ændringer i adfærden bør forklares ud fra ændringer i beslutningsenhedens situationsbegrænsninger. Denne regel implicerer, at alle forbrugere og virksomheder bliver betragtet som atomer, dvs. som basale analyseenheder, hvis adfærdsdispositioner er invariante

over tid, fordi muligheden for adfærdsændringer i præferencer og produktionsfunktioner per definition er blevet udelukket. Havde vi f.eks. forudsat, at der foregik *learning-by-doing*, *learning-by-using* eller andre endogene ændringsprocesser internt i virksomheden, ville kriteriet for intern lukning af et system ikke være opfyldt, og vi ville ikke have været i stand til at identificere nogen sociale regulariteter.

Det var netop dette kendetegn ved den mikroøkonomiske teori om virksomheden, som fik Spiro Latsis til at beskrive det som et fortløbende forskningsprogram:

Viewing economic action as highly constrained reactions has provided a research programme for the neoclassical theory of the behavior of the firm. That is, the approach to the explanation of the decisions and actions of sellers in all the diversity of market structures is handled in a unified way, in accordance with certain principles and certain problem solving rules.

Som lige påvist var en af de vigtigste heuristikker i denne sammenhæng, at man skulle søge at forklare en virksomheds adfærd som bestemt af dens eksterne situationsbegrænsninger. Som konsekvens heraf bruger Latsis betegnelsen: *situationsdeterminisme* om dette program, fordi man forsøger at forklare eller determinere virksomhedsadfærden ud fra de ydre, objektive situationsbegrænsninger, som virksomheden er underlagt. Målet med forskningsprogrammet er således at reducere antallet af alternativer ved at lægge flere og flere eksterne begrænsninger på virksomheden, indtil en »single exit« løsning fremstår som maksimeringsresultatet.

Kriteriet for intern lukning har flere implikationer for, hvorledes virksomheden er blevet konceptualiseret i den traditionelle mikroøkonomiske forskningstradition og dermed for virksomhedsteorifagets relation til virksomhedshistorien. Således implicerer kravet om intern lukning, at virksomheden ansues som et uforanderligt atom, der vil udvise identisk adfærd i identiske situationer. Det situationsdeterministiske forskningsprogram implicerer tillige, at virksomheden bliver betragtet som en entitet, som ikke har nogen historie, og udelukkende vil foretage adfærdsændringer som en konsekvens af skift i de eksogene situationsvariable snarere end på grund af endogene ændringsprocesser. Det kan underbygges ved at kigge nærmere på, hvorledes mikroøkonomer har konceptualiseret ændringer i kundskaben om virksomhedens produktionsmuligheder. I overensstemmelse med det neoklassiske syn på virksomheden som en »produktionsfunktion«, bliver

virksomheder konceptualiseret som havende adgang til et sæt af forskellige produktionsteknikker (i form af en isokvantkurve), som passer til forskellige relative priser og muliggør, at man kan producere på den mest efficiente måde. I den neoklassiske teori forudsættes alle disse produktionsteknikker at være fælles viden blandt virksomhederne i den pågældende branche. Med Richard Nelsons formulering antages virksomhederne at have nøjagtig den samme »køgebog« af opskrifter på produktionsteknikker. I overensstemmelse med kriteriet om intern lukning af modellen er det kun eksogene ændringer i virksomhedens kundskab, som tillades. Grundlæggende er det derfor dette kriterium i Covering Law modellen, der blokerer for et nærmere samarbejde mellem virksomhedsteorien og virksomhedshistorien. Kravet om intern lukning i Covering Law modellen forhindrer, at vi betragter virksomheden som en *historisk entitet*, og at vi derfor forsøger at forstå, hvorledes det, virksomheden kan i dag, er en funktion af, hvilke kapabiliteter som den etablerede i går. Dvs. virksomheden kan ikke ses som byggende sine konkurrencemæssige fortrin op gennem virksomhedsspecifikke og kundskabsakkumulerende processer, fordi virksomheden i denne teori netop altid anskues fra et tværsnits- snarere end et længdesnits perspektiv.

4. Funktionalistiske modeller og transaktionsomkostningsteorien

Hvor traditionelle ligevægtsmodeller typisk havde taget udgangspunkt i diverse mekaniske modeller fra fysikken, er udgangspunktet for funktionalistiske modeller Darwins teori om naturlig selektion. I et funktionalistisk perspektiv studeres organisationer og virksomheder som om, de var organismer, der er tilpasset og dermed efficiente (fit) i forhold til omgivelserne. Og hvor opnåelsen af en sådan efficiens i en ortodoks ligevægtsmodel typisk ville tilskrives en beslutningstagers *rationelle design*, hævder tilhængere af en funktionalistisk model, at efficiens er et ikke-intenderet slutresultat af en blind, men optimerende udvælgelsesproces.

Siden 1970'erne er der udviklet en hel række forskellige teorier om virksomheden, som tager udgangspunkt i en funktionalistisk model, og som forsøger at gøre rede for eksistensen af virksomheden og dens organisatoriske struktur. I transaktionsomkostningsteorien er eksistensen af virksomheden blevet forklaret som en institutionel løsning på et markedsfejlproblem, der søger at økonomisere med transaktionsom-

kostningerne. I nexus-of-contract-teorien siges den moderne kapitalistiske virksomhed at være opstået som en respons på et teamproblem, hvor det er umuligt at måle den enkeltes marginalproduktivitet og derfor at aflønne den enkelte i overensstemmelse med dennes indsats. I agency-teorien siges virksomheden at opstå som en løsning på problemet med en separation af ejerskab og lederskab ved at minimere agencyomkostningerne. Sammenlignet med ortodoks ligevægtsteori tager funktionalistiske teoretikere deres udgangspunkt i systemer uden nogen ligevægtstilstande, systemer med flere ligevægtstilstande og endelig systemer med forskellige typer af koordinationsfejl såsom markedsfejl og organisatoriske fejl. Målet med analysen har bestået i at redegøre for det institutionelle arrangement, som opstår som svar på dette sociale problem, idet der argumenteres for, at løsningen er den mest efficiente løsning ved enten at minimere eller i det mindste økonomisere med en eller anden form for omkostninger (agencyomkostninger, transaktionsomkostninger, tilpasningsomkostninger, informationsomkostninger, »metering«- omkostninger m.m).

Funktionalistiske modeller, som ikke blot har været den dominerende modeltype i sociologien, men også har haft en central plads i økonomi siden neoinstitutionalismens gennembrud i 1970'erne, har mange lighedspunkter med, men også en del forskelle i forhold til den neoklassiske teoris ligevægtsmodeller. Det helt afgørende lighedspunkt mellem de to modeltyper er, at de begge tager udgangspunkt i Covering Law modellen. Det indebærer, at de primært fokuserer på at studere slutresultatet af sociale processer, men ikke gør meget ud af at studere selve den proces, hvorved en ny ligevægtstilstand fremkommer. Den helt afgørende forskel mellem de to analyseformer er, at funktionalistiske modeller som udgangspunkt studerer et meget bredere udsnit af systemer end traditionelle ligevægtsmodeller. Funktionalister argumenterer således for, at vedvarende sociale strukturer såsom institutioner, organisationsstrukturer, normer, konventioner er løsninger på gentagne sociale interaktionsproblemer. For at forstå de specifikke funktioner, som en institution, organisationsstruktur, norm eller konvention varetager, må vi rekonstruere det sociale interaktionsproblem, som denne løser. Den underliggende forudsætning her er, at den mest efficiente institution vil fremkomme som en løsning på det bagvedliggende sociale interaktionsproblem enten gennem en forstærkningsproces eller gennem en selektionsproces.

Som vi så i afsnittet ovenfor var udgangspunktet for den neoklassiske tradition for virksomhedsadfærd, at man søgte at forklare og forudsige,

hvad der skete inden for et stabilt ligevægtssystem før og efter en uligevægtsvariation, dvs. deducere hvilken effekt en forudsat ændring i en eksogen variabel havde med hensyn til en eller flere endogene variabler i modellen. I modsætning til de traditionelle ligevægtsmodeller i neoklassisk teori søger funktionalistiske modeller, som bl.a. anvendes i transaktionsomkostningsteorien, at forklare eksistensen af de institutionelle strukturer, som netop tages for givne i førstnævnte teori. Den *komparative-statistiske* analyse, som bruges i en ortodoks ligevægtsmodel til at forklare empiriske begivenheder inden for rammerne af en eksisterende institutionel struktur, erstattes i en funktionalistisk forklaring med en komparativ-institutionel analyse med henblik på at forklare eksistensen af forskellige strukturelle arrangementer som svar på forskellige sociale situationer.

Dvs. man forsøger netop at forklare eksistensen af de markeder og eksistensen af de virksomheder, som tages som eksogent givne i neoklassisk teori. Hermed bliver markedet og virksomheden en del af explanandum (det man ønsker at forklare) i transaktionsomkostningsteorien snarere end en del af explanans (det, hvormed man forklarer) som i neoklassisk teori.

5. Procesforklaringer inden for virksomhedsteorien

På trods af, at traditionelle ligevægtsteoretikere og funktionalistisk-orienterede økonomer har forskellige explananda i deres teorier, tager de begge udgangspunkt i Covering Law modellen. Begge grupperinger har således det til fælles, at de studerer sociale fænomener ud fra et resultatperspektiv snarere end et procesperspektiv. Det implicerer, at man studerer sociale systemer, når de er i en stationær tilstand, og når der ikke er nogen yderligere tendenser til ændringer i form af nye lærings- og kundskabsprocesser, der kan forstyrre den gældende ligevægtstilstand. De regulariteter, som man studerer inden for rammerne af en sådan analyse, er af en synkron snarere end af en diakron karakter.

Men på trods af, at man i de fleste Covering Law modeller kun studerer slutresultatet af diverse sociale processer, har de ofte koblet en ad hoc- hypotese på den egentlige analysemodel, der fortæller hvorledes slutresultatet fremkommer igennem en række trin. F.eks. er der ofte knyttet en tilpasningshistorie til formelle ligevægtsmodeller med henblik på at legitimere, hvorfor det er relevant at studere disse ligevægtstilstande, og hvorledes disse ligevægte principielt kan være fremkommet. På tilsvarende vis har man i funktionalistiske forklaringer forsøgt

at legitimere studiet af efficiente institutionelle arrangementer ved at argumentere for, at disse arrangementer er frembragt enten gennem en naturlig selektionsproces eller gennem en forstærkningsproces, hvor aktørerne fastholder strukturer med gode konsekvenser og opgiver strukturer med dårlige konsekvenser.

Som der blev gjort rede for i afsnit 2, vil en tilhænger af et processuelt syn på forklaringer kræve, at forskeren er i stand til at give en sammenhængende redegørelse for, hvorledes en bestemt ligevægtstilstand er opstået eller hvilken proces, som har frembragt en bestemt social institution. Det var netop en sådan processuel indvending, Hayek fremførte mod traditionelle ligevægtsmodeller, idet han hævdede, at der ikke var angivet nogen mekanisme for, hvorledes ligevægtstilstanden fremkom. Mere præcist argumenterede Hayek for, at man i traditionel teori ikke havde specificeret, hvorledes de økonomiske agenter kunne erhverve tilstrækkelig viden til at handle i overensstemmelse med ligevægtsantagelsen i teorien. På tilsvarende vis har funktionalistiske teoretikere postuleret, at efficiente institutioner ville blive etableret med henblik på at løse et bestemt problem, men uden at specificere den mekanisme/proces, hvorved dette skulle kunne ske.

Valget mellem Covering Law modellen og det processuelle syn på forklaringer er også et valg mellem to meget forskellige ontologier: en *lukket-verden ontologi* og en *åben verden ontologi*. Ifølge det førstnævnte perspektiv ansues verdenen som lukket (som havende et endeligt sæt af tilstande), hvilket implicerer, at økonomiske aktører ikke kan blive overraskede. Omvendt vil man ud fra det processuelle syn på forklaringer opfatte verdenen som åben, hvilket implicerer, at nye og uforudsete ting kan indtræffe (Popper). Men hvilke implikationer har disse to ret forskellige opfattelser af en forklaring med hensyn til den måde, hvorpå vi modellerer virksomheden og hermed, hvordan relationen er mellem det virksomhedsteoretiske og det virksomhedshistoriske felt? Vi kan forsøge at besvare dette spørgsmål ved først at studere nogle af problemerne ved Covering Law modellen, der har ført til et mere processuelt syn på forklaringer.

Som det blev påpeget ovenfor, vil det ifølge Covering Law modellen kun være muligt at opnå viden (sociale regulariteter) om et socialt system, hvis det opfylder kriteriet om intern lukning. Dette kriterium implicerer, at virksomhederne skal konceptualiseres som entiteter uden nogen historie og som responderende identisk på identiske situationer. Det var i opposition til dette kriterium om intern lukning, at den beha-

vioralistiske virksomhedsteori opstod. Ifølge Herbert Simon var både en virksomheds interne struktur og dens historiske udvikling vigtige faktorer for at forstå dens adfærd: »Responses to environmental events« påpeger Simon »can no longer be predicted simply by analyzing the »requirements of the situation«, but depend on the specific decision processes that the firm employs...If in the face of identical environmental conditions, different decision mechanisms can produce different behaviors, this sensitivity of outcomes to processes can have important consequences for analysis, at the level of the markets and the economy«. Ifølge denne multiple exit-heuristik i det behavioralistiske forskningsprogram må man ikke forudsætte, at mål, teknologi og præferencer er eksogent givne, men bør alternativt forklare dem inden for et endogen procesperspektiv.

Den vigtigste implikation af at opgive Covering Law modellens kriterium om intern lukning er, at det muliggør, at vi kan modellere virksomheder som historiske entiteter. I Cyert og Marchs behavioralistiske virksomhedsteori karakteriseres virksomheden som en adaptiv institution, hvis adfærd på kort sigt er bestemt af dens »standard operating procedures«. Disse procedurer ses som indeholdende virksomhedens hukommelse, idet de indeholder løsninger på standardproblemer, som virksomheden har været konfronteret med i fortiden og fundet fornuftige løsninger på. Virksomhedens viden om, hvordan man løser problemer, som gentager sig, er således indeholdt i dens repertoire af adfærdsmæssige regler. Nøglen til at forstå virksomhedens kortsigtede adfærd består således i at analysere dens procedurelle regler.

Det var Nelson og Winters (1982) *An Evolutionary Theory of Economic Change*, der udvidede Cyert og Marchs kortsigtsanalyse af virksomheden til en langsigtet analyse af, hvorledes virksomhederne i en branche tilpasser sig til nye omgivelser ved at søge efter nye og mere profitable rutiner. I Nelson og Winters evolutionære teori bliver virksomheden mere konsistent konceptualiseret som en historisk entitet end i Cyert og Marchs mere kortsigtede teori. Ved at anskue virksomheden som et bundt rutiner, hvori virksomhedens kundskab opbevares, vil virksomhedens produktive viden blive betragtet som en endogen og historisk læringsproces. I modsætning til kriteriet om intern lukning i ortodoks teori og i funktionalistiske modeller finder evolutionære teoretikere det nødvendigt at afdække den kumulative proces, der fører frem til virksomhedens nuværende måde at gøre tingene på.

Ved at betragte virksomheden som en historisk entitet, der er fremkommet gennem en kumulativ kausal proces, er evolutionær teori ikke

blot i strid med traditionelle ligevægtsteorier, men også med funktionalistiske modeller som f.eks. Williamsons transaktionsomkostningsteori. Som Winter argumenterer:

In the evolutionary view – perhaps in contrast to the transaction cost view – the size of a large firm at a particular time is not to be understood as the solution to some organizational problems. General Motors' ...position at the top [of the Fortune 500] reflects..the cumulative effect of a long string of happenings stretching back into the past..A position atop the league standing is not a great play. It does not exclude the possibility that there were several not-so-great plays.

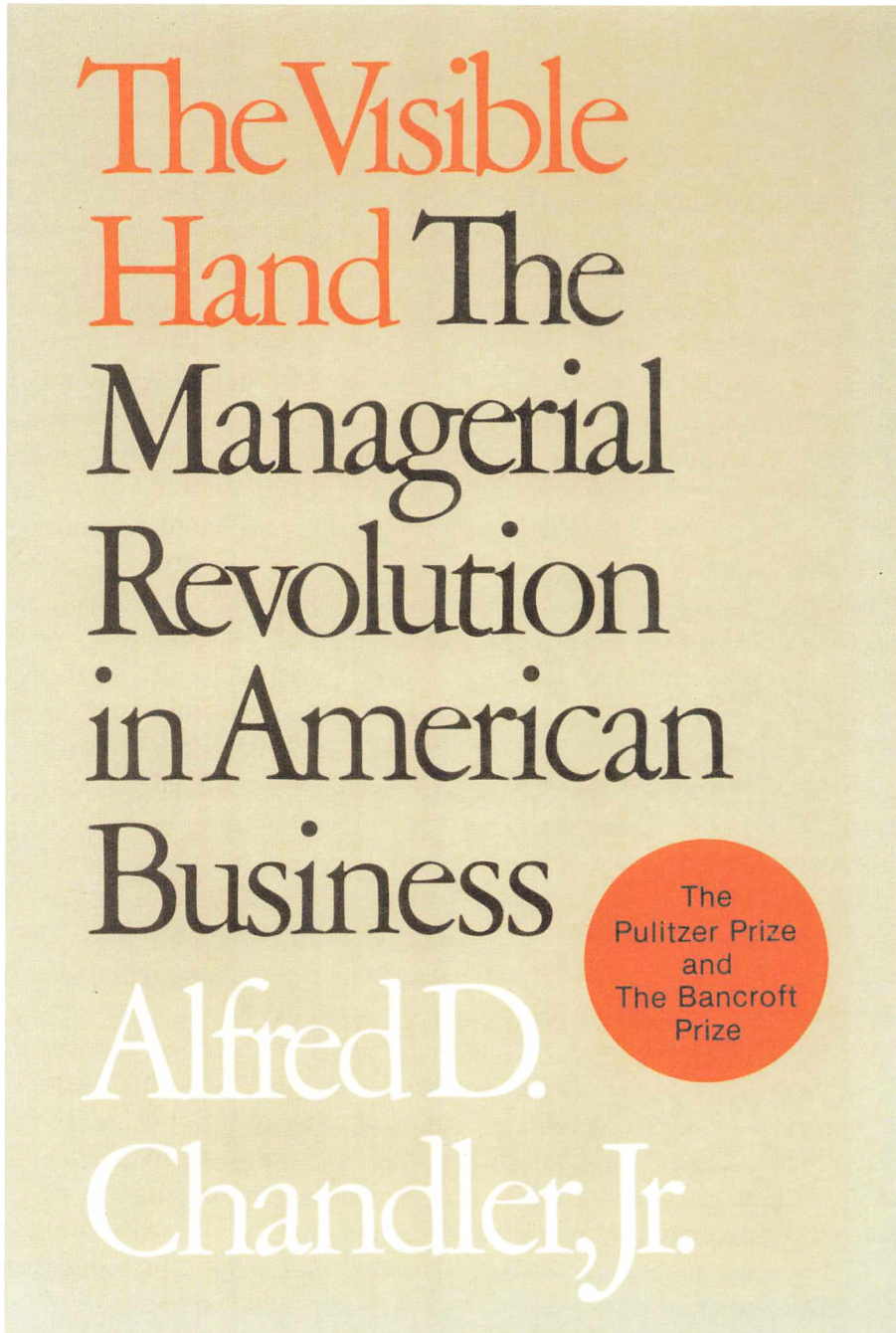
Indirekte er dette en kritik af kriteriet om intern lukning og af det ahistoriske syn på virksomheden, som kendetegner funktionalistiske modeller med deres fokus på slutresultatet af sociale processer. Transaktionsomkostningsteorien dekomponerer virksomheden i en række bilaterale transaktioner, som den derefter analyserer en ad gangen med henblik på at finde en organiseringsmåde, som økonomiserer med transaktionsomkostningerne. Eftersom en virksomhed består af et komplekst netværk af gensidigt afhængige bilaterale transaktioner, er det totaliteten af disse transaktioner og ikke de individuelle transaktioner, der underlægges markedstesten for efficiens. I et sådant komplekst sæt af transaktioner er det meget sandsynligt, at nogle transaktioner bliver organiseret på en ikke-efficient måde. Set fra Nelson og Winters evolutionære perspektiv bør en virksomhed snarere ses fra et holistisk perspektiv, eftersom den antages at være resultatet af en kumulativ kausal proces. Ifølge denne teoris processuelle forklaringsperspektiv vil selektionsmekanismen altid måtte forme allerede eksisterende strukturer snarere end at skabe dem fra grunden af eller de novo. Derfor vil ændringer bestå af inkrementelle tilpasninger til komplekse og interdependente systemer, og selektionsmekanismen vil ifølge Winter »produce progress, but ...not...an »answer« to any well-specified question or list of questions about how activities should be organized« som i Williamsons funktionalistiske transaktionsomkostningsteori.

Det processuelle syn på forklaringer sætter også spørgsmålstejn ved det relativt simple syn på kausalitet, som ofte kendetegner Covering Law modellen. Her kan man blot henvise til debatten om den funktionalistiske model, som kendetegner det såkaldte »Strategi-Struktur-Performance« paradigme. Det var Alfred Chandler (1990), der oprindeligt etablerede dette paradigme. Ifølge contingencyteoretikeren Lex Donaldson (1995, kapitel 5) var Chandlers tese, at introduktionen af

den divisionaliserede virksomhedsform i fire store amerikanske virksomheder såsom Dupont, Standard Oil, Sears og General Motors var forårsaget af, at man havde igangsat en »diversifikations-strategi«. Chandlers tese rekonstrueres derfor normalt som »struktur følger strategi«-tesen, idet man ifølge Donaldson (1995) benytter en såkaldt »structural adaptation to regain fit«-model (forkortet som: SARFIT-modellen). Ifølge denne model forudsættes organisationen indledningsvis at være i en ligevægtstilstand, hvor strukturen korresponderer med eller er fit med den valgte strategi. Ved at ændre på strategien bringer man imidlertid organisationen ud af ligevægten med fald i dens performance som konsekvens. For herefter at forbedre performance og fjerne det opståede misfit, introduceres en ny struktur med henblik på at forbedre organisationens performance og hermed få genoprettet ligevægten (fit).

Efterfølgende empiriske studier inden for »Strategy-Structure-Performance«-paradigmet har i tråd med SARFIT-modellen betragtet »strategi« som den uafhængige variabel og »struktur« som den afhængige variabel. Imidlertid kan man fra et processuelt forklarings-synspunkt argumentere for, at den simple envejskausalitet, som forudsættes i »Strategy-Structure-Performance«-paradigmet, bør erstattes af en mere kompleks kumulativ-kausal model, der tillader, at kausaliteten kan gå begge veje. Det er sikkert rigtigt, at fremkomsten af M-formen kan forklares af en forudgående diversifikationsstrategi; men så vil en forklaring af en fastholdelse og en senere spredning af denne form nok udgå fra en modsatrettet kausal relation. Når M-formen først var blevet introduceret, var en af styrkerne dennes evne til at »fordøje« nye virksomheder. I en M-formet virksomhed kan en opkøbt virksomhed blot få status som en ny division for at være en del af den nye organisation, mens integrationen af en ny virksomhed i en U-formet organisation er langt mere vanskelig, fordi alle de nye aktiver skal integreres med alle de hidtige aktiver i virksomheden. Man kan således argumentere for, at der er sket en forstærkning af diversifikationsstrategien netop på grund af M-formens udbredelse. I dette tilfælde vil det være »strategy follows structure« snarere end den modsatte relation.

I en ny introduktion til sin bog »*Strategy and Structure*« bemærker Alfred Chandler, at »structure has as much impact on strategy as strategy had on structure. But because the changes in strategy came chronologically before those of structure, and perhaps also because an editor at the MIT Press talked me into changing the title from *Structure and Strategy* til *Strategy and Structure*, the book appears to concentrate on

*Alfred D. Chandler, Jr., f. 1918, er den mest fremtrædende erhvervshistoriker i 1900-tallet. Han slog for alvor sit navn fast med *Strategy and Structure* i 1962 og var 1971-89 professor ved Harvard Business School, hvor han skrev sine to hovedværker *The Visible Hand*, 1977 og *Scale and Scope*, 1990.*

how strategy defines structure rather than on how structure affects strategy. My goal from the start was to study the complex interconnections in a modern industrial enterprise between structure and strategy, and an ever changing external environment« (1990, uden paginering). Og faktisk har Chandler (1992) foreslået, at vi erstatter det atomistiske og ahistoriske syn på virksomheder, som karakteriserer funktionalistiske modeller, til fordel for et mere holistisk og historisk perspektiv, som kendetegner procesmodeller.

At have fokus på virksomheden som en historisk entitet har også været et af de mest udprægede kendetegn ved Edith Penroses (1959) bidrag til virksomhedsteorien. Hvor Richard Nelson og Sidney Winter (1982) var optaget af at udvikle en evolutionær teori om virksomheder og brancher, så fokuserede Penrose på at opbygge en teori om den enkelte virksomhed og dennes vækstprocesser. Hun baserede sin teori på, hvad hun kaldte et »udfoldelses-perspektiv«, og brugte den gradvise udfoldelse af en organisme som en analogi for at studere virksomhedens vækst over tid. Penroses teori var især fokuseret mod at forstå, hvorledes ressourcer, kapabiliteter og kundskaber gradvis skabes igennem en irreversibel og kumulativ kausal proces. Ny kundskab bygges gradvis ind i organisationens formelle og uformelle struktur, hvorved den er medbestemmende for retningen af organisationens fremtidige kundskabsudvikling, hvor mere og mere komplekse kundskabsstrukturer skabes på basis af de allerede eksisterende strukturer. Og i modsætning til de situationsdeterministiske forklaringer i klassisk mikroøkonomisk teori lægges vægten på de interne snarere end de eksterne begrænsninger for vækst.

Konklusion

I overensstemmelse med de teoretiske overvejelser, som er blevet fremført i denne artikel, har undertegnede for nylig igangsat et undervisningsforsøg inden for faget indledende erhvervsøkonomi på HA (PSYK)-uddannelsen på Copenhagen Business School. I undervisningen gives en introduktion til en række centrale erhvervsøkonomiske emner og temaer, hvor en række virksomhedsøkonomiske pointer søges illustreret med udgangspunkt i den historiske udvikling, som Danfoss har gennemløbet siden sin start i 1934 og frem til i dag. I den tilknyttede øvelsesrække vil de studerende tillige få lejlighed til at bruge den teoretiske indlæring på en selvvalgt dansk virksomhed, hvis historiske udvikling er forholdsvis velbeskrevet.

I undervisningens første modul om virksomhedens biografi er fokus især rettet mod at forstå de transformationer, der sker af en organisations struktur, efterhånden som denne vokser og bliver ældre. Især rettes blikket mod nogle af de organisationslivscyklus-modeller, som kan bruges til at forstå Danfoss' udvikling fra entreprenørfasen over maskinbureaukratiet og divisionaliseringen i 1970'erne og frem til dagens komplekse internationale organisationsstruktur.

Hvor det første modul om organisationens biografi især baserede sig på at anskue virksomheden fra en organisationssociologisk synsvinkel, så forsøges der i det efterfølgende tema om »de vertikale og horisontale grænser for virksomhedens vækst« at give en økonomisk forklaring på virksomhedens vækst. Her inddrages såvel traditionel mikroøkonomisk teori, transaktionsomkostningsteori som ressourcebaseret teori. Disse teoretiske diskussioner illustreres med udgangspunkt i de erfaringer, som Danfoss har gjort med hensyn til vertikal integration og diversifikation ind i nye produktområder.

I det afsluttende tema om »virksomhedens strategi og identitet« bliver der dels mulighed for at se på nogle grundlæggende modeller for, hvorledes virksomheden forsøger at fastlægge sin langsigtede adfærd eller strategi. Udgangspunktet for denne analyse er igen Danfoss, hvor vi kigger på såvel de eksterne markedsmæssige vilkår, denne opererer i, som dens interne forhold, dvs. hvilke ressourcer og kapabiliteter, Danfoss er i besiddelse af.

Fordelene ved denne model for undervisningen i erhvervsøkonomi, hvor virksomhedsteori og virksomhedshistorie bringes ind i et snævert interaktionsforhold med hinanden er 1) at det er en virksomhedsnær og dermed meget motiverende måde at lære om erhvervsøkonomi på. 2) at de studerende får en dyb indsigt i en eller to danske virksomheder, som har stor betydning for dansk økonomi og som de studerende har en vis chance for at blive ansat i. 3) at de studerende meget tidligt får oplært en bestemt metode eller kompetence til at analysere virksomheder fra et overordnet organisatorisk, økonomisk og strategisk perspektiv, som de senere kan anvende på andre virksomheder. 4) at de studerende sideløbende med træningen i erhvervsøkonomi også trænes i opgaveskrivning, herunder problemformulering, samt får erfaring med at indsamle og bearbejde forskellige empiriske og historiske data. 5) at de studerende bliver trænet i forskellige teorier og fagligheder.

Litteratur

- Blaug, Mark: *The Methodology of Economics or how economists explain*. Cambridge, 1980.
- Chandler, A.: *Strategy and Structure. Første udgave 1962*. Cambridge, Mass., 1990.
- Chandler, A. »Organizational capabilities and the economic history of the industrial enterprise« *Journal of Economic Perspectives*, 6: 79-100.
- Cyert, R.M. & J.G. March: *A Behavioral Theory of the Firm*. Englewood Cliffs, 1963 NJ.
- Donaldson, L.: *American Anti-Management Theories of Organizations*. Cambridge, 1995.
- Elster, J. *Explaining Technical Change*. Cambridge 1983.
- Friedman, M.: »The Methodology of Positive Economics« in M. Friedman (ed): *Essays in Positive economics*. Chicago, 1953.
- Hayek, F.: »Economics and Knowledge« in F. Hayek (eds): *Individualism and Economic Order*. London, 1937.
- Hedstrom, P. & R. Swedberg: *Social Mechanism*. Cambridge, 1998.
- Lakatos, I.: »Changes in the Problem of Inductive Logic« in I. Lakatos (ed): *The Problem of Inductive Logic*, s. 315-417. Amsterdam, 1968.
- Latsis, S.J.: »A Research Programme in Economics« I S.J. Latsis (ed): *Method and Appraisal in Economics*. Cambridge, 1976.
- Lawson, T.: *Economics and Reality*. London,
- Machlup, Fritz: »The Problem of Verification in Economics« *Southern Journal of Economics Vol. 21:* 1-21, 1955.
- Mohr, L.: *Explaining Organizational Behavior*. San Francisco, 1982.
- Nelson, R.: »Why firms differ, and how does it matter?« *Strategic Management Journal*, 12: 61-74. 1991.
- Nelson, R. and S. Winter: *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, MA, 1982.
- Popper, K.: *The Open Universe*. London, 1988.
- Penrose, E.T. *The Theory of the Growth of the Firm*. Oxford: Oxford University Press.
- Samuelson, P.: *The Foundations of Economic Analysis*. Cambridge, MA, ?
- Simon, H.: »Rational Decision Making in Business Organizations« *American Economic Review*, 69: 493-513. 1979.
- Stigler, G.J. & Becker, G.: De Gustibus non est Disputandum« *American Economic Review*, 67: 76-90. 1977.
- Ullman-Margalit, E.: *The emergence of Norms*. Oxford, 1977.
- Winter, S.: »On Coase, competence and corporation« *Journal of Law, Economics and Organizations*, 4: 163-180, 1988.

Erhvervsarkiver i Storbritannien

Af LESLEY RICHMOND og ALISON TURTON

Erhvervslivet har haft stor indflydelse på menneskelivet siden industrialiseringen begyndte. Det har blandt andet påvirket det menneskeskabte miljø, befolkningens mobilitet, forurening, familieliv, kommunikation, forventet levealder, formuefordeling og politik. Storbritannien indtager en enestående plads i tilblivelsen og udviklingen af det industrielle og kommercielle erhvervsliv; erhvervsarkiver udgør derfor en vigtig bestanddel af Storbritanniens nationale kulturarv og afspejler erhvervslivets historie og betydning over hele verden.

Erhvervstyper og erhvervsarkivalier

I Storbritannien er der tre hovedtyper af erhvervsvirksomheder: Enkeltmandsvirksomhed, partnerskab og registreret (anonymt) firma.

Enkeltmandsvirksomheden er stadig den almindeligste virksomhedstype i Storbritannien. Enkeltmandsvirksomheder arbejder normalt i lille målestok og producerer derfor få arkivalier. Lovgivningen stiller kun yderst få krav til arkivdannelse som en forudsætning for at drive erhverv og kun et minimum for at regulere virksomheden. Arkivalier fra denne virksomhedstype bevares sjældent i samlinger af virksomhedsarkiver eller i offentlige arkivinstitutioner. Som en følge af 1. Verdenskrig trådte loven om firmanavne i kraft i 1916. Indehavere af enkeltmandsvirksomheder, som ønskede at drive virksomhed under et andet navn end deres eget efternavn, skulle fra 1916 og indtil 1982 indregistrere firmanavnet, indehaverens navn, adresse og virksomhedens art hos Firmanavnregisteret (Register of Business Names). Loven var ikke let at håndhæve, og mange virksomheder undlod at foretage indberetning. Registeret blev nedlagt i 1982, og eksempler på dets registreringsformularer og et udvalg af de virksomheder, som blev registreret i 1916-17 og hvert tiende år fra 1921 til 1981-82, blev udtaget og placeret i Det britiske Rigsarkiv (National Archives).

Partnerskaber af to eller flere personer har været en vigtig virksomhedstype, siden forretnings- og fremstillingsvirksomhed begyndte i Storbritannien. I England, Nordirland og Wales har et partnerskab ikke status som juridisk person, idet de enkelte partnere sædvanligvis er per-

sonligt ansvarlige (uden begrænsning) for gæld og andre passiver. I Skotland har et partnerskab en selvstændig juridisk identitet, og skønt det ikke har alle en juridisk persons karakteristika, kan det indgå aftaler i eget navn. I henhold til selskabsloven af 1862 blev antallet af personer, der kan drive forretning i partnerskab, begrænset til 20 (10 inden for bankvirksomhed). Hvis dette antal blev overskredet, var partnerne forpligtet til at lade sig indregistrere (incorporate) som juridisk person. Virksomhedsloven af 1967 undtog sagførere, vekselerere og revisorer fra denne begrænsning. Afhængig af aftalens indhold opløses et partnerskab ved en partners død eller konkurs. Almindelige partnerskaber reguleres af partnerskabsloven af 1890, og mellem 1916 og 1982 måtte de lade sig registrere i Firmanavneregisteret, dersom de ikke drev virksomhed under et navn, der bestod af partnernes egne efternavne. Loven om begrænsede partnerskaber af 1907 åbnede mulighed for den type selskab. De ligner almindelige partnerskaber med den undtagelse, at en eller flere partnere har begrænset ansvar i forhold til den kapital, de indskyder ved partnerskabets oprettelse; der kræves dog mindst en partner med ubegrænset ansvar. Siden 1907 har de skullet registreres i Registeret over begrænsede Partnerskaber og har skullet indberette og ajourføre følgende oplysninger: Firmanavnet, virksomhedens art, virksomhedens hjemsted, partnernes fulde navne, betingelserne for partnerskabet, oprettelsesdato samt erklæring om, at partnerskabet er begrænset og oplysning om navnet på de begrænsede partnere, om størrelsen af den kapital, som hver begrænset partner har indskudt, og om måden, hvorpå den er indbetalt. Arkivalier fra partnerskaber findes ofte i erhvervsarkiverne, sædvanligvis som arkivalier fra den stiftende virksomhed, og i lokalarkiver som tilbageværende arkivalier fra små lokale virksomheder.

Selskaber kan i Storbritannien oprettes ved kongeligt privilegium, som f.eks. The Royal Bank of Scotland, ved specifikke parlamentsvedtagelser, som det var tilfældet med mange offentlige virksomheder i det 19. århundrede, og siden 1844 gennem registrering i henhold til selskabslovgivningen. Et selskab har en separat juridisk eksistens med rettigheder og pligter, der adskiller sig fra dets deltageres, og det har ubegrænset levetid. Andre kommercielle og faglige organisationer såsom visse forsikringselskaber, boligforeninger, realkreditinstitutioner, forsørgelsesforeninger og spare- og understøttelsesforeninger, der indregistreres i henhold til love, betegnes almindeligvis som selskaber. Selskabsloven af 1980 opererede med tre grundlæggende typer af registrerede selskaber: Selskaber med ansvar begrænset til aktiekapital, til

garanti, og selskaber med ubegrænset ansvar, og to grundlæggende selskabstyper, nemlig private og offentlige, hvilket har affødt *Limited (Ltd)* og *Public Limited Company (PLC)*. For at et selskab kan dannes, skal bestemte dokumenter registreres hos Selskabsregistratoren (Registrar of Companies), nemlig en erklæring om selskabsdannelsen (memorandum of association), vedtægter, en fortegnelse over de mennesker, der har erklæret sig villige til at være direktører (kun i offentlige selskaber), skriftlig tilladelse til, at direktørerne kan fungere (kun i offentlige selskaber), en tvungen erklæring om, at selskabslovens krav er opfyldt samt endelig detaljerede oplysninger om direktørerne og direktionssekretær. Sager vedrørende selskabsregistrering er reguleret ved lov i henhold til selskabsloven af 1985, revideret i 1989.

Et selskab eksisterer indtil aktiviteterne ophører. Navnet flyttes så fra Selskabsregistret og til Registeret over opløste Selskaber, der begge administreres af Selskabsregistreringskontoret. Her findes al den dokumentation, som selskaberne efter loven er pligtige at indsende til registratoren. Dokumentationen består af årlige indberetninger om alle udstedte aktier og obligationer, forandringer i beholdningen af disse i det forgangne år samt af detaljerede oplysninger om direktørerne og direktionssekretær; og den inkluderer alle regnskaber og dokumenter, som er forelagt medlemmerne ved generalforsamlinger. Alle disse dokumenter tilbage til 1974 er blevet mikrofilmet og findes nu på mikrokort; elektronisk arkivering blev indført i 2001.

Dokumentationen opbevares af Selskabsregistreringskontoret for England og Wales i tyve år efter selskabets opløsning, hvorefter det enten kasseres eller overføres til The National Archives. De tilsvarende arkivalier om opløste selskaber i Skotland findes i Det skotske Rigsarkiv og for selskaber registreret i Nordirland i Nordirlands Rigsarkiv.

Lovgivning vedrørende erhvervsarkivalier

Storbritannien har ikke en arkivlov, som regulerer erhvervsarkiver eller privatarkiver. Heller ikke selskabsloven indeholder noget lovkrav om permanent bevaring af dokumenter. Et selskab er kun lovmæssigt forpligtet til at gøre visse oplysninger tilgængelige for sine medlemmer/eller offentligheden. De dokumenter, som indsendes til Selskabsregistratoren (eller i det mindste et udsnit af dem), er, som omtalt, nu permanent bevaret for alle virksomheder, der er reguleret på denne måde.

Der har ikke været noget tilfælde, hvor EU-direktivet af 1993 om

flytning af kulturgods (herunder arkivmateriale som er mere end 50 år gammelt), er blevet påberåbt i tilfælde, som omfatter erhvervsarkivalier.

Erhvervsarkiver: Indsamlingsområdet

Erhvervsarkiver som en særskilt afdeling af arkivernes verden er et produkt af det 20. århundrede. Det har udviklet sig som et specialområde, fordi arkivverdenen og dens institutioner forsømte erhvervenes arkivalier til fordel for statslige arkivalier, godsarkivalier og lokaladministrationens arkivalier. I 1900-tallet begyndte man i Europa at indsamle og opbevare erhvervsarkivalier i stor stil, og ved midten af århundredet var man også i gang i USA, Canada og Australien.¹ Antallet af arkivinstitutioner – landsdækkende, specialiserede, regionale eller lokale – som aktivt bevarer eller specialiserer sig i indsamlingen af erhvervsarkiver, er vokset kraftigt i de sidste 40 år, og det samme er antallet af virksomhedsarkiver, der ledes af faguddannede arkivarer.

Arkivoversigter

Betydningen af oversigter over erhvervsarkivalier i offentlig og privat eje som en del af udviklingen af erhvervshistoriske arkiver i Storbritannien er dokumenteret af Edwin Green.² Videnskabelige studier udført af ledende økonomiske historikere i 1950'erne viste, at der fandtes store samlinger af arkivalier i privateje, som gik 100 år eller længere tilbage, og at sådant materiale var af værdi for den videnskabelige forskning. Mange akademikere viede deres kræfter til at fremme stedfæstelse og bevaring af erhvervsarkivalier gennem branchespecifikke eller regionale oversigter. På Liverpools Universitet målrettede Frances Hyde, den første professor i økonomisk historie, sin nye afdeling mod studier i byens erhvervshistorie. Hans medarbejders og studenters undersøgelser fremmede den lokale aflevering af store arkivmængder.

Den første systematiske kortlægning af erhvervsarkivalier blev påbegyndt i det vestlige Skotland i 1960 af Sydney Checkland, den første professor i økonomisk historie ved Glasgows Universitet. Glasgow og det vestlige Skotland befandt sig på dette tidspunkt i økonomisk krise, og nogle af de førende erhvervsvirksomheder var allerede lukket eller var truet af lukning. Der blev tilvejebragt midler fra lokale virksomheder gennem Handelskammeret til at oprette Colquhoun-lektoratet i erhvervshistorie ved universitetet, og Peter Payne, den senere professor

product support

historical profiles

public relations

marketing strategy

legal resource

staff training & education

For further information please contact:
The Scottish Business Archive
Glasgow University Archive Services
77-87 Dumbarton Rd
Glasgow
G11 6PW
UK

T: +44 (0) 141-330-4159
F: +44 (0) 141-330-4158
E: dutyarch@archives.gla.ac.uk
W: www.archives.gla.ac.uk

The Scottish Business Archive
Glasgow University
Archive Services

UNIVERSITY
of
GLASGOW

Realising
your
Corporate Memory

Realising your corporate memory er en folder, som skal gøre virksomheder opmærksom på den værdi, som et virksomhedsarkiv kan skabe på bundlinjen. Folderen er udgivet af Glasgow University Archives Services.

i økonomisk historie ved Aberdeens Universitet, blev udnævnt som den første lektor. En del af hans kommissorium bestod i at kortlægge arkiverne fra virksomheder i Glasgow og det vestlige Skotland; mange af disse virksomheder gik tilbage til den tidligste industrialisering i regionen. I 1967 fremlagde han resultaterne af sit arbejde i *Studies in Scottish Business History*.³ I Skotland er det kortlægningsarbejde, som Colquhoun-lektoratet påbegyndte, fortsat uafbrudt lige siden.

Indsatsen i Glasgow opmuntrede til regionale og landsdækkende kortlægninger andre steder i Storbritannien. I Yorkshires West Riding blev der foretaget en grundig undersøgelse af klædeindustriens arkiver, som indbefattede arkivaliesamlinger, der allerede var overført til biblioteker, arkivinstitutioner og museer. Senere, i 1980'erne, begyndte nogle amtsarkiver (county archives) som f.eks. i Hampshire og Kent at kortlægge erhvervsarkivalier i deres områder, hvorved de reddede arkivalier fra mange mindre virksomheder, som ellers kunne være gået tabt.

Landsdækkende, branchespecifikke kortlægninger blev iværksat inden for rederivirksomhed (Mathias & Pearsall, 1972), forsikring (Cockerell & Green, 1976, revideret 1994), skibsbygning (Ritchie, 1980) og bankvirksomhed (Presnell & Orbell, 1985). Sektoroversigter udarbejdes og publiceres løbende under ledelse af Erhvervsarkivrådet (Business Archives Council) i serien *Studies in British Business Archives*, redigeret af Lesley Richmond og Alison Turton. Serien dækker bryggeri (Richmond & Turton, 1990), skibsbygning (Ritchie, 1992), statsautoriserede revisorer (Habgood, 1994), bankvirksomhed (Orbell & Turton, 2001), lægemiddelfremstilling (Richmond, Stevenson & Turton, 2003) og dyrlægevirksomhed (Hunter, 2004). Sådanne oversigter er dobbelt nyttige, idet de dels angiver materialets eksistens over for potentielle brugere, og dels gør den pågældende branche opmærksom på, at dens historiske arkivalier har betydning ud over virksomheden på det lokale, regionale, nationale og overnationale plan.

I årene 1980-84 gennemførte Erhvervsarkivrådet en kortlægning af arkiverne fra de 1.000 ældste registrerede selskaber i England og Wales, som stadig var registreret i 1980. Der blev registreret 8.000 hylde-meter erhvervsarkivalier, fordelt på 900 lokaliteter. Den trykte oversigt⁴ omfattede et forbløffende opbud af arkiver fra finansielle og kommercielle selskaber, produktions- og transportvirksomheder, offentlige virksomheder, mineselskaber og selskaber og foreninger inden for kunstindustri, sport, politik og andre kulturelle aktiviteter, som tilsammen udgjorde et tværsnit af britisk erhvervsliv i det 19. og 20. århundrede. Arbejdet med oversigten var meget vellykket derved, at der kom en øget opmærksomhed omkring virksomhedsarkiverne, ikke blot blandt samlingernes potentielle brugere, men også blandt deres ejere og fremtidige arkivarer. Det forøgede bevidstheden om og værdien og potentialet af erhvervsarkiverne blandt virksomhedsledere og førte til oprettelsen af adskillige arkivafdelinger og udarbejdelsen af en arkivpolitik i mange virksomheder. Samtidig fik lokale og nationale arkivinstitutioner viden om eksistensen af erhvervsarkiver på deres egn, og et stort antal af disse arkivfonde er nu permanent afleveret til lokale arkivinstitutioner.

Arkivinstitutioner

Der er ingen central arkivinstitution for opbevaring af erhvervsarkivalier i Storbritannien. Der er heller ingen regionale erhvervsarkiver, eftersom britisk arkivteori og -praksis er stærkt påvirket af den mere almene

indsamlingsinteresse i by- og amtsarkiver. Det skotske erhvervsarkiv ved Glasgow Universitetet er det nærmeste, man kommer et centralarkiv, og det rummer den største specialsamling af erhvervsarkiver i Storbritannien, omfattende mere end 600 arkivfonde. Arkivet indeholder arkivalier fra så godt som alle typer af kommercielle og industrielle aktiviteter, der har været udøvet i Skotland siden den industrielle revolution.

Alle by- og amtsarkiver, de fleste universitetsbiblioteker i Storbritannien og mange landsdækkende og lokale museer opbevarer erhvervsarkiver, og der er større samlinger i: Birmingham City Archives, Bristol Record Office, Cambridge University Library, Derbyshire Record Office, Dundee University, Glamorgan Archive Service, Glasgow City Archives, Gloucestershire Record Office, Guildhall Library, London, India Office Library, London, Lancashire Record Office, Liverpool University, Leeds Archives, Leicestershire Record Office, Liverpool City Record Office, Liverpool University, Manchester Archives and Local Studies Department, Merseyside Record Office, National Maritime Museum, London, Reading University, School of Oriental and African Studies, University of London, Science Museum, London, Sheffield City Libraries Archives Department, Suffolk Record Office, Tyne and Wear Archives Department, University College, London, Victoria & Albert Museum, London, South Yorkshire Record Office, West Yorkshire Record Office og Westminster City Libraries, London. De nordiske og skotske rigsarkiver indeholder også store og betydningsfulde samlinger af erhvervsarkiver. Kontaktadresser og yderligere summariske oplysninger kan findes i J. Foster & J. Sheppard, *British Archives*⁵, eller ved at søge på ARCHON⁶, hjemmesiden for de britiske arkivinstitutter, som redigeres af Det britiske Rigsarkiv. ARCHON omfatter også adresser på og oplysninger om biblioteker og museer, som indeholder arkivsamlinger.

Nedenfor følger i udvalg en oversigt, der viser, hvor mange forskelligartede institutioner som samler og forvalter erhvervsarkivalier i hele Storbritannien:

Det skotske Erhvervsarkiv

Glasgow Universitets Arkivtjeneste forvalter Det skotske Erhvervsarkiv, der fungerer som regional og national arkivinstitutter for erhvervsarkivalier i Skotland. Arkivet blev oprettet af et akademisk institut, der ønskede at indsamle det råmateriale, hvorpå dets fremtidi-

ge forskning skulle baseres. I 1959 besluttede Sydney Checkland, den første professor i økonomisk historie, at følge en strategi, der kunne skaffe projekter og kildemateriale til hans stipendiater og forskningsmedarbejdere. Som ovenfor beskrevet foretog den senere lektor i erhvervshistorie en kortlægning af erhvervsarkivalier i Glasgow og det vestlige Skotland, og efterhånden fandt mange af disse arkivfonde vej til instituttet, især efter at det vestlige Skotland blev ramt af økonomisk krise i 1960'erne. Efterhånden som samlingerne voksede, blev pladsen et problem, og efter at skibsværfterne ved Øvre Clyde lukkede i begyndelsen af 1970'erne, overtog universitetets arkivforvaltning administrationen af samlingerne.

I dag opbevarer Det skotske Erhvervsarkiv mere end 500 arkivfonde, som indeholder arkivalier fra over 1.200 selskaber og fylder knap otte hyldekilometer. Samlingerne omfatter næsten alle aspekter af industriel og kommerciel aktivitet i det vestlige Skotland siden midten af 1700-tallet. Dets samling af skibsværftsarkivalier er uovertruffen og indbefatter arkivet fra John Brown, der byggede atlantehavslinjerne *Queen Elizabeth* og *Queen Mary*. Det indeholder omfattende samlinger af arkivalier fra sværindustrielle foretagender og afspejler herved regionens industrielle arv; de omfatter arkivalierne fra North British Locomotive Co., som i 1903 drev verdens største lokomotivfabrik, Mirrlees Watson & Co., fabrikanten af maskiner til sukkerindustrien, og dampkedelfabrikken Babcock & Wilcox. Det indeholder også arkivet fra House of Fraser-gruppen, der omfatter materiale fra stormagasiner over hele Storbritannien, James Finlay & Sons, der drev engroshandel på Ostindien, Gourock Rebslageri Co. (som omfatter arkivalier fra Robert Owens New Lanark Mills, den utopiske industrikoncern fra sidste del af 1700-tallet), J. & P. Coats, fabrikanten af sytråd til hele verden, skibsrederierne Anchor Line og Ellerman Line, forlaget Harper Collins, whisky-firmaer såsom Allied Distillers, der fremstiller mærkerne *Ballantines*, *Teachers* og *Long John*, Lloyds Trustee Savings Bank, Skotland, materiale tilbage til tiden, da sparekassebevægelsen blev grundlagt, og derudover konfekturfabrikanten, investeringsforeninger, farve- og lakfabrikanten, grossister i landbrugsprodukter, ejere af væddeløbsbaner, møbelfabrikanten, bjærgningselskaber, forsikringsselskaber og mange, mange flere. Spektret af arkivalietyper, som arkivet indeholder, dækker alle hovedfunktioner inden for erhvervslivet, herunder: administration og selskabsforvaltning, finansforvaltning, salg, fremstilling og tjenesteydelser, beskæftigelse, markedsføring, ydre og indre forbindelser samt forvaltning af hjælpemidler.

Fra Cape Town til Cairo er et katalog fra North British Locomotive Company omkring 1. Verdenskrig. Firmaet var på det tidspunkt ejer af de største lokomotivfabrikker i verden. Kataloget findes hos Glasgow University Archives Service.

Materialet i det skotske Erhvervsarkiv dækker perioden fra 1730'erne til 1990'erne. Omkring 80% af samlingerne stammer fra nedlagte virksomheder og 20% fra virksomheder, som stadigvæk er aktive. Opgjort på hyldemeter er fordelingen snarere 50/50. En stor del af den oprindelige accession kom fra administratorerne af likviderede selskaber; men i de senere år er flere afleveringer modtaget fra aktive selskaber, hvis direktører erkender, at deres selskabs arkivalier kan være af historisk værdi, men ikke kan se nogen begrundelse for at ansætte en arkivar eller anvende store pengesummer på bevaring af arkivalierne. Imidlertid forhandles der altid med selskaberne om at yde et tilskud til bevarelsen af sådanne arkivalier.

Det skotske Erhvervsarkiv er åbent for alle, der ønsker at benytte dets arkivalier, herunder akademikere og studerende fra universiteterne i Glasgow og andre byer, afleverere og den brede offentlighed. Endskønt arkivet omfatter en samling af erhvervsarkivalier af international betydning og på trods af disse samlingers omfang, er den akademiske

benyttelse ringe. Kun omkring 15% af forskerne er akademiske erhvervshistorikere. Hovedparten af brugerne er genealoger og slægtshistorikere, studenter, der arbejder med opgaver, journalister, ansatte i kulturarvsstyrelsen, modelbyggere og andre entusiaster, som er interesserede i sådanne emner som samfærdsel, arbejdsforhold, genealogi, formgivning, teknologi, skibsvrag og arkitektur.

Kontaktoplysninger:

Scottish Business Archive, Glasgow University Archive Services, 13
Thurso Street, Glasgow G11 6PE, Scotland

Tlf.: +44 (0)141 330 5515. Fax: +44 (0)141 330 4158

E-mail: dutyarch@archives.gla.ac.uk

Hjemmeside: <http://www.archives.gla.ac.uk/>

Det skotske Bryggeriarkiv

Det skotske Bryggeriarkiv blev oprettet i 1982 med støtte fra de skotske bryggerier for at indsamle og bevare arkivalier om bryggerierhvervet i Skotland. Dets samlinger afspejler alle aspekter af bryggeriindustrien i Skotland – historisk, videnskabeligt, økonomisk, socialt, teknologisk og politisk, og alle de berømteste navne inden for skotsk bryggerivirksomhed i fortid og nutid er repræsenteret i samlingerne.

Kontaktoplysninger:

Scottish Brewing Archive, Glasgow University Archive Services, 13
Thurso Street, Glasgow G11 6PE, Skotland.

Tlf.: +44 (0) 141 330 6079. Fax: + 44 (0) 141 330 4158

E-mail: sba@archives.gla.ac.uk

Hjemmeside: <http://www.archives.gla.ac.uk/sba/default.html>

Public Records Office of Northern Ireland (PRONI – Det nordirske Rigsarkiv)

PRONI har en af de største samlinger af erhvervsarkiver på de britiske øer, herunder fra de firmaer, der har gjort Ulster verdensberømt for hørlærred, skibe og ingeniørvirksomhed. Selve arkivalierne repræsenterer et bredt tværsnit af provinsens erhvervsliv, fra arkivalier fra Harland & Wolffs skibsværft til købmanden nede på hjørnet. De største fonde af erhvervsarkivalier stammer fra lærredsindustrien og repræsenterer mere end 250 firmaer, fra 1700-tallet og fremefter, og de dækker

hele spektret af erhvervsvirksomhed, fra produktionsteknik og beskæftigelsesaspekter til global markedsføring.

Kontaktoplysninger:

Public Records Office of Northern Ireland, 66 Balmoral Avenue, Belfast BT9 6NY, Nordirland.

Tlf.: +44 (0)28 90 255905. Fax: +44 (0) 28 90 255999

E-mail: proni@dcalni.gov.uk

Hjemmeside: <http://www.proni.gov.uk>

Modern Records Centre, University of Warwick

Modern Records Centre ved Universitetet i Warwick blev oprettet i 1973 som arkiv for arkivalier vedrørende arbejdsmarkedsforhold og fra arbejderbevægelsen og har siden opnået international berømmelse for sine store og omfattende samlinger af fagforeningsarkivalier. Foruden disse findes der også betydelige samlinger af arkivalier fra arbejdsgiver- og brancheorganisationer, erhvervsarkivalier, politiske partier og organisationer, pressionsgrupper og materiale, der direkte relaterer sig til forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdstagere. Der er over 100 samlinger af virksomhedsarkivalier, herunder Rbery Owen Ltd., Birmingham Small Arms Co. Ltd. (BSA), British Motor Industry Heritage Trust (omfattende arkiverne fra Rover og forgængere) og bogforlaget Victor Gollancz. Samlingerne vedrørende virksomhedsadministration omfatter arkivalierne fra Institute of Administrative Management og dets forgængere samt Operational Research Society og Operational Research Archive.

Modern Records Centre har en omfattende samling af fagforeningsarkiver, fra 1700-tallet og til nutiden, fra landsdækkende (og nogle lokale) organisationer. Der er over 640 arkivfonde, herunder arkivet fra Trades Union Congress (TUC, det britiske LO), den vigtigste enkeltkilde til britisk arbejderbevægelses historie. Centret har ligeledes arkivet fra Confederation of British Industry (CBI, det britiske Industriråd) og dets forgængere, »industriens stemme« i Storbritannien, samt arkiver fra andre branche- og arbejdsgiverorganisationer. De er af stor betydning for det indblik, de giver i forholdet mellem industri og regering, økonomisk ydeevne, forskning og udvikling, uddannelse og oplæring i det industrielle og kommercielle samfund.

Kontaktoplysninger:

Modern Records Centre, University of Warwick, University Library,
Coventry CV4 7AL, England.

Tlf.: +44 (0) 24 7652 4219. Fax: +44 (0) 24 7657 2988

E-mail: archiveswarwick.ac.uk

Hjemmeside: <http://www2.warwick.ac.uk/services/library/mrc/>

Videnskabs- og Industrimuseet i Manchester

Museet bruger sine samlinger til at fortælle historien om Manchester som verdens første industriby og indsamler arkivalier fra virksomheder i regionen. Det har arkiverne fra nogle af Manchesters mest berømte virksomheder inden for maskinbygning, herunder Beyer, Peacock & Co., Ferranti, Metropolitan-Vickers, A.V. Roe & Co., Linotype & Machinery, Mather & Platt og Crossley & Factory. De landsdækkende samlinger omfatter Det nationale Papirmuseums samling, Elektricitetserådets arkiv og arkivet fra William Perkin.

Kontaktoplysninger:

Museum of Science and Industry in Manchester, Collections and Learning Department, Liverpool Road, Manchester M3 4FP, England.

Tlf.: +44 (0) 161 6060 127. Fax: +44 (0) 6060 186

E-mail: archives@msim.org.uk

Hjemmeside: <http://www.msim.org.uk/collections.asp>

Rigsarkivet (The National Archives)

Rigsarkivet har erhvervsarkivalier fra mange sektorer af det økonomiske liv, som blev nationaliseret i midten af det 20. århundrede. De selskaber, som gik forud for British Rail (De britiske Statsbaner) og andre dele af transportsektoren, er særlig stærkt repræsenteret. Arkivalierne fra mange virksomheder, der i det 18. og 19. århundrede blev fremlagt som bevismateriale i retssager og aldrig afhentet igen, indgår nu i kanslerrettens (Chancery's) arkiver. Arkivalier fra Selskabsregistret vedrørende opløste selskaber findes blandt Handelsministeriets (Board of Trade's) arkivalier.

Forårskataloget 1932 fra manufakturhandler John Falconer & Co. i Aberdeen. Kataloget findes hos Glasgow University Archive Services.

Kontaktoplysninger:

The National Archives, Ruskin Avenue, Kew, Richmond, TW9 4DU,
England

Tlf.: +44 (0) 8876 3444. Fax: +44 (0) 20 8878 8905

E-mail: enquiry@nationalarchives.gov.uk

Hjemmeside: <http://www.nationalarchives.gov.uk>

Det skotske Rigsarkiv (National Archives of Scotland)

Det skotske Rigsarkiv har også et stort udvalg af erhvervsarkivalier fra mange af de økonomiske sektorer, som siden blev nationaliseret, f.eks. kulmineindustri, jernbaner, stålindustri og skibsværfter. Det har mange forskellige erhvervsarkivalier, som er blevet fremlagt i forbindelse med civile retssager i den skotske overret (Court of Session) og ikke siden afhentet. Arkivalier fra opløste selskaber, som er blevet indregistreret i Skotland, findes i Handelsministeriets arkiv.

Kontaktoplysninger:

National Archives of Scotland, HM General Register House, Edinburgh
EH1 3YY, Scotland.

Tlf.: +44 (0)131 535 1314. Fax: +44 (0)131 535 1360

E-mail: enquiries@nas.gov.uk

Hjemmeside: <http://www.nas.gov.uk>

Fonden for Reklamebranchens Histories arkiv (The History of Advertising Trust Archive – HAT)

Fonden for Reklamebranchens Historie blev stiftet i 1976 af en lille gruppe mennesker, som arbejdede i reklamebranchen, og som følte, at studier i reklamens historie burde fremmes. Den indsamler materiale, som relaterer sig til Storbritanniens markedsførings- og kommunikations kulturarv – reklamer, marketing (især detailmarketing), medier og public relations. Det er den nationale samling inden for sit område, og dens ældste materiale går tilbage til begyndelsen af 1800-tallet. HAT er et uafhængigt, privat arkiv, som er åbent for offentligheden. Det støttes ikke af offentlige midler og skaffer de fleste af midlerne til sin drift ved at forvalte og forske i sine klienters arkiver, ved at stille kopier af materiale og billeder til rådighed og gennem publikationsvirksomhed. Det modtager og søger donationer fra private fonde, organisationer, virksomheder og enkeltpersoner.

Lesley Richmond og Alison Turton

Kontaktoplysninger:

The History of Advertising Trust Archive, 12 Raveningham Centre, Raveningham, Norwich NR 14 6 NU, England.

Tlf.: +44 (0) 1508-548623. Fax: +44 (0) 1508-548478

E-mail: archive@hatads.demon.co.uk

Hjemmeside: <http://www.hatads.org.uk>

Rådhusbiblioteket (Guildhall Library), London

Rådhusbiblioteket har betydelige samlinger af erhvervsarkiver strækkende sig fra arkiver fra enkelte håndværkere og handlende fra 1400-tallet og fremefter til meget omfattende selskabsarkiver af landsdækkende og international interesse fra 1700-tallet og fremefter. Dets større, registrerede samlinger omfatter: Accepting Houses Committee, Association of British Chambers of Commerce, Bank of British West Africa, Butterworth & Co. (bogforlæggere), Clayton & Morris, Commercial Union Assurance Co., Council of the Corporation of Foreign Bondholders, Ede & Ravenscroft, Fire Offices' Committee, Globe Telegraph & Trust Co., Guardian Assurance Co. Ltd., Hambros Bank, Hand-in-Hand Fire & Life Insurance Society, Imperial Continental Gas Association, Inchcape Group, Institute of Chartered Accountants, Kleinwort, Sons & Co., Life Offices' Association, Lloyd's of London, London Chamber of Commerce, London Stock Exchange, Morgan Grenfell & Co., Royal Exchange Assurance Co. og Sun Insurance Office.

Kontaktoplysninger:

Guildhall Library, London, Aldermanbury, London EC2P 2EJ, England

Tlf.: +44 (0)20 7332 1862/3. Fax: +44 (0)20 7600 3384

E-mail: manuscripts.guildhall@corpoflondon.gov.uk

Hjemmeside: <http://www.history.ac.uk./gh/>

Museet for Engelsk Landbohistorie (Museum of English Rural Life), University of Reading

Museet for Engelsk Landbohistorie ved University of Reading indsamler arkivalier fra landbrug, fra landbrugsmaskinfabrikker og fra tilknyttede industrier fra hele landet. Det har erhvervsarkiver fra virksomheder inden for maskinfabrikker, forædlingsindustri og fremstilling af mark- og havefrø, f.eks. bagerivirksomheden Rank Hovis McDougall,

maskinfabrikken Ransomes, Sims & Jefferies og Lawes Chemical Co. Ltd. Det indsamler også arkiver fra større landboorganisationer og andelsvirksomheder og har erhvervsarkiver fra landbrugsbedrifter over hele England.

Kontaktoplysninger:

Museum of English Rural Life, University of Reading, PO Box 229, Whiteknights, Reading RG6 6AG, England.

Tlf.: +44 (0) 118 378 8660. Fax: +44 (0) 118 975 1264.

E-mail: merl@reading.ac.uk

Hjemmeside: <http://www.ruralhistory.org/index.html>

Reading Universitetsbibliotek

Reading Universitetsbibliotek har mange samlinger fra den britiske forlagsindustri. De udgør en værdifuld kilde til studiet af alle aspekter af bogproduktion og trykkerivirksomhed. Biblioteket har arkiver fra omkring 20 forlæggere af skønlitteratur, faglitteratur og skolebøger fra det 19. og 20. århundrede med papirer fra mangfoldige datterselskaber og tilknyttede virksomheder. Større forlæggere omfatter George Allen & Unwin, George Bell & Sons, A. & C. Black, The Bodley Head, Jonathan Cape, Chatto & Windus, De La Rue & Co., Heinemann Educational Books, The Hogarth Press, The Longman Group, Macmillan & Co., Routledge & Kegan Paul, Secker & Warburg og Virago Press.

Kontaktoplysninger:

Reading University Library, PO Box 229, Whiteknights, Reading RG6 6AG, England.

Tlf.: +44 (0) 118 931 8776. Fax: +44 (0) 118 931 6636

E-mail: specialcollections@reading.ac.uk

Hjemmeside:

<http://www.library.rdg.ac.uk/SerDepts/vl/colls/special/index.html>

Det nationale Søfartsmuseum (National Maritime Museum), London

Det nationale Søfartsmuseums samlinger indeholder over to mill. genstande med relation til søfart, navigation, astronomi og tidsmåling. Museet indeholder offentlige arkivalier fra administrationen af marinen (Royal Navy) og handelsflåden, arkivalier fra 30 rederier samt privatarkiver. Det indeholder også en mill. skibstegninger, fra det tidlige 1700-

tal og fremefter. Rederiarkiverne omfatter: British India Steam Navigation Co., Coast Lines Ltd., Furness Withy & Co., General Steam Navigation Co., Manchester Ship Canal Co., Peninsular & Oriental Steam Navigation Co. og Royal Mail Steam Packet Co.

Kontaktoplysninger:

National Maritime Museum, Park Row, Greenwich, London SE10 9NF, England

Tlf.: +44 (0) 20 8312 6750. Fax.: +44 (0) 20 8312 6632

E-mail: manuscripts@nmm.ac.uk

Hjemmeside: <http://www.nmm.ac.uk/>

Sammenslutninger af erhvervsarkiver

Erhvervsarkivrådet (*Business Archives Council*)

Erhvervsarkivrådet, oprettet i 1934, arbejder for bevaringen af historisk betydningsfulde erhvervsarkiver, yder rådgivning og oplysning om erhvervsarkiver og moderne arkivalier, opmuntrer interessen for og studiet af erhvervshistorie og arkivalier samt udgør et forum for ansatte ved og brugere af erhvervsarkiver i England og Wales. Rådet har udarbejdet adskillige branchedækkende arkivoversigter i løbet af de tre sidste årtier. Dette arbejde har lokaliseret arkivalier i offentlig og privat eje og har ført til aflevering af en stor mængde værdifulde samlinger til offentlige arkivinstitutioner. De publicerede resultater er grundlæggende læsning for studerende, der ønsker at forstå en erhvervsgrens væsen, dens historie og de arkivalier, den skabte. Udarbejdede oversigter har dækket rederivirksomhed (1971), skibsbyggeri (1980), Storbritanniens 1.000 tidligste registrerede selskaber (1986), revisionsvirksomhed (1994), bankvirksomhed (1985 og 2001), lægemiddelfremstilling (2003) og veterinærmedicin (2004).

Rådet udgiver et halvårligt tidsskrift – *Business Archives: Principles and Practice* i maj og *Business Archives: Sources and History* i november og uddeler årligt Wadsworth-prisen for Erhvervshistorie for at opmuntre til studier på området. Rådet har også udviklet et undervisningsmodul for erhvervsarkiver til Liverpool Universitets postgraduate arkivprogram. Medlemsskaren omfatter virksomhedsstøttemedlemmer, virksomhedsmedlemmer, institutionelle medlemmer (såsom arkiver, biblioteker og museer) og enkeltmedlemmer.

Kontaktoplysninger:

Business Archives Council, c/o Ms. F. Maccoll, Records Manager, Rio Tinto plc, 6 St. James's Square, London SW1Y 4LD, England.

Tlf.: +44 (0) 20 7753 2123

Hjemmeside: <http://www.businessarchivescouncil.com>

Erhvervsarkivrådet for Skotland (Business Archives Council of Scotland)

Erhvervsarkivrådet for Skotland blev grundlagt i 1960 og varetager i Skotland samme slags opgaver som Erhvervsarkivrådet i England. Det tilbyder rådgivning og hjælp til organisationer vedrørende bevarelse af erhvervsarkiver af historisk betydning og vedrørende administration og forvaltning af både traditionelle arkivalier og moderne arkivmedier. Rådets stab udfører et stort arbejde med at udarbejde oversigter og redde truede arkivalier, og det udgiver sit eget årsskrift, *Scottish Industrial History*.

Kontaktoplysninger:

Business Archives Council of Scotland, c/o Glasgow University Archive Services, Business Records Centre, Glasgow University, Glasgow G12 8QQ, Scotland.

Tlf.: +44 (0) 141 330 4159- Fax: +44 (0)141 330 4158

Hjemmeside: <http://www.archives.gla.ac.uk/bacs/>

Erhvervsarkivgruppen, Arkivarforeningen

Arkivarforeningens Erhvervsarkivgruppe, som blev oprettet i 2000, er en af flere specialgrupper blandt de faguddannede arkivarer i Storbritannien. Den blev dannet for at udgøre en professionel gruppe inden for foreningen, som kunne repræsentere erhvervsarkivinteresserne for alle arkivarer og arkivforvaltere, der arbejder med erhvervsarkivalier. Den tilstræber at være en debat- og støttegruppe, at fremme god praksis, at støtte undervisningen vedr. erhvervsarkivalier i arkivfagskolerne og at øve indflydelse på politikker og beslutninger, der vedrører erhvervsarkivalier, som f.eks. at sikre at nationale og internationale standarder og initiativer tager hensyn til de særlige krav, som erhvervsarkivalier stiller.

Lesley Richmond og Alison Turton

Kontaktoplysninger:

Business Records Group, c/o Society of Archivists, Prioryfield House,
20 Canon Street, Taunton TA1 1SW.

Hjemmeside: <http://www.archives.org.uk/BRG/index.asp>

Erhvervsarkivportaler

Nationale erhvervs- og arkivregistre

I Storbritannien fungerer Det nationale Arkivregister (National Register of Archives, oprettet i 1945 af den Kgl. Kommission for Historiske Manuskripter, som i april 2003 blev sammenlagt med Public Record Office til The National Archives) og Det nationale arkivregister for Skotland (The National Register of Archives, Scotland, oprettet i 1946 af Scottish Records Office, der i 1999 skiftede navn til National Archives of Scotland) som knudepunkter for indsamling og spredning af information om arkivsamlinger uden for de nationale arkivinstitutter. Begge institutioner fører registre over privatarkiver i henhold til oplysninger og heuristiske hjælpemidler, der tilvejebringes af andre organer, som f.eks. arkivaliernes ejere, kortlægningsprojekter, arkivinstitutter og forskere. Informationerne fra oversigter, udarbejdet af Det nationale arkivregister for Skotland, indordnes i de oversigter, der udarbejdes af Det nationale Arkivregister.

Det kombinerede register, som føres af Rigsarkivet i London, indeholder nu 44.000 upublicerede lister og kataloger over lokaliseringen og arten af historiske arkivalier, skabt af omtrent 46.000 enkeltpersoner, 9.000 familier, 29.000 erhvervsvirksomheder og 75.000 organisationer. Indekser til listerne er søgbare på internettet, og det er muligt at søge på arkiver fra juridiske personer eller papirer fra familier og enkeltpersoner samt på brevsamlinger fra fremtrædende personligheder, som findes andetsteds end i deres eget arkiv. Retningslinjer for, hvordan man skal søge, er tilgængelige på søgesiderne.

Hjemmeside: <http://www.nra.nationalarchives.gov.uk/nra/>

A2A (Access to Archives, Adgang til Arkiver)

A2A udgør en del af Det engelske Rigsarkivs landsdækkende netværk og tilstræber at skabe en virtuel national arkivoversigt, der samler oplysninger omkring den nationale arkivalske kulturarv og gør den tilgængelig i hele verden fra én kilde på internettet. A2A tilstræber at

skaffe adgang til arkivoversigter fra geografisk spredte arkivinstitutter i England. Mange af disse oversigter er ikke tilgængelige andetsteds på internettet, idet de sædvanligvis kun er til rådighed på den pågældende arkivinstituttion i papirform eller på et lokalt elektronisk system. A2A bestyres af Rigsarkivet, men tillige deltager omkring 350 andre institutioner, og mange oversigter over samlinger af erhvervsarkiver kan findes ved at søge på systemet. Mange deltagere slog sig sammen for at opnå finansiering fra Kulturarvsloppet til at deltage i A2A-projektet. Der var specielt to projekter, som var baseret på erhvervslivet: *'Skidt og Penge' (Muck and Brass)* og *'Fremstillet i Yorkshire' (Yorkshire Made)*.

'Skidt og penge' var et fællesinitiativ fra det vestlige Midtengland (West Midlands) til at lægge udvalgte arkivregistraturer og -oversigter fra 16 regionale institutioner on line, herunder oversigterne fra The British Motor Industry Heritage Trust, der rummer den største samling historiske britiske biler i verden. *'Fremstillet i Yorkshire'* er i færd med at digitalisere 9.000 katalogsider over arkiver fra erhverv og industri i Yorkshire og Humber-regionen, fra tekstiler over chokolade, kul og stål til landbrug.

Hjemmeside: <http://www.a2a.org.uk>

Arkivcentret (Archives Hub)

Arkivcentret udgør en anden del af Det engelske Rigsarkivs landsdækkende arkivnetværk. Arkivcentret er en fælles indgang til næsten 20.000 beskrivelser af arkiver, som findes på britiske universiteter og højere uddannelsesinstitutioner. I øjeblikket er de overvejende på arkivfondsniveau, men hvor det har været muligt, er der links til detaljerede registraturer. Eftersom mange universitetsbiblioteker og -arkiver indeholder store samlinger af erhvervsarkivalier, er Arkivcentret et søgemiddel til erhvervsarkiver.

Hjemmeside: www.archiveshub.ac.uk

Det skotske Arkivnetværk (Scottish Archive Network, SCAN)

Det skotske arkivnetværk blev oprettet for at skabe et elektronisk netværk og katalog, som sammenkæder oversigterne fra 52 arkiver i Skotland – over 20.000 samlinger af historiske dokumenter; og det udgør endnu en del af Det engelske Rigsarkivs landsdækkende arkivnetværk.

Hjemmeside: <http://www.scan.org.uk>

Søg Selskabsarkivalier (Search Company Records – SCoRe)

Denne hjemmeside giver adgang til en database over samlinger i britiske biblioteker, herunder British Library, af årsberetninger og -regnskaber fra selskaber. Alle de søgbare samlinger omfatter regnskaber tilbage til mindst 1970'erne og nogle til begyndelsen af det 20. århundrede. Regnskaberne kan søges på selskabsnavn, branche, amt eller årstal. Hjemmeside: www.score.ac.uk

Selskabskontoret (Companies House)

Storbritannien har haft et system med selskabsregistrering siden 1844. I nutiden er forholdene vedrørende selskabsregistrering fastlagt ved lov, ved Selskabsloven af 1985 og følgelovgivning, som er indeholdt i Selskabsloven af 1989. Alle selskaber med begrænset ansvar i Storbritannien registreres i Companies House, et administrativt organ under Handels- og Industriministeriet. I Storbritannien er der registreret mere end 1,8 mio selskaber med begrænset ansvar, og mere end 300.000 nye selskaber optages hvert år.

Embedet som Selskabsregistrator for England og Wales og administrerende direktør for Companies House findes i Companies House, Crown Way, Cardiff CF14 3UZ, Wales. Companies House har oplysninger vedrørende aktive selskaber, der er registreret i England og Wales, og summariske data vedrørende opløste selskaber. Forespørgsler kan rettes enten pr. post eller ved et personligt besøg på læsesalen i Companies House. Der opkræves et gebyr. Hjemmesiden giver gratis adgang til de grundlæggende selskabsdata gennem en søgning på deres on line database. Rigsarkivet har en forskervejledning med oplysninger om registrering af selskaber og virksomheder.⁷

Hjemmeside: www.companieshouse.gov.uk

De tilsvarende oplysninger om selskaber, registreret i Skotland, findes i Companies House (Scotland), 37 Castle Terrace, Edinburgh EH1 2EB, og for selskaber registreret i Nordirland i Companies Registration Office (Northern Ireland), IDB House, Chichester Street, Belfast BT1 4JX. Arkivalier vedrørende opløste selskaber er overført til de relevante rigsarkiver, nemlig National Archives, National Archives of Scotland og Public Record Office of Northern Ireland.

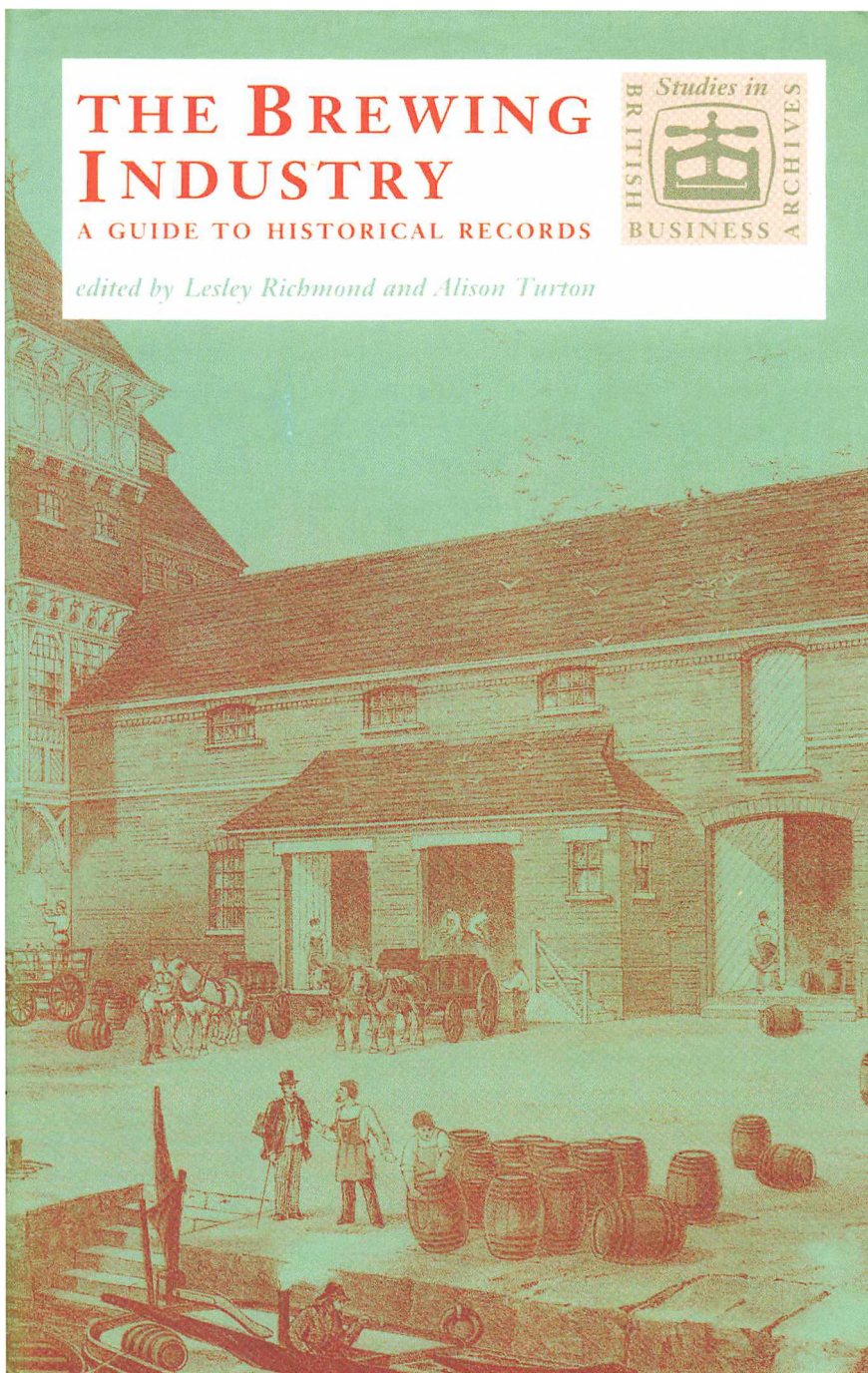
Guider til erhvervsarkiver

Siden 1970 har *Business Archives*, Erhvervsarkivrådets tidsskrift, hvert år bragt oversigter over nyafleverede erhvervsarkiver i offentlige arkivinstitutioner. Grundlaget for oversigterne er den årlige oversigt 'Accessioner i Arkivinstitutionerne', som udarbejdes af Rigsarkivet for over 200 arkivinstitutioner overalt på De britiske Øer. Oplysningerne indgår i Rigsarkivets indeks, og de redigeres tillige til tematiske udtog, hvoriblandt et om erhvervslivet.⁸ I 2003 blev næsten 400 arkivfonde fra over 100 arkivinstitutioner føjet til registeret på denne måde. *Scottish Industrial History*, Det skotske Erhvervsarkivråds årsskrift, bringer også oversigter over erhvervsarkivalier, der er nyafleveret til arkivinstitutioner, og oversigter over erhvervsarkivalier, der findes hos virksomhederne. Tillige tilbyder Rigsarkivet en omfattende forskerguide, *Sources for Business History*⁹, der omfatter hjælpemidler til erhvervs-historie i Storbritannien. Den indeholder indeks, lister over arkivinstitutions, links til internettet, en bibliografi, en liste over arkivguider og supplerende materialer.

I de sidste 40 år er der udgivet en række guider, der beskriver erhvervslivets historiske arkivalier, både de, der findes i arkivinstitutions, og de, som stadig findes hos virksomhederne selv, fra enkelte brancher eller fra geografiske områder:

- *Chancery Masters' Exhibits, Part One and Part Two* (List & Index Society, volumes 13 and 14, 1966).
- P.L. Payne, *Studies in Scottish Business History* (London, 1967).
- P. Mathias & A.W.H. Persall, *Shipping: a Survey of Historical Records* (Newton Abbot, 1971).
- G. Ottley, *Railway History; Guide to sixty-one Collections in Libraries and Archives in Great Britain* (London, 1973).
- P. Hudson, *The West Riding Wool Textile Industry. A Catalogue of Business Records from the Sixteenth to the Twentieth Century* (Edington, 1975).
- C.R. Clinker, *Railway History Sources: A Handlist Of The Principal Sources Of Original Material With Notes And Guidance On Its Use* (Bristol, 1976)
- J. Lane, *Register of Business Records of Coventry and Related Areas* (Coventry, 1977).
- Public Record Office of Northern Ireland, *The Ulster Textile Industry: A Catalogue of Business Records in PRONI Relating Principally to the Linen Industry in Ulster* (PRONI, 1978).

- C.A. Jones, *Britain And The Dominions: A Guide To Business And Related Records In The United Kingdom Concerning Australia, Canada, New Zealand And South Africa* (Boston, Mass., 1978).
- J. Lowe, *A Guide to Sources in the History of the Cycle and Motor Industries in Coventry 1880-1939* (Coventry, 1982).
- C.R.H. Cooper, 'The archives of the City of London Livery Companies and related organisations', *Archives* 72 (1984).
- L. Richmond & B. Stockford, *Company Archives. The Survey of Records of 1000 of the First Registered Companies in England and Wales* (Gower, 1985).
- L. Pressnell & J. Orbell, *A Guide to the Historical Records of British Banking* (Gower, 1985).
- S. Kelly, 'Report of a survey of the archives of British commercial computer manufacturers 1950-1970' (Unpublished typescript, Institution of Electrical Engineers, 1985).
- *Scottish Record Office Court of Session Productions c. 1760-1840* (List & Index Society, special series volume 23, 1987).
- P. Morris & C. Russell, *Archives of the British Chemical Industry 1750-1914: A Handlist* (British Society for the History of Science, 1988).
- L. Richmond & A. Turton (eds.), *The Brewing Industry. A Guide to Historical Records* (Manchester University Press, 1990).
- The Royal Commission on Historical Manuscripts, *Records of British Business and Industry 1760-1914, Textiles and Leather* (HMSO, 1990).
- J. Green, P. Ollerenshaw & P. Wardley, *Business in Devon and Somerset: A Survey of Archives* (Bristol, 1991).
- A. Ritchie (ed.), *The Shipbuilding Industry: A Guide to Historical Records* (Manchester University Press, 1992).
- W. Habgood, *Chartered Accountants in England and Wales: A Guide to Historical Records* (Manchester, 1994).
- The Royal Commission on Historical Manuscripts, *Records of British Business and Industry 1760-1814, Engineering and Metal Working* (HMSO, 1994).
- H.A.L. Cockerell & E. Green, *The British Insurance Business. A Guide to its History and Archives* (Sheffield University Press, 1994).
- R.M. Bailey, *Scottish Architects' Papers. A Source Book* (Edinburgh, 1996).
- A. Weedon & M. Bott, *British Book Trade Archives 1830-1939: A Location Register* (Bristol, 1996).

Oversigten over bryggeribranchens arkiver var den første af de sektoroversigter, som Business Archives Council har taget initiativ til i form af serien Studies in British Business Archives, redigeret af Lesley Richmond og Alison Turton.

- J. Orbell & A. Turton, *A Guide to the Historical Records of British Banking* (Aldershot, 2001).
- L. Richmond, J. Stevenson & A. Turton, *The Pharmaceutical Industry. A Guide to Historical Records* (Aldershot, 2003).
- P. Hunter, *Veterinary Medicine. A Guide to Historical Records* (Aldershot, 2004).

Virksomhedsarkiver

Det formaliserede firmaarkiv hos firmaet selv er som begreb en usædvanlig gammel tradition i Storbritannien. Det kan spore sin oprindelse tilbage til selskabslove fra 1800-tallet, som fra 1856 gjorde den tidsubegrænsede opbevaring af visse typer dokumentation obligatorisk. Denne tendens blev ofte forstærket af vedtægterne, som krævede ubegrænset bevaring af sådanne arkivalier som forhandlingsprotokoller, som de tidlige aktieselskaber lod udarbejde for at styre deres beslutninger og forholdet til aktionærerne. En håndfuld virksomheder fra 1800-tallet begyndte endog at samle arkivalier af historiske årsager, især familiefirmaer – som f.eks. tegrossisten Twinings – hvor virksomhedsarkivet faktisk var en side af ejerfamiliens egen slægtshistorie. Den historiske arv blev gradvis et offentligt aktiv, efterhånden som de senviktorianske virksomheder i stedse højere grad hengav sig til at prale med deres grundlæggelsesdato – det være sig i brevhoveder, på emballage eller bygninger – og til at udarbejde virksomhedshistorier for at stille deres stamtavle til skue.

De første britiske virksomheder, der etablerede formaliserede rammer for deres arkiver, var Bank of England og Midland Bank (nu en del af HSBC) i 1930'erne, men det var først i 1960'erne, at et større antal virksomheder begyndte at ansætte arkivarer. De fleste firmaarkiver i virksomhederne blev oprettet udelukkende eller først og fremmest for at opfylde behov hos virksomheden selv. Disse behov var af flere slags – at lokalisere og sikre arkiverne som et finansielt eller historisk aktiv, at sikre arkivaliernes bevaring af driftsmæssige eller juridiske grunde, at forberede et betydningsfuldt jubilæum ved at udarbejde en virksomhedshistorie eller en udstilling eller simpelt hen for at maksimere reklamepotentialet ved et gammelt hæderkronet varemærke.

Mange af de arkivarer, der blev ansat på den tid, var ikke faguddannede arkivarer, men snarere aktive eller pensionerede medarbejdere i virksomheden eller interesserede historikere. Ikke desto mindre har de, gennem deres intime kendskab til virksomhederne og deres hengiven-

hed over for bevarelsen af arkiverne, fundet, samlet og reddet mange erhvervsarkivalier, som ellers utvivlsomt ville være gået tabt. I denne sammenhæng spillede Erhvervsarkivrådet en afgørende rolle fra 1960'erne både ved at yde støtte og rådgivning til arkivarer, som ellers ville have kæmpet en ensom kamp i de enkelte virksomheder, og ved at øge forståelsen for det vigtige i at indsamle erhvervsarkiver på landsplan. Det var også en stor hjælp, at den akademiske interesse for erhvervs- og økonomisk historie i denne periode accelererede, takket være udgivelsen af et antal beretninger om betydningsfulde og succesrige britiske virksomheder, beretninger, som var blevet minutiøst dokumenteret i virksomhedernes egne arkiver. De omfattede beretninger om sådanne industrigiganter som ICI, Pilkington, Unilever og Courtaulds.

Gennem de sidste 30 år er antallet af britiske virksomhedsarkiver, som ledes af faguddannede arkivarer, vokset dramatisk. Tildels skyldes dette, at virksomhederne er blevet endnu mere bevidste om arkivernes reklameværdi – for i de senere år har historie og nostalgi fanget offentlighedens interesse. En voksende bevidsthed om betydningen af den strategiske forvaltning af alle ikke-aktuelle arkivalier, efterhånden som lovgivningen og reguleringen vokser, og principperne for arkivforvaltning er blevet almindeligt anerkendte, har også haft stor betydning. Den opmærksomhed, som er blevet bevaringen af firmaarkiver til del i kølvandet på de krav, som ofrene for naziregimet har fremsat mod europæiske banker, dokumentationsproblemerne der har været i centrum ved Enrons sammenbrud, den øgede fokus på forretningskontinuitet, der er opstået efter de gentagne terroristtrusler, og ny lovgivning om databeskyttelse og informationsfrihed har også gjort sit til at øge opmærksomheden og aktiviteten. Det kan med sandhed siges, at de problemer, som firmaarkivarerne har skullet baksede med, har udviklet sig konstant. Den store udfordring i dag er at mestre de allestedsnærværende elektroniske arkivalier – hvad enten der er tale om digitaliserede papirarkivalier, eller de er født digitale – sammen med virkningerne af e-mail og nethandel; noget tilsvarende gælder for erhvervslivets globalisering med fremkomsten af det multinationale selskab med aktiviteter, og følgelig arkivalier, spredt over hele jordkloden.

På det seneste er dagsordenen for de britiske virksomhedsarkiver i stigende grad blevet sat af virksomhedsansvarlighed – at give offentlig adgang til og online information om arkivalier ved siden af arkivbaseret undervisning på en måde, som accepterer en virksomheds pligt til at tage hånd om arkiver af national betydning. Denne tilgang er tydelig i British Telecoms nyligt offentliggjorte 'kulturarvspolitik' og i de under-

visningsmidler, som tilbydes online af virksomheder som Cable & Wireless, Royal Mail, Sainsburys og John Lewis Partnership. I Storbritannien bruger regeringen store ressourcer på at udvikle brugen af IT i skolerne, og over 99% af de britiske skoler har adgang til Internet. Arkivalier, som opbevares i virksomhedsarkiver, kan uden vanskelighed benyttes til at fremme historiske færdigheder, til at demonstrere den rige mangfoldighed i vor industrielle og kommercielle kulturarv, til at bidrage til forståelsen af nutidens økonomiske liv og til at stimulere tilegnelsen af grundlæggende læse- og regnefærdighed. Udviklingen af undervisningsmidler på Internettet har derfor vist sig at være en særdeles velegnet måde til at demonstrere virksomhedens ansvarlighed over for dets arkiv, og det passer også godt ind i den mere generelle interesse, som de fleste firmaer har i at sponsorere undervisningsmæssige og samfundsmæssige initiativer.

I dag er næsten 80 virksomheder i ARCHON, det internetbaserede informationshjælpemiddel for arkivinstitutioner i Storbritannien, anført med formaliserede arkivfaciliteter i virksomheden. Det vil for de flestes vedkommende sige, at de har etableret en arkivpolitik, beskæftiger en arkivar og uden videre giver arkivadgang til udenforstående såvel som til intern brug. Udviklingen af virksomhedsarkiver i Storbritannien har imidlertid ikke været jævn over alle sektorer i erhvervslivet. I lighed med, hvad der er tilfældet i de fleste af verdens udviklede lande, er det i Storbritannien bankerne, som er de ledende i virksomhedsarkivsektoren. Grunden hertil er utvivlsomt den helt oplagte drifts- og reklameværdi af arvegødet i sammenhæng med finansielle ydelser og de traditioner for sikker anbringelse, arkivbevaring og fortrolighed, som er al bankvirksomheds hjerte. Alle større britiske clearingbanker og en del af de mindre forretningsbanker driver formaliserede arkivtjenester.

I stigende grad opmuntres virksomhedsarkiver og -arkivarer imidlertid til at lade sig forstå og forstå sig selv, ikke som en adskilt og særskilt sektor, men som en del af Storbritanniens netværk af arkiver. Denne ændring blev markeret ved dannelsen i 2000 af Erhvervsarkivgruppen inden for Arkivarforeningen. Den afspejles også i den stigende anvendelse, som virksomhederne gør af internationale arkivbeskrivelsesstandarder – ofte som en følge af overgangen til elektroniske arkivregistreringsprogrammer som CALM (der nu er det mest udbredte arkivprogram i anvendelse i Storbritannien), hvori standarderne er indeholdt.

Denne bevægelse hen imod integration var også tydelig i en rapport, som Museums-, Biblioteks- og Arkivrådets arkivararbejdsgruppe udar-

bejdede i 2004 – *Lyt til fortiden, tal til fremtiden*. Rådet var af Kultur-, Medie- og Sportsministeriet blevet anmodet om at ‘udarbejde en dybdegående analyse og beretning om status for Storbritanniens enestående og mangeartede arkiver’. Rapporten på 96 sider indeholdt 14 case studies af god praksis inden for nationens arkivnetværk, og af disse fokuserede to på virksomhedsarkiver, nemlig Royal Bank of Scotlands arkivbaserede undervisningsmidler og British Telecoms online-museum Connected Earth. Tillige var en af rapportens otte overordnede henstillinger at ‘opmuntre virksomheds-, privat- og specialarkiver til at udvikle sig som integrerende dele af vor nationale kulturarv’.

Det var også i 2004, at Sir Nicholas Goodison afleverede en regeringsstøttet oversigt over finansieringen af Storbritanniens kulturarv til finansministeriet – *Securing the Best for our Museums. Private Giving and Government Support*. Titlen er vildledende, idet oversigtens kommissorium faktisk omfattede kunstgallerier, biblioteker og arkiver. Den undersøgte de eksisterende ordninger, der skal stimulere donation af værker inden for ‘kunst og kultur’, og fremkom med henstillinger til at forbedre og forenkle eksisterende procedurer. Af største vigtighed var det, at den erkendte betydningen af virksomhedsarkiver og det bidrag, der ydes af selskaber, der tager forpligtelsen til at passe på deres arkiv, alvorligt: Der er en særlig overhængende risiko for vigtige erhvervsarkiver. Mange selskaber bevarer deres arkiver professionelt og gør dem tilgængelige for offentligheden på forespørgsel. Andre selskaber er mere skødesløse med hensyn til disse vigtige historiske arkivalier. Den anbefalede, at Skattevæsenet udsteder en vejledning, der klargør, at virksomheder kan fradrage omkostningerne til forvaltning, bevaring og tilgængeliggørelse af erhvervsarkiver, inden der beregnes selskabsskat. Finansministeriets svar på oversigten afventes endnu.

En anden nyskabelse har været den ledende rolle, som Erhvervsarkivrådet har spillet ved at sammenkalde og udvikle en Erhvervsarkivernes Rundbordskonference, der omfatter repræsentanter for rådet selv, Erhvervsarkivgruppen inden for Arkivarforeningen, Sammenslutningen af Virksomhedshistorikere, Det nationale Arkivråd, Rigsarkivet og Industrirådet. Formålet var at etablere en national strategi for erhvervsarkiver i Storbritannien. Indtil videre har diskussionen været frugtbar, og den fortsætter. Gennem dette forum og på mange andre måder spiller virksomhedsarkivarer en stedse mere aktiv og indflydelsesrig rolle i den faglige udvikling, øger bevidstheden om erhvervsarkiverne og deltager i formuleringen af arkivpolitikken på landsplan.

Koncernarkiver

Koncernarkiver varierer enormt i virkefelt og omfang. De fleste af dem omfatter mere end en enkelt virksomhed på grund af koncernernes vækst gennem overtagelse af andre virksomheder eller dannelsen af datterselskaber og forbundne selskaber. Et stort koncernarkiv kan derfor indeholde arkivalier fra hundredvis af andre virksomheder, nogen af dem ældre end det aktive moderselskab. Ejheller er alle virksomhedsarkiver opbygget og bemanded på samme måde. I 1960'erne var mange arkivarstillinger i virksomhederne deltidstillinger eller kombineret med andre forpligtelser. I 2005 er de fleste virksomhedsarkivarer i Storbritannien fuldtidsansatte fagfolk med relevante kvalifikationer, og de største koncernarkiver beskæftiger stabe af arkivarer og andre arkivmedarbejdere. Imidlertid beskæftiger det typiske virksomhedsarkiv stadig kun en enkelt arkivar med en eller to arkiv- eller kontorassistenter, og det er kun få selskaber, der kan prale af fuldt udbyggede og omfattende programmer for dokumenthåndtering og arkivering.

Begrundelsen for, at et givet selskab har valgt at opretholde et arkiv, og karakteren af dettes samlinger er ofte bestemmende for, hvordan det passer ind i den generelle selskabsstruktur. Som følge deraf har selskaber håndteret deres arkivering på mange forskellige måder. Nogle selskaber, og det er de fleste, beholder alle deres arkivalier selv, som Bank of England, Barclays Bank, HBOS, Marks & Spencer, News International, Prudential, Reuters, Royal Bank of Scotland og Unilever. Nogle opbevarer også offentlige arkivalier på vegne af statens arkiver og er af lordkansleren blevet udpeget til 'officielt deponeringssted for offentlige arkivalier'; det er f.eks. British Telecoms og Royal Mails arkiver. Andre har afleveret en del af deres arkivalier og kun beholdt nogle hos organisationen, eller de har – som British Waterways – kun virtuelle arkivalier, som rent fysisk er anbragt i et stort antal spredte arkivinstitutioner.

I nogle virksomheder har finansielle eller andre tvingende grunde ført til indførelse af fondsstatus for arkivet for at afgrænse og beskytte arkivsamlingerne; det er således tilfældet med Royal Mail, EMI, W.H. Smith, Guardian og N.M. Rothschild. Fondsstatus beskytter arkiverne med henblik på bevaring for fremtiden og forskningsmæssig udnyttelse, uanset selskabets skæbne; det opmuntrer til aflevering af arkivalier fra eksterne givere ved at skabe en uafhængig arkivleder, og det giver mulighed for skattefradrag og for at søge finansiering gennem eksterne fondsmidler. Det har også ulemper, da en fond overfører ejendomsretten til arkivalierne, der både er pengemæssige og driftsmæssige aktiver.

Det begrænser den fremtidige brug og administration af arkivalierne, og gør det påkrævet at klassificere de enkelte arkivalier i overensstemmelse med deres juridiske status samt medfører endelig større etablerings- og driftsomkostninger.

Som følge heraf vælger de fleste selskaber, der betragter den interne brug af arkivet som det vigtigste, at drive deres arkiver selv som en almindelig afdeling af selskabet. Ledelsessekretariatet er et populært hjemsted, da det er dette, der har ansvaret for at forvalte arkivalierne i henhold til selskabsloven og anden lovgivning. En anden almindelig placering af et selskabsarkiv er presse- og informationsafdelingen, især hvor arkivet primært opfattes som havende reklameværdi. Sommetider foretrækkes ekspeditionskontoret eller ejendomsforvaltningen, især hvor der er en forbindelse til arkivforvaltningen, og arkivet har et stort pladsbehov.

De følgende beskrivelser af en håndfuld virksomheder, der har større samlinger af erhvervsarkivalier, viser den forskel, der er på måden, hvorpå selskabsarkiver drives i Storbritannien:

BT's (British Telecoms) Arkiver

BT's Arkiver har materiale om British Telecommunications og dets forgængere fra begyndelsen af 1800-tallet og til i dag; det er faktisk historien om telekommunikationstjenester både inden for Storbritannien og fra Storbritannien og til udlandet. Arkivalier, som er blevet til før privatiseringen, klassificeres som offentlige arkivalier i henhold til Lovene om offentlige Arkivalier fra 1958 og 1967. BT's Arkiver varetager selskabets juridiske forpligtelser efter disse love til at bevare og tilgængeliggøre offentlige arkivalier for publikum efter 30 års forløb. BT's Arkiver fungerer også som fælles hukommelse for selskaberne i BT-gruppen, idet de bevarer vitale historiske oplysninger og gør dem tilgængelige, hvor det er hensigtsmæssigt for at understøtte BT's ydelser og højne selskabets profil.

BT's Arkiver driver en offentlig læsesal i London og det betydelige online-museum *Connected Earth (Forbunden Jord)*, og i 2004 blev det også det første britiske selskabsarkiv til at formulere en kulturarvspolitik,¹⁰ der fastlægger selskabets forpligtelse med hensyn til langtidsbevaringen af dets arkiv og genstandssamlinger.

Hjemmeside: <http://www.btplc.com/Thegroup/BTsHistory/BTgrouparchives/index.htm>

Rothschildarkivet

Rothschild-arkivet blev oprettet i 1978 for at bevare arkivalierne fra en slægt, der har ydet store bidrag til den økonomiske, politiske og sociale historie i mange lande verden over. Arkivalierne fra N.M. Rothschild og Sønners bank i London udgør kernen i arkivet og afspejler familiens øvrige bankers aktiviteter gennem indbyrdes korrespondance og regnskaber. Banken har arkivsager vedrørende mange af Rothschild-familiens øvrige aktiviteter, herunder deres godsarkiver.

Arkivet driver et internationalt forskningscenter i London og tilbyder desuden stipendier til forskere, som er fuldtids studerende og forpligter sig til at gennemføre forskningsprojekter, der gør betydelig brug af Rothschildarkivet. Det driver en hjemmeside for at gøre arkivets indhold lettere tilgængeligt for fjerntboende brugere. Hjemmesiden omfatter en online arkivguide, et forskerforum, udstillinger, nyheder og oplysninger om en lang række ofte stillede spørgsmål. I 1999 blev ejendomsretten til arkivet overført fra banken til Rothschild Arkiv-Fonden, et uafhængigt organ bestående af familiemedlemmer og rådgivere, som er forpligtet til at sikre samlingens fremtid og udvikle dens akademiske udnyttelse.

Hjemmeside: <http://www.rothschildarchive.org/ta/>

Prudentialgruppens Arkiv

Prudentialgruppens Arkiv søger at erhverve, bevare og tilgængeliggøre alle slags arkivalier, som vedrører Prudential og dets datterselskaber. Det er typisk for størstedelen af de britiske virksomhedsarkiver, som drives internt for at betjene virksomheden både ved at genfinde oplysninger om fortiden og ved at markedsføre mærkevarer ved hjælp af deres historie.

Arkivet, som voksede ud af et virksomhedsmuseum, der blev oprettet af forsikringsselskabets PR-afdeling i 1972, dokumenterer Prudentials historie fra dets grundlæggelse i 1848 til i dag. Samlingerne omfatter både selskabsarkivalier såsom forhandlingsprotokoller og årsberetninger og forretningsarkivalier, der dækker områder såsom investering og produkt- og politikudvikling, forretninger på hjemmemarkedet og i udlandet, medarbejdere og kunder. En betydelig del af samlingen består af PR-materiale, herunder brochurer, plakater, fotos, kalendere og videoer. Prudentialgruppens Arkiv giver offentligheden adgang til arkivalierne i London og tilgængeliggør yderligere oplysninger om gruppens historie på internettet.

Hjemmeside:

<http://www.prudential.co.uk/prudentialplc/aboutpru/history>

Guardians Nyhedsredaktion (Guardian Newsroom)

Newsroom samler og bevarer originale og unikke papirer, som dokumenterer historien bag aviserne The Guardian, The Observer og Guardian Unlimited. Udover de officielle forretningspapirer søger arkivet gennem aktiv indsamling at sikre materiale fra folk, såsom redaktører, fotografer og journalister, der har været knyttet til aviserne. Der er også betydelige fotosamlinger. Et ambitiøst oral history-projekt er i øjeblikket i gang med at optage erindringsinterviews med adskillige hundrede mennesker, der har arbejdet for Guardian eller Observer inden for de sidste 70 år.

I 2004 blev den almenyttig Guardian Foundation den juridiske ejer af det arkiv, som findes i Newsroom, for at sikre såvel det eksisterende arkiv som den fremtidige tilvækst til samlingen. Newsroom findes i et besøgscenter, som for nylig er åbnet i London, og som foruden arkivet også omfatter en café og et udstillings- og undervisningsområde.

Hjemmeside: <http://www.guardian.co.uk/newsroom>

BP-arkivet

BP-arkivets målsætning er at tilgængeliggøre væsentlig historisk information, som kan understøtte BP i markedsføringen af produkter, der karakteriserer det som et progressivt, innovativt, præstationsdrevet og miljøbevidst selskab. BP-arkivet dokumenterer BP's historie og verdensomspændende aktiviteter tillige med dets forgængeres – Anglo-Persian Oil Company og Anglo-Iranian Oil Co. – og adskillige helt eller delvis ejede datterselskabers, herunder Burmah Oil Co., Kuwait Oil Co., Iraq Petroleum Co. og Shell-Mex & BP.

Arkivet drives af BP ved Warwick Universitetet og består af 4.000 hylde-meter arkivalier, fra omkring år 1900 og til i dag. Det dækker lokal, national og international historie, og emnerne omfatter alle de livsforhold, som olieindustrien berører: Politiske, kulturelle og sociale forhold, internationale konflikter og krig, topografiske forandringer, arbejdsmarkedsforhold, økonomiske og forretningsmæssige forhold, transport, især tankbiler, jernbanetankvogne og tankskibe, teknologisk udvikling, og reklame. Arkivet er en særlig vigtig kilde til Mellemøstens historie.

Hjemmeside: <http://www.bp.com/genericarticle>

Erhvervsarkiver og erhvervshistorisk bibliografi

Gennem de veletablerede årsskrifter fra Erhvervsarkivrådet – *Business Archives: Principles and Practice* og *Business Archives: Sources and History* – sammen med Det skotske Erhvervsarkivråds årsskrift – *Scottish Industrial History* – nyder Storbritannien godt af et væld af litteratur med særligt henblik på driften og brugen af virksomhedsarkiver. Nedenstående bibliografi opregner kun en beskedent del af de bøger og artikler, som er blevet udgivet om emnet 'virksomhedsarkiver' i de seneste år:

Erhvervsarkiver

- Clara Arbizu, Melanie Aspey, Elaine Penn & Caroline Shaw, 'The Rothschild Research Forum: The Value of Partnerships', *Business Archives. Principle and Practice*, 87, 2004, s. 16-30.
- John Armstrong & Stephanie Jones, *Business Documents. Their Origins, Sources And Uses In Historical Research* (London, 1987).
- Melanie Aspey, 'Searchroom Management in a Business Archive', *Business Archives. Principles and Practice*, 71, 1996, s. 57-65.
- Rosemary E. Boyns, Trevor Boyns & John Richard Edwards, *Historical Accounting Records. A Guide for Archivists and Researchers* (Society of Archivists, London, 2000).
- Claire Bunkham & David Carter, 'Online Access to Vital Records: Creating a Virtual Archive for Prudential plc', *Business Archives. Principles and Practice*, 87, 2004, s. 76-86.
- Alan Cameron, 'Access to Archives; An Archivist's Viewpoint', Proceedings of the International Conferences of the Round Table on Archives XXXII CITRA, 1998.
- Rodney Dale & Rebecca Weaver, *Machines in the Office* (British Library, London, 1993).
- Karen Fielder, 'Exhibiting Business Archives', *Business Archives. Principles and Practice*, 69, 1995, s. 31-40.
- Eamon Dyas, 'Questions of Ownership in Documentary Property – Case Study from a Business Archive', *Business Archives. Principles and Practice*, 81, 2001, s. 29-40.
- Mary Ellis & Marion Lowman, 'A Review of Business Archive Web Pages', *Business Archives. Principles and Practice*, 85, 2003, s. 1-7.
- Mary Goodwin, 'Preserving and Promoting History in Fast Changing Environment: An Example from Cable & Wireless', *Business Archives. Principles and Practice*, 77, 1999, s. 47-56.

- Edwin Green, 'Business Anniversaries: The Role of the Company Archivist', *Business Archives. Principles and Practice*, 57, 1989, s. 663-69.
- Edwin Green, 'History and Archives in the Business Environment', *Scottish Industrial History*, vol. 22, 2001, s. 7-21.
- Edwin Green, 'Multi-National, Multi-Archival: The Business Records of the HSBC-Group', *Proceedings of the Annual Conference of the Business Archives Council 1997*, 1997, s. 105-116.
- David Hay, 'BT's Connected Earth – A New Model for Safeguarding a Corporate Heritage Collection', *Business Archives. Principles and Practice*, 87, 2004, s. 45-60.
- Christine Heap, 'Engineering Drawings – their Selection, Storage and Use', *Business Archives. Principles and Practice*, 63, 1992, s. 39-48.
- Sara Kinsey, 'Putting Pages on the World Wide Web: A Guide for Business Archivists', *Business Archives. Principles and Practice*, 75, 1998, s. 1-14.
- Tamsin Kitch, 'The Corporate Intranet: A Tool for Business Archives', *Business Archives. Principles and Practice*, 83, 2002, s. 30-46.
- John Orbell, 'An Archivist as Administrator of a Collection of Works of Art', *Business Archives. Principles and Practice*, 65, 1993, s. 61-68.
- John Orbell, *A Guide to Tracing the History of a Business* (Gower, Aldershot, 1987).
- Lesley Richmond, 'Balancing Rights and Interests: The Ethics of Business Archives', *Business Archives. Principles and Practice*, 79, May 2000.
- Lesley Richmond, 'The Art of Appraisal: An Essential Tool for Business Archivists', *Janus*, 1991.1.
- Tina Staples, 'The HSBC History Wall', *Business Archives. Principles and Practice*, 87, 2004, s. 31-44.
- David Stevens & Bridget Williams, 'The Creation of Sainsbury's Virtual Museum, or a Case Study of How to Step Safely onto the Information Highway', *Business Archives. Principles and Practice*, 81, 2001, s. 41-51.
- Alison Turton, red., *Managing Business Archives* (Butterworth-Heinemann, Oxford, 1991).
- Alison Turton, 'Connecting with Schools: Corporate Archives as

Providers of Educational Resources', *Business Archives. Principles and Practice*, 79, May 2000.

- Nicholas Webb, '»If only the bank had listened to me ...« The Purpose and Value of an Oral History Programme', *Business Archives. Principles and Practice*, 85, 2003, s. 32-45.

Den britiske erhvervshistoriske litteratur er umådelig omfangsrig. Nedenstående bibliografi opregner blot nogle af de vigtigste vejvisere og andre opslagsværker, som kan være nyttige, når man skal i gang med et indledende forskningsprojekt om selskaber i Storbritannien:

Erhvervshistorie

- *The Stock Exchange Official Year-Book*. Denne publikation, som er udkommet hvert år siden 1876, omfatter offentligt noterede selskaber og giver et rids af deres historie og funktion, omend detaljerne har en tendens til at være kortfattede og formelle.
- *Register of Defunct and Other Companies*. Denne kumulative publikation, som udkommer hvert år, dækker de selskaber, som fjernes fra *The Stock Exchange Official Year-Book*. Den giver kun de nødtørftigste oplysninger, såsom dato for registrering og likvidering. Den oplyser det sidste år, hvori selskabet blev opført i listen. Siden 1980 er der ikke udkommet nogen særskilt udgave af denne publikation, og *Register* udkommer nu som et supplement til *The Stock Exchange Official Year-Book*.
- *Macmillan's Unquoted Companies*. Giver de grundlæggende detaljer og finansielle profiler for de 20.000 største ikke-noterede selskaber i Storbritannien.
- *Kelly's Business Directory*. Udkommer hvert år og er den bedste erhvervsvejviser i ét bind med en dækning af over 82.000 virksomheder.
- *Who Owns Whom. United Kingdom and Republic of Ireland*. Denne publikation, som udkommer hvert år, er nyttig til at sammenkæde datterselskaber med deres moderselskaber. Den medtager mange hvilende selskaber.
- *The Red Book of Commerce or Who's Who in Business*. Udkom fra 1906 til 1939. De ikke-standardiserede optagelser og beskrivelser var ofte livligere og mere informative end i andre vejvisere. Dækningsgraden af selskaber vekslede fra udgave til udgave.
- Francis Goodall, *Bibliography of British Business Histories* (Aldershot, 1987).

- David J. Jeremy, red., *Dictionary of Business Biography*, fem bind (London, 1984-86).
- John Orbell, *A Guide to Tracing the History of a Business* (Aldershot, 1987).
- Eric D. Probert, *Company and Business Records for Family Historians* (Federation of Family History Societies, 1994).
- Anthony Slaven & Sydney Checkland, red., *Dictionary of Scottish Business Biography 1860-1960*, to bind (Aberdeen, 1990).
- Stephanie Zarach, *Debrett's Bibliography of Business History* (London, 1988).

Noter

1. Historien om udviklingen af erhvervsarkiver i den vestlige verden kan findes i Lesley Richmond, *Overview of Business Archives in Western Europe* (Glasgow University, 1996); Elizabeth W. Adkins, 'The Development of Business Archives in the United States: An Overview and a Personal Perspective', *The American Archivist*, 60.1, 1997, pp. 8-33; Bruce Smith, 'Australian Business Archive Scene', *Janus*, 1997.1, s. 68-69.
2. Edwin Green, 'Business Archives in the United Kingdom: History, Conspectus, Prospectus', i A. Turton (red.) *Managing Business Archives* (Butterworth-Heinemann Ltd., 1991).
3. P.L. Payne, *Studies in Scottish Business History*, Cass, 1967.
4. Lesley Richmond & Bridget Stockford, *Company Archives. A Survey of the Records of 1000 of the First Registered Companies in England and Wales*, Gower, 1986.
5. J. Foster & J. Sheppard, *British Archives: A Guide to Archive Resources in the United Kingdom*, 4. udgave, Macmillan, 2001.
6. <http://www.archon.nationalarchives.gov.uk/archon/>
7. Se <http://www.catalogue.nationalarchives.gov.uk/RdLeaflet.asp?sLeafletID=236>
8. Se <http://www.nationalarchives.gov.uk/accessions/>
9. Se <http://www.catalogue.nationalarchives.gov.uk/RdLeaflet.asp?sLeafletID=375>
10. Se <http://www.btplc.com/Thegroup/BTsHistory/BTgrouparchives/OurHeritagePolicy/policy.htm>

(Oversat af Jørgen Peder Clausager)

Direkte udenlandske investeringer i Danmark 1840-1940

Af JESPER STRANDSKOV og KURT PEDERSEN

Der antages sædvanligvis at være sammenhænge mellem direkte udenlandske investeringer i et land og dets erhvervsstruktur såvel som dets økonomiske vækst og udvikling. Der er dog ikke tale om sammenhænge, der er veldokumenterede, og afdækningen er et spændende og ambitiøst arbejdsområde. Nærværende artikel er et første og uprætentiøst forsøg på at skabe et overblik over de direkte investeringer i Danmark i en hundredårig periode, 1840-1940. Artiklen bygger på en database, som indtil videre indeholder 148 virksomhedsetableringer. Den enkelte investering karakteriseres ved etableringstidspunkt, oprindelsesland, branche, etableringsform, motiver og omfang.

Det fremgår, at tyske, britiske og amerikanske virksomheder dominerer billedet, men hver af de tre grupper har sin egen, specielle »profil«. Videre kan der observeres fem »bølger« af indadgående investeringer. I artiklen placeres de fem bølger tidsmæssigt og funktionelt. Det funktionelle aspekt afspejler den fremadskridende industrialisering af Danmark og kan tjene som et supplement til dansk økonomisk historie i bredere forstand. Fordele og ulemper ved et database-baseret projekt diskuteres afslutningsvis.

Indledning

Udenlandske direkte investeringer, eller *foreign direct investments (fdi)*, har gennem snart en menneskealder været genstand for megen forskning internationalt. FN og OECD har vurderet deres dynamiske effekter på værtslandenes økonomi og søgt at opstille spilleregler i forbindelse med fdi. Også forskere i de enkelte lande har undersøgt feltet og søgt at vurdere betydningen for landets økonomi, og det er især fremstillingsvirksomhed, som disse undersøgelser har rettet sig imod. Således er fdi blevet beskrevet i større eller mindre detaljeringsgrad i en lang række lande.¹ I den internationale forskning spiller Danmark andenviolin, mens Sverige, Schweiz, Norge og Holland spiller en betydelig rolle.² Dette kunne tolkes som et udtryk for, at Danmark historisk

har været af ringe betydning som værtsland for fdi, men nok så sandsynligt er det, at der i virkeligheden kun findes sparsomme informationer om de multinationale virksomheders investeringer i Danmark. Selvom fænomenet fdi som sådant går tilbage til det 19. århundrede, er der kun få undersøgelser af betydningen og konsekvenserne af dem.³

Artiklen baserer sig på en database, som er et første forsøg på at se de udenlandske fdi i et fugleperspektiv. Periodeafgrænsningen er 1840-1940. Året 1840 er valgt, fordi stort set alle danske erhvervshistorikere vil kunne enes om, at det ligger før starten på industrialiseringen af dansk erhvervsliv.⁴ Året 1940 er fastlagt, fordi udbruddet af 2. Verdenskrig betegner en naturlig afslutning af en periode. Det kan argumenteres, at fra engang i 1950'erne gik startskuddet til en ny periode, og at 1950 kunne være en lige så god skillelinje som 1940. Det er dog under alle omstændigheder intentionen senere at udvide perioden frem mod nutiden.

Lidt om databasen

Der er i litteraturen nogen uenighed om, hvad fdi omfatter. Især i 1960'erne lagde tidlige studier fra Harvard vægt på etablering af produktion. Investeringerne gennemføres af multinationale virksomheder (MNE, multinational enterprises), men – igen i Harvard terminologien – man kunne først tale om en multinational virksomhed, når den havde afdelinger på mindst fem udenlandske markeder.⁵ En af nutidens førende forskere inden for området, John Dunning, har et mere afslappet forhold til begreberne og kræver blot, at en virksomhed har »værdiskabende aktiviteter« på mindst et udenlandsk marked for at betegne det som en multinational virksomhed.⁶ Vi har valgt at lægge os op ad Dunnings tilgang og inddrager såvel fremstillingsvirksomhed som f.eks. samleaktivitet, salg- og marketingafdelinger eller sourcing-aktiviteter i databasen.

Begrundelsen for denne mere brede afgrænsning er, at hovedinteressen er virksomhedernes internationaliseringsproces og herunder den valgte sekvens af investeringernes karakter og operationsform på det danske marked. Til gengæld regnes porteføljeinvesteringer ikke som fdi, ligesom virksomheder oprettet af udenlandske personer, som har opholdt sig her i landet i en kortere eller længere periode, ikke er medtaget.

Fra 1963 og frem har Nationalbanken registreret de årlige bevægelser i form af fdi, ligesom man har estimeret værdien af de samlede

udenlandske investeringer i hvert enkelt år. Forud for 1963 fandtes ingen officiel statistik. Et disaggregeret forsøg på at finde alle grænseoverskridende investeringer og disinvesteringer er foreslået som en approximation for opgørelse af bestand og bevægelse af fdi.⁷

Det er dog ingen enkel sag at fastslå mængden af de udenlandske etableringer enten over en periode eller som en bestand. Man løber hurtigt ind i metodeproblemer. En retrospektiv tilgang kunne være at tage udgangspunkt i en given bestand og følge den tilbage i tid. Denne metode lider under, at den per automatik kommer til at udelukke de mindre succesfulde blandt fortidens investeringer. Dette problem kan kun elimineres, hvis man trækker på et stort antal skriftlige kilder for at få identificeret alle fortidens fdi.⁸

Et andet problem er, at en simpel optælling af fdi næsten automatisk vil give alvorlige måleproblemer, eftersom etableringerne varierer stærkt i størrelse (investeret kapital, antal ansatte m.v). Endvidere foreligger der ikke overbevisende og klare vidnesbyrd vedrørende tendensen i investeringernes størrelse over tid. Endelig vil der også være en skævhed i retning af, at små og (især) kortvarige etableringer bliver underrepræsenterede.

Det er med sådanne metodeproblemer in mente nærværende artikel skal læses. Der har været anvendt en række forskellige kilder. Udover de fire ovennævnte kilder har vi anvendt jubilæumsskrifter og andre virksomhedsberetninger, vejvisere, årsrapporter, officielle kilder m.v. Det kan dog med sikkerhed fastslås, at populationen af udenlandske selskaber og de dertil knyttede fdi ikke kan opgøres præcis (og heller aldrig vil blive det). Det trækker også i retning af usikre opgørelser, at indadgående direkte investeringer i vidt omfang er blevet behandlet konfidentielt.

Sandsynligvis har en del mindre udenlandske etableringer undgået vor opmærksomhed, hvorimod det er usandsynligt at store og væsentlige sådanne er udeladt af materialet. Databasen er tillige ufuldkommen i den forstand, at det i mange tilfælde har vist sig umuligt at finde tal eller indikatorer for nogle af variablerne – investeret kapital, ejerskabsforhold, antal ansatte m.v. I andre tilfælde er typen af investeringen ikke fastslået og motiverne svære at afdække. Det er heller ikke i alle tilfælde, at oprindelseslandet med sikkerhed kan fastslås.

Databasen rummer i alt 148 observationer af indadgående udenlandske investeringer i den dækkede periode – altså halvanden om året i gennemsnit. Som nævnt er databasen ikke fuldstændig, men den rum-

mer antageligt en ganske høj procentdel af de samlede investeringer i perioden. For hver investering er det forsøgt at registrere

- Den investerende virksomheds navn
- Den investerende virksomheds etableringsår
- Den investerende virksomheds oprindelsesland
- Eventuelt tidspunkt for aktivitetens ophør
- Investeringens karakter
- Motiv(er) bag etableringen
- Størrelsen af den investerede kapital (aktier eller aktiver) i danske kroner.

Bag interessen for investeringens karakter ligger et ønske om at kunne indplacere de udenlandske virksomheders aktivitet i en slags fase-model⁹, hvor den gradvise opbygning af erfaring om det – in casu – danske marked over tiden udmønter sig i mere og mere engagerede operationer. Et andet perspektiv ville være en testning af Knickerbockers hypotese – at konkurrerende virksomheder i oligopolistiske industrier har en tendens til at kopiere hinandens bevægelser i internationaliseringsforløbet.¹⁰ Yderligere kendetegn for etableringen kan være subkategorier såsom virksomhedsovertagelser versus nyinvesteringer (»greenfield-investments«) eller karakteren af den værdiskabende aktivitet (produktion, samleaktivitet, distribution, salg og marketing, service m.v).

Interessen for motiverne bag fdi relaterer sig specifikt til John Dunning's eklektiske paradigme¹¹, som forklarer omfanget og mønstret i fdi ved tre sæt betingende faktorer. Nemlig ejerskabsfordele, lokaliseringsfordele og internaliseringsfordele.¹² I litteraturen om international business er også andre klassifikationer blevet anvendt, f.eks. sondringen mellem markedsorienterede, ressourceorienterede og politisk sikkerhedsorienterede motiver.¹³ Det er dog værd at erindre sig, at alle investeringsbeslutninger er multikausale, og at de motiver, som her tilregnes de enkelte etableringer, må anses for »dominerende« i forhold til et eller flere andre. Det er i databasen ikke mindst investeringernes størrelse målt i investeret kapital, som er utilfredsstillende dækket ind. Det vil kræve et betydeligt arbejde med nærlæsning af virksomheds-historier, årsrapporter og lignende at fylde hullerne.

Oprindelseslande og industrimønstre

Tabel 1 viser i grove træk mønstret i de indgående fdi – periodevis og efter den investerende virksomheds oprindelsesland. I alt er der tale om 148 observationer fordelt på 118 udenlandske virksomheder. Over halvdelen af etableringerne ligger efter 1. Verdenskrig. Indtil 1900 kom der i gennemsnit kun en fdi om året, men tallet blev i den næste 20 års periode fordoblet til to, og atter i den følgende fra 1920-1940 til fire pr. år. Den økonomiske depression i 1930'erne dæmpede antallet, og kun 12 af mellemkrigstidens i alt 78 investeringer fandt sted i dette tiår. Det kan konkluderes, at 1920'erne var en florissant periode for så vidt angår udenlandske etableringer i Danmark.

Tabel 1. Udviklingen i indadrettede direkte udenlandske investeringer i Danmark efter oprindelsesland og periode, 1840-1940

	Antal indadgående investeringer	Før 1900	1900-1919	1920-1940
Storbritannien	33	15	8	10
USA	36	2	10	24
Tyskland	30	8	6	16
Sverige	9	2	5	2
Holland	12	2	5	5
Frankrig	5	1	1	3
Schweiz	2			2
Italien	2			2
Øvrige lande	6		3	3
Ikke-oplyste	13		2	11
I alt	148	30	40	78

Nationalitet

Det er slående, at de udenlandske virksomheder hidrører fra et ganske begrænset antal lande, og kun otte lande kan over den lange periode fremvise mere end en enkelt etablering på dansk grund. Det er næppe nogen overraskelse, at de dominerende lande var de store og industrielt udviklede – England, USA og Tyskland. Virksomheder fra disse tre lande stod for to trediedele af alle etableringerne.

Amerikanske fdi faldt især i mellemkrigstiden, hvorimod de britiske virksomheder var mest aktive i begyndelsen af perioden frem til 1.

Verdenskrig. De 30 tyske fdi lå, som de amerikanske, fortrinsvis i mellemkrigstiden. Som sådan falder mønstret i Danmark i tråd med den generelle tendens, eftersom USA og UK var de to dominerende lande i perioden.¹⁴ Det er på sin vis overraskende, at Tyskland spillede en så væsentlig rolle, eftersom landet var udpint efter 1. Verdenskrig og led under mangel på kapital og – især – udenlandsk valuta.¹⁵

En stor del af fdi stammede fra store og voksende virksomheder med en stærk placering i det internationale forretningsliv. Fra Tyskland kom tre investeringer fra Siemens og to fra henholdsvis Osram og AEG. Alle tre var, ligesom Henkel & Cie, betydningsfulde spillere på verdensplan. Blandt de britiske virksomheder taltes Dunlop Rubber Co., British Petroleum, Reckitt & Colman og Courtaulds. Men der var tillige store britiske investeringer i landbrugssektoren (sourcing) og i nye industrier som automobiler (British Motor) med relaterede brancher.

De amerikanske multinationale virksomheder spændte vidt – fra International Harvester over bilsamlefabrikker (Ford Motor Co. og General Motors) til olieindustriens giganter (Gulf Oil Co., Texaco Petroleum). Faktisk omfattede de adskillige fremstillingsindustrier, f.eks. fotografi (Kodak), barberudstyr (Gillette), tandbørster (General Electric), symaskiner (Singer), maskiner til fremstilling af fodtøj (United Shoe Machinery Co.) og tobak (American Tobacco Co.). Men amerikanske virksomheder var også aktive inden for nye serviceområder som f.eks. underholdningsbranchen (United Artists, MGM og Columbia Pictures).

Blandt de hollandske investorer var Philips og især Unilever-gruppen med ikke mindre end ni etableringer. Disse omfatter dels Unilevers investeringer efter 1929, men også investeringer foretaget af det ene af de to hollandske firmaer, der indgik i Unilever ved fusionen, nemlig Van den Bergh. Derimod er der ikke fundet spor af den anden fusionspartner, Gebr. Jurgens. Fra Sverige kom hele perlerækken af senere globale spillere – ASEA, SKF, Ericsson, Husquarna og Electrolux. De franske virksomheder tæller Wagon Lits og Citroën – og forudsigeligt nok kom den enlige schweiziske etablering fra Nestlé. Også italienske Fiat og Pirelli samt Norsk Hydro var med i billedet. Udover disse store og velkendte virksomheder var der selvsagt en underskov af mindre etableringer, ofte af mindre kendte virksomheder. Således byggede Oetker AG i 1929 en lille fabrik, der fremstillede bagepulver, og det østrigske beklædningsfirma Deutschland und Jäger indrettede en mindre produktionsenhed i København.

Industrier

Tabel 2 giver et overblik over fdi efter fordeling på brancher. I sagens natur dækker de udenlandske investeringer en bred vifte af industrier. De første fire etableringer stammer fra 1850'erne, og af dem var tre inden for jernbanedrift og den sidste inden for transportudstyr af gas. Med andre ord kom de første direkte investeringer i infrastruktur og ikke industri. Der kom kun en enkelt investering i løbet af 1860'erne samt en enkelt i løbet af 1870'erne. De fire udenlandske etableringer i 1880'erne fandt alle sted i fødevarerindustrien. Det var først i 1890'erne, da der i alt kom 12 fdi'er spændende over en lang række industrier.

I det nye århundredes første tiår fordobledes investeringerne til 25, hvoraf ikke mindre end ni var i danske baconslagterier. Der var en sand pukkell af investeringer, i alt 12, i årene 1900 og 1901 – og her var netop slagteribranchen klart dominerende.

I perioden op til 1. Verdenskrig – 1910-1914 – kom i alt 14 etableringer, de fleste af dem i 1913-1914. Under verdenskrigen er der to observationer henholdsvis i 1915 og 1918, hvor van den Bergh købte en mar-

Tabel 2. Antal indadgående direkte udenlandske investeringer fordelt på brancher, 1840-1940

	Før 1900	1900-1919	1920-1940	I alt
Nærings- og nydelsesmiddel	9	15	9	35
Tobaksindustri	–	4	–	4
Tekstilindustri og beklædning	–	–	4	4
Træindustri og møbler	1	–	–	1
Papirindustrien	–	–	–	–
Grafisk industri	–	–	–	–
Kemisk industri	–	2	9	11
Energi og olieindustri	2	3	6	11
Gummiindustrien	–	2	6	8
Metal og maskinindustri	2	5	3	11
Elektroteknisk industri	4	5	10	20
Transportindustri	3	–	–	3
Motorer & automobiler	–	3	6	9
Service	–	4	10	14
Ikke-oplyste	–	–	–	13

garinefabrik. I 1919 var der fire fdi, heriblandt Ford Motor Co.s etablering af en samlefabrik i København. I løbet af 1920'erne kom der i alt 59 etableringer over en ganske bred vifte af brancher. Årene 1920, 1925 og 1929 var højdepunkterne med hver 11 fdi. Den økonomiske verdenskrise begyndte i efteråret 1929, og selvom Danmark først blev ramt med et par års forsinkelse, afspejlede krisen sig i et skarpt fald i fdi i løbet af 1930'erne, hvor kun i alt 12 investeringer er blevet registreret.

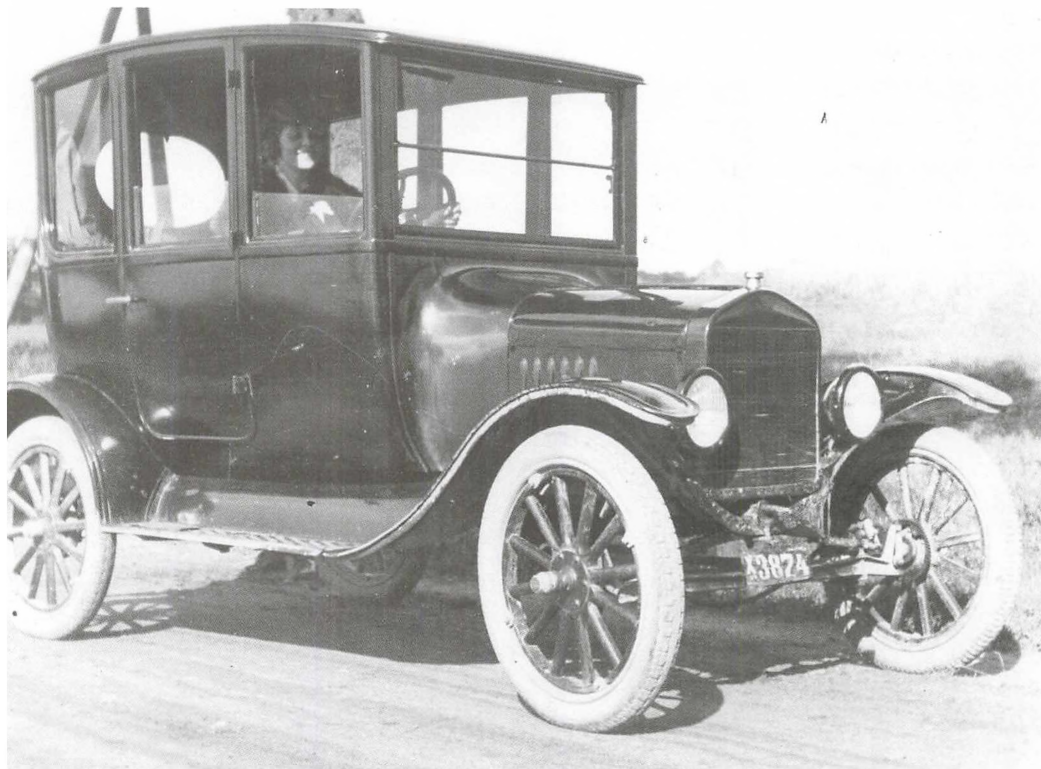
Som det fremgår af tabel 2 tilflød cirka en fjerdedel af investeringerne den agro-industrielle sektor, hvorimod et begrænset antal faldt inden for tekstil- og beklædningsindustrien samt træ- og møbelindustrien. Der var ingen investeringer inden for områder som papirindustri, trykkerier eller forlagsindustri. En af de større investeringer var Courtauld, som etablerede en fabrik i 1926 med en aktiekapital på 700.000 kr. Courtaulds forretningsområder var rayon og kunstsilke.

Courtaulds danske etablering var en blandt mange, som kom efter etableringer i USA (1911), Canada og Indien (1925) og samtidig med en spansk i 1926. Siden fulgte Italien og Frankrig (1927) og Tyskland (1928). Det danske datterselskab blev likvideret allerede i 1933, efter det havde givet moderselskabet et tab på i alt GBP 132.000.¹⁶ I denne periode oplevede man også, at tyske virksomheder etablerede sig inden for tekstil og beklædning.

Den svenske propproducent Wicander repræsenterede den eneste investering i træ- og møbelindustrien. Mod slutningen af 1800-tallet var denne virksomhed verdens næststørste i sin branche og leverede korkpropper til bryggerier i alle de nordiske lande. En korkpropfabrik blev anlagt i 1890 og en lokal producent blev overtaget nogle få år efter.¹⁷

Der var en række fdi i nye industrier såsom elektromekanik og -ingeniørvirksomhed med 20 observationer, omfattende internationale pionerer som Siemens & Halske, AEG og ASEA. I de fleste tilfælde var der tale om etablering af et salgs- og servicenetværk i Danmark. Også maskinindustrien og den kemiske industri var med hver 11 observationer godt med. Og som ovenfor anført var nye vækstindustrier som automobiler og petroleum- og olieindustrien stærkt repræsenterede. Det var omkring denne periode, at servicesektoren begyndte at blomstre, hvilket også førte til udenlandske investeringer.

I løbet af 1920'erne kom en række af de store internationale producenter af elektrisk belysning til landet, således Felix Lucas (1925), Philips (1925), Tungram (1925) og Osram (1929).¹⁸ Det gjaldt for dem alle, at de indledningsvis etablerede salgsdatterselskaber og i nogle få

»X3874« var en af de Ford-biler, der blev produceret på den danske bilsamlefabrik i København. Den blev indregistreret den 25. marts 1922 af købmand H.P. Timm, Kystvej 43, Århus. Foto i Erhvervsarkivets billedsamling.

tilfælde senere produktionsselskaber. Også inden for maskinindustrien modtog Danmark fdi fra nogle af verdens førende selskaber, således AB Sperator fra Sverige (centrifuger til mejerier), United Shoe Machinery fra USA, symaskineproducenten Singer, ligeledes fra USA, og amerikanske International Harvester, som arbejdede inden for landbrugsmaskiner.

Den kemiske industri var domineret af tyske investeringer. Vigtigst var Henkel & Cie, som stiftede et salgsdatterselskab i 1923. I 1930 blev aktiviteten udvidet med fremstillingsvirksomhed og aktiekapitalen udvidet til 1 million kr. Her blev vaskepulveret Persil fremstillet. Ligeledes etablerede de tyske kemivirksomheder Chr. Hostmann-Steinbergsche Farbenfabriken (tryksværite til den grafiske industri) og Akuglantzstoff-Nordica A/S salgsdatterselskaber i henholdsvis 1923 og 1929. Også amerikanske kemivirksomheder var aktive, således Boston

Blacking Co., som i 1921 oprettede et salgsdatterselskab (produkter til skoindustrien), og Chesebrough Manufacturing Co., som solgte vase-line.

Ikke overraskende stammede de fleste af de 11 etableringer i olieindustrien – omkring halvdelen i mellemkrigstiden – fra branchens dominerende amerikanske og britiske giganter. Det var de samme lande, der dominerede de i alt ni investeringer i automobilbranchen. Her var Ford Motor Co. pioneren med den største enkeltinvestering i hele perioden.¹⁹ I 1919 åbnede Ford en samlefabrik i København, som senere blev kraftigt udvidet med en state-of-the-art fabrik i Sydhavnen i 1924. General Motors fulgte i Fords fodspor og etablerede en samlefabrik i København i 1924. Det var ligeledes engelske og amerikanske virksomheder, der dominerede investeringsaktiviteterne inden for føleindustrier som gummi og dæk.

I mellemkrigstiden var det ikke mindst investeringer i serviceindustrierne, der dominerede. De spredte sig over en række brancher såsom forretningstjenesteydelser (bogholderi, finansiering), forsikring og underholdning. I alt er der registreret 14 investeringer i servicesektoren. Pioneren var her det britisk kontrollerede Lloyd i forsikringsbranchen, som startede et kontor i København så tidligt som i 1899. Hertil kom salgskontorer for det franske Wagon Lits i 1907 og The American Express Co. i 1913.²⁰ Den forholdsvis nye underholdningsbranche eksploderede med investeringer inden for musikgengivelse og filmdistribution. Pionererne var fortrinsvis britiske selskaber. The Gramophone Co. og His Master's Voice etablerede således kontorer i Danmark.

Appendix 1 giver den mere detaljerede fordeling af de indadgående fdi i Danmark, fordelt på oprindelsesland og branche. Mens amerikanske og britiske multinationale virksomheder spændte over en lang række industrier – ni produktgrupper ud af i alt 14 – så dækkede de tyske et mindre antal (syv) til trods for et tilsvarende antal etableringer. De hollandske investorer holdt sig til levnedsmiddelbranchen og elektronik (Philips).

Indadrettede fdi – type og operationsform

Tabel 3 giver et overblik over to dimensioner af de direkte investeringer. For det første, hvorvidt der var tale om en virksomhedsovertagelse eller en nyetablering (»green-field investment«). For det andet, hvilken operationsform, der blev valgt – indkøb, fremstilling, salg, markedsføring

etc. Omkring en fjerdedel – 37 ud af 148 – har unddraget sig klassifikationen, men der er god grund til at antage, at flertallet af de ikke-klassificerede har været salgskontorer af green-field typen.

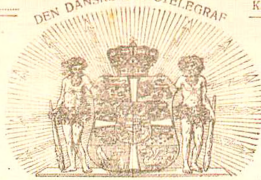
Investeringsstype

I den betragtede periode var over 80% af alle investeringer af green-field typen – eller i alt 90 tilfælde. Med undtagelse af investeringerne i bilsamlefabrikker var der typisk tale om mindre investeringer. Ford Motor Co. og General Motors etableringer var langt de vigtigste af green-field typen, hvad enten man ser på omsætning, antal ansatte eller investeret kapital. Fra begyndelsen havde Ford Motor Co. – Dansk Monteringsfabrik Aktieselskab – en aktiekapital på 500.000 kr., som senere blev udvidet til det for samtiden imponerende beløb af 30 millioner kr. Der var store overskud fra starten, og afkastet nærmede sig det utrolige i midten af 1920'erne. Omsætningen steg med raket fart fra 32 millioner kr. i 1920 til 68 millioner i 1925, da fabrikken samlede ikke mindre end 24.500 biler. I disse år varierede afkastet af den – oprindeligt – investerede kapital mellem 1.200% og 2.500%. I 1920'erne var der mellem 500 og 700 ansatte. Og General Motors danske datterselskab nåede sammenlignelige tal.

Tabel 3. Indadgående direkte udenlandske investeringer fordelt på type og operationsform 1840-1940

	Antal indadgående udenlandske investeringer	Investeringsstype			Operationsform			
		Opkøb	Ny-etablering	Uoplyst	Indkøbsenhed	Fremstillingsenhed	Salgs- og markedsføringsenhed	Uoplyst
Storbritanien	33	6	19	8	6	9	7	11
USA	36	0	27	9		7	20	9
Tyskland	30	5	22	3		15	11	4
Sverige	9		8	1		3	5	1
Holland	12	10	1	1	3	8	1	0
Frankrig	5		3	2			2	3
Schweiz	2		1	1		1		1
Italien	2	2	0	1	1			
Øvrige lande	6		5	1		5	2	?
Ikke-oplyste	13	–	2	11	–	–	1	12

Direkte udenlandske investeringer i Danmark 1840-1940

STATSTELEGRAEFSTATION Kjøbenhavn	Kfr. J. B. Nr. _____	DEN DANSKE STATSTELEGRAF	Kfr. J. A. Nr. _____	Lohe-Nr. B. _____
Dato FEB 1918				Lohe-Nr. A. 3050
Sendt St. _____				ved App. _____
d. _____				Kl. _____ T. _____ M. _____
af _____				
TELEGRAM	LONDON	K241/1	27W	1 12 42S
Adresse:	VINCENT MAYPOLE DAIRY PALAISGADE 7 KBH			H. Bra. _____
D. Diteogram (délivr. urgent) RP. Svar betalt (réponse payée) RPD. Livret * (* = gratuite)	Væltagne Forkortelser (signes conventionnés) TC. Anbefalet Telegram (délivr. collationné) Aabent (ouvert): Udleveres aabent (remise ouverte) AU. * * * * * egen ændring (maître-propre)		FS. Eftersendes (faire suivre) PC. Ankomsthæfte bet. (accusé réception) NP. Svar betalt (réponse payée)	
WHAT FIRM PRICE WILL MEYER OFFER STOP TO CLEAR MAYPOLE WOULD SELL ALL THEIR SHARES AT THREE HUNDRED PER CENT				
= WATSON ☒				

Sir George Watson, indehaver af den store engelske margarinekoncern Maypole Dairy Co., købte i 1910 Aarhus Oliefabrik, idet eneste anden aktionær var den hidtidige direktør Frederik Lausen. I februar 1918 tilbød Watson at sælge sine aktioner til et konsortium, som Lausen havde fået op at stå. Som det ses af telegrammet, ville Watson have kurs 300. Telegram i Frederik Lausens arkiv, Erhvervsarkivet.

I den betragtede periode var omkring 20% af de registrerede nye fdi resultatet af overtagelser af eksisterende danske virksomheder. Det er ikke uden interesse at bemærke, at de næsten alle var inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, hvor alene de hollandske virksomheder overtog 10 danske. Flertallet i denne industri var britiske og hollandske multinationale, som gennemførte »baglæns integration« i den forstand, at investeringerne skulle sikre og kontrollere tilførslen af råvarer til de to investorlande. Det er ligeså slående, at der ikke er fundet et eneste eksempel på, at en amerikansk virksomhed har overtaget en dansk. Også de tyske multinationale foretrak green-field investeringer.

Den vigtigste udenlandske overtagelse af en dansk virksomhed var britiske Maypole Dairy Co.s overtagelse af Aarhus Oliefabrik i 1910. Den britiske detailkæde, som havde over 500 forretninger i Storbritannien, købte aktierne i oliefabrikken for 4 millioner kr.²¹ På dette tidspunkt havde den århusianske virksomhed udviklet sig til en væsentlig udbyder af vegetabiliske olier til den hurtigtvoksende margarineindustri i Danmark, Tyskland og Storbritannien. I Tyskland havde man etableret Oelwerke Teutonia i Harburg og konkurrerede hårdt med de oliefabriker, der blev kontrolleret af de aggressive hollandske margarineproducenter Van den Bergh og Gebr. Jurgens.

Fra 1903 og frem havde Aarhus Oliefabrik tillige betjent det engelske marked gennem et salgsdatterselskab, og dets position var blevet styrket gennem etableringen af Erith Oil Works i Belvedere-on-Thames i 1908. Hovedaftageren på det britiske marked var den kæmpemæssige margarinevirksomhed i Southall uden for London, som var et joint venture mellem Otto Mønsted og netop Maypole Dairy Co.

Overtagelsen af Aarhus Oliefabrik var et oplagt eksempel på baglæns integration – hvor den store producent og forhandler af margarine sikrede sig de afgørende vigtige forsyninger af spiseolier. Fra et strategisk synspunkt var det ikke kun et spørgsmål om at sikre sig mod de hollandske margarineproducenter, men olieprodukterne blev på den tid også anvendt i produktionen af sæbe, f.eks. af Lever Bros (der senere sluttede sig sammen med de to store hollandske margarinefabrikanter i Unilever i 1929). Det hører med i billedet, at danske interesser købte aktierne i Aarhus Oliefabrik i 1918, hvorved fabrikken atter kom på danske hænder.

Operationsform

Tabel 3 giver også information om de udenlandske selskabers valg af operationsform i Danmark. Som det fremgår, er der en nogenlunde ligelig fordeling mellem produktionsdatterselskaber og salgsdatterselskaber. Mens de tyske multinationale etablerede en trediedel af alle fremstillingsvirksomhederne, satsede de amerikanske i højere grad på salgskontorer.

Udover de store bilsamlefabriker var de største investeringer United Shoes Machinerics Co. med en aktiekapital på 1,6 millioner kr., Henkel & Cie GmbH med en aktiekapital på 1,0 millioner kr. og Siemens og Halse med 900.000 kr. I 1932 opførte Nestlé en chokoladefabrik med en aktiekapital på 1,0 millioner kr.

I alt ni tilfælde af etableringer med sourcing formål er blevet kortlagt

– i alle tilfælde af hollandske og britiske moderselskaber, der grundlagde opkøbsdepoter og indkøbskontorer rettet mod danske landbrugsvarer. Således etablerede den britiske Co-operative Wholesale Society et opkøbsdepot i København i 1881, hvorfra der blev formidlet dansk smør til det engelske marked. I 1890 og 1900 etablerede henholdsvis Maypole Dairy Co. og Lipton egne danske indkøbsorganisationer.

Investeringsmotiver

Det gælder mange af de undersøgte etableringer, at der ikke (for nærværende) kan gives noget klart svar på spørgsmålet om motiverne bag de direkte investeringer. Men der kan ikke herske tvivl om, at lokaliseringsmotivet – altså beslutningsforhold, der relaterer sig til Danmark og det danske marked – overalt stikker frem. Dette er nærmest en banal konstatering, eftersom det ville være besynderligt at etablere sig i et land, der ingen fordele havde at byde på. Mere usikkert er det, hvilken rolle ejerskabsfordele og internaliseringsfordele kan have spillet. En nærmere analyse heraf er et af fremtidige mål for undersøgelsen.

Holder vi os til de lokalisermæssige fordele, kan det med rette spørges, hvilke der eventuelt har været tale om. De har givetvis varieret mellem virksomheder, men også mere systematisk mellem brancher. For eksempel har sourcing af kvalitetsråvarer spillet en rolle i fødevarerindustrien, hvor bacon og vegetabiliske olier er oplagte eksempler. Andre lokaliseringsforhold har været den relative politiske og økonomiske stabilitet, der prægede Danmark i forhold til andre europæiske lande – ikke mindst i den noget turbulente periode efter afslutningen af 1. Verdenskrig. Dette forhold var især af betydning ved større investeringer, f.eks. i forbindelse med etablering af produktion. Yderligere bidrog Danmarks neutralitet under krigen til en generel velstand, der kan have virket motiverende på udenlandske virksomheder med ønske om at afsætte deres varer her til lands.

Til eksempel kan tjene Fords beslutning om at placere samlefabrikken i København i 1919. Her spillede flere lokaliseringsfaktorer ind. Danmarks geografiske placering mellem Øst- og Nordeuropa og Københavns udmærkede havnefaciliteter – herunder dens frihavnsstatus – gjorde Danmark til en naturlig eksportbase til hele Østersøområdet og Norden, hvad fabrikken da også blev. Endvidere som nævnt Danmarks politiske stabilitet i forhold til andre lande i det nordlige Europa.²² For det tredje spillede den danske handelspolitik ind. Ford-bilernes konkurrencedygtighed afhang blandt andet af de afgifter, der skulle erlægges for importerede komponenter og på biler, der blev eksporteret fra sam-

lefabrikken til nabolandene. Modsat de svenske myndigheder – Göteborg var også på tale som en mulighed – indrømmede de danske Ford en kraftig nedsættelse af toldsatserne for komponenter og frihed for eksporttold på de samlede køretøjer.

Ford hentede en *first-mover advantage* ved sin tidlige etablering, men ikke mindst på markeder med oligopolpræg vil konkurrenterne ofte kopiere investeringsbeslutninger. General Motors (GM) fulgte i hælene på Fords succesrige etablering, og udover det samme sæt lokaliseringsmæssige overvejelser har netop den oligopolistiske konkurrencesituation nok haft sin selvstændige betydning. Der lå skarpe økonomiske beregninger bag GMs etablering, f.eks. blev det beregnet, at besparelsen pr. Chevrolet bil, der blev samlet i København snarere end importeret, androg 45 dollars eller 8% af prisen på gaden. Allerede det første år – 1924 – blev der samlet 7.306 vogne – henimod 50 om dagen.

Det følgende år etablerede General Motors sig med et finansieringsselskab – GM Acceptance Corporation – med det formål at finansiere den hurtigt voksende efterspørgsel efter firmaets biler i hele Europa. Et fint eksempel på en relateret fdi inden for samme virksomhed.

De to store amerikanske bilproducenter er atypiske dels ved størrelsen af investeringerne, dels, at de gjorde Danmark til eksportbase for deres produkter. For begge indgik fabrikkerne i København i en større plan om at erobre det europæiske kontinent. Ford inddelte således Europa i seks regioner, der hver skulle have en samlefabrik som eksportbase for sin respektive region. Fra København betjentes således Skandinavien, Finland, Baltikum, Danzig, Polen, Tyskland og Holland. Det første år var København ligefrem det europæiske koordinationscenter. Krisen og den fremadskridende protektionisme i 1930'erne kvalte med tiden eksportbasetænkningen. Da markedet skrumpede til nærmest kun at omfatte hjemmemarkedet, var der ikke længere de nødvendige muligheder til stede for stordrift.

Er eksportbasetænkningen atypisk, fandtes den dog i en del tilfælde, hvor etableringen af et salgsdatterselskab tjente som marketing- og salgskoordinator for Norden eller Skandinavien. Det gjaldt f.eks. virksomheder som American Vacuum Oil Company (petroleumsprodukter), Auer (glødelamper), the Famous Players-Laskey Corporation (filmudlejning) og som nævnt GM Acceptance Corporation (bilfinansiering).

Fem bølger – udviklingen i de indadrettede fdi

Baseret på fremstillingen ovenfor og på den mere detaljerede database kan de indadgående direkte investeringer ind i Danmark i den 100-årige periode tentativt brydes ned i fem delvis overlappende bølger. Afgrænsningen af bølgerne afspejler dels den almindelige transformation af den i udgangspunktet noget tilbagestående danske samfundsøkonomi, dels udviklingen af nye industrier og teknologier, og endeligt de skiftende internationale spilleregler. Altsammen forhold, som har påvirket de udenlandske virksomheders motivation til at oprette datterselskaber i Danmark.

Den *første bølge* af indadrettede fdi var især relateret til investeringer i infrastrukturen – bygning af jernbaner og udbygning af gas- og elforsyningen. De danske jernbaner blev etableret fra 1840'erne og frem og finansieret lokalt, men i de følgende to tiår foregik den hurtige ekspansion under britisk kontrol – operationelt såvel som finansielt. I 1850'erne og 1860'erne var det britiske fabrikanter som Fox, Henderson Co. og Peto, Brassey & Betts, der fik koncessionerne af den danske stat.²³ Det var ligeledes britiske selskaber, der stod for den tidlige udbygning af den danske gasforsyning. Peto, der ellers er bedst kendt som jernbanekonstruktør, investerede i Det danske Gaskompagni. I løbet af 1850'erne og 1860'erne byggede selskabet, der blev drevet fra London, gasværker i adskillige danske byer. Men gradvis kom værkerne på danske hænder, og ved udbruddet af 1. Verdenskrig var stort set alle danske gasværker kommunalt ejede og drevne. Ude hos forbrugerne mærkedes de udenlandske virksomheder også. Det tysk-østrigske selskab Auer oprettede et salgsdatterselskab i København i 1895 for at fremme salget af gasglødelamper. Hovedopgaven for datterselskabet var forsyning af det danske marked, men det var tillige ansvarlig for salget i Norge og Sverige. Det tyske selskab Elster & Co. A.G. i Mainz, som fremstillede og solgte gasmålere, oprettede et dansk datterselskab i 1880'erne.

Efter gassen fulgte den elektriske strøm, og i begyndelsen af denne proces etablerede Siemens & Halske et såkaldt »Technisches Bureau« i 1893. I 1904 ændrede kontoret navn til Dansk Aktieselskab Siemens-Schuckert. En ny produktionsenhed blev opført i 1912 med det formål at samle, reparere og vedligeholde elektrisk-mekaniske produkter. Også den svenske elektro-mekaniske virksomhed ASEA oprettede en salgs- og ingeniør afdeling med en aktiekapital på 200.000 kr. (1906). Selskabet havde især succes med at sælge og installere elektrisk udstyr i mindre elektricitetsværker på landet. Tre årtier senere, i 1935, erhver-

Fotoet af Herning Svineslagteris bygninger er fra omkring 1912, og som det tydeligt ses: ejerne var The Cooperative Wholesale Society Limited (C.W.S.), oprettet i 1863 i Manchesterområdet. Foto fra Herning lokalhistoriske arkiv (ukendt fotograf).

vede ASEA hovedparten af aktierne i Titan A/S, som på den tid var Danmarks førende producent af dynamoer, elevatorer og lignende.

Et andet mønster fulgte AEG, Allgemeine Electricitäts-Gesellschaft, som oprettede en teknisk filial i København i 1899. Dette selskab var til en begyndelse underordnet AEGs datterselskab i Malmö. Senere blev det danske selskab ændret til et salgsdatterselskab. Dets produkter omfattede elektriske pærer, forskellige maskiner såvel som installation af f.eks. gadebelysning. En ændring i toldtariffen i 1908 forårsagede, at der blev etableret en samlefabrik for elektriske maskiner.

Mens de britiske selskaber, der havde investeret i jernbanenettet og gasværkerne, især i Jylland, snart begyndte at tabe penge på deres aktiviteter og inden for en kort årrække afviklede deres investeringer, var de tyske og svenske investeringer i den elektro-mekaniske industri baseret på uomtvistelige ejerskabsfordele og deraf springende konkurrencemæssige fordele. Deres avancerede motorer, dynamoer, elektriske pærer m.v. sikrede dem en blivende plads i det danske erhvervsliv.

Den *anden bølge* af indadrettede direkte udenlandske investeringer var især knyttet til omformningen af landbrugssektoren i Danmark. Det var introduktionen af billigt russisk og amerikansk korn i 1860'erne, der betingede denne investeringsbølge. Danmark blev tvunget til at opgive sin rolle som korneksportør og gennemførte en ganske dramatisk omlægning til kornimport og smør-, æg- og flæskeproduktion. Da det traditionelle tyske marked var ved at miste sin betydning, blev baconsvinet udviklet og de fede svin opgivet. Fra nu af gik landbrugsprodukterne hovedsageligt til engelske morgenborde. De radikale ændringer afspejlede sig ikke kun i voldsomt forøgede mængder, men også i en stærkt forbedret kvalitet af landbrugsprodukterne. Danmarks nye lederrolle som producent af kvalitetsvarer tiltrak et ikke ubetydeligt antal investeringer fra Holland, Storbritannien og Tyskland i årene 1880-1900.

Et eksempel er det britiske handelskompagni G. W. Burrows, som erhvervede aktier i det private danske slagteri i Holstebro i 1883. Den tyske slagterigruppe I. D. Koopmann investerede i baconslagterier i Ålborg (1887) og Silkeborg (1890). Endnu et tysk selskab, Schaub & Co., etablerede tre green-field investeringer med henblik på at fremstille pølser m.v., i Esbjerg (1893), Odense (1900) og København (1907). Hollandske Van den Bergh erhvervede to danske svineslagterier i henholdsvis 1898 og 1900 og oprettede indkøbsdepoter i nærheden af større danske byer. The Cooperative Wholesale Society Ltd. købte et baconslagteri i Herning i 1900.

Derimod er der ingen eksempler på fdi inden for mejerisektoren før 1. Verdenskrig. Den voksende danske eksport af smør og æg blev solgt og distribueret gennem udenlandske salgsagenter. Adskillige udenlandske handelsselskaber investerede i opkøbscentraler og købte animalske produkter direkte fra bønderne. Der er kun registreret to fdi i mejerisektoren, begge sidst i 1920'erne, mens der var et betydeligt antal i slagterisektoren. Slagtning og kødforædling tæller med henholdsvis 17 og 3 observationer i alt 20 fdi. Det tidsmæssige aspekt er interessant, eftersom etableringerne var stærkt koncentreret. Kun en enkelt stammer fra før 1890 og to ligger efter 1907. Der er derfor god mening i at tale om en »bølge« af udenlandske direkte investeringer i den danske landbrugsindustrielle sektor omkring århundredskiftet.²⁴

En *tredie bølge* af indadrettede fdi skyldede ind i form af investeringer i de nye industribrancher i begyndelsen af 1900-tallet. Denne bølge var frem for alt vigtig, fordi den førte ny teknologi og nye fremstillingsmetoder til landet. Ikke mindst var dette tilfældet i maskinindustrien,

hvor der f.eks. inden for landbrugsmaskiner, cigaretfremstilling og skoproduktion blev taget nye og langt mere præcise værktøjer og maskiner i brug. Et enkelt eksempel var det svenske selskab AB Separator – senere Alfa Laval – som i løbet af 1890'erne blev verdensførende inden for mejericentrifuger på basis af en overlegen og patenteret fremstillingsteknik. I første omgang eksporterede man produkterne til Danmark, hvor mejeriindustrien var under en kraftig udvikling, men omkring 1900 investerede Separator i fremstilling af centrifuger på dansk grund og overtog nogle få år efter en stor dansk konkurrent.²⁵ Den svenske maskinfabrik Scania-Vabis etablerede produktion i 1913, samme år som SKF (kuglelejfremstilling) etablerede sig med afdelinger i både København og Århus.

Flertallet af investeringerne i denne bølge havde dog sit udspring i USA. I 1897 opførte United Shoe Machinery Company en fabrik, der fremstillede skotøjsmaskiner, og i 1914 var aktiekapitalen i dette selskab vokset til 1,6 millioner kr. International Harvester oprettede et produktionsselskab i 1905, året efter de var gået ind i Sverige. Selskabet udbød en bred vifte af produkter: fra plove og gødningsspredere til mejericentrifuger.

American Tobacco oprettede salgskontor i København i 1901. Denne virksomhed havde en stærk, patentbåret position på det internationale marked og indgik netop i 1901 en kartelaftale med flere engelske selskaber i branchen, hvorved British American Tobacco Company (BAT) blev dannet. BAT var oprindeligt domineret af amerikanerne, men med tiden overtog de britiske interesser aktiemajoriteten, og selskabets hovedkvarter flyttede til England. BAT er således et godt eksempel på, hvad der i den internationale erhvervsøkonomi kaldes en *vandrende multinational virksomhed* (migrating MNE). I årene efter sammenslutningen fandt der en betydelig international ekspansion sted med produktionsdatterselskaber i adskillige lande. Da den danske told på cigaretter blev sat op – og de lokale danske konkurrenter efterhånden blev skrappere – etablerede BAT en mindre produktionsvirksomhed i 1908. Den blev fulgt op af en væsentlig større i 1913. Men BAT var ikke den eneste udenlandske virksomhed i branchen, som kastede øjnene på det danske marked. Den finske cigaretproducent Ph. U. Strengberg & Co. (aktiekapital 250.000 kr.) og det belgisk-russisk foretagende Tchamkerten & Co. (aktiekapital 51.000 kr.) slog sig også ned i Danmark.

Etableringerne i såvel salgs- som produktionsdatterselskaber i denne første del af århundredet stammede især fra udenlandske producenter af ret komplekse produkter, som det før salget var vigtigt at kunne demon-

strere fyldestgørende – og som det efter salget var vigtigt at kunne vedligeholde. Sådanne produkter kunne kun vanskeligt afsættes gennem traditionelle salgskanaler. Således repræsenterer disse innovative, udenlandske virksomheder det klassiske tilfælde, at kombinationen af stærke ejerskabsfordele og overlegen teknologi skal understøttes af down-stream investeringer i kontrollerede afsætningskanaler (salgsdaterselskaber).²⁶

Ræsonnementet gjaldt f.eks. producenter af symaskiner og støvsugere, som etablerede egne salgskanaler for at kunne få direkte kontakt med potentielle kunder og gennemføre en effektiv og målrettet marketingindsats. Singer Co. grundlagde i 1902 et salgs- og servicekontor i København, hvor aktiekapitalen i 1914 var vokset til 250.000 kr. Som på andre europæiske markeder fik Singer oprettet et omfattende netværk af reparationsværksteder i danske byer. Electrolux, som havde specialiseret sig i produktion og salg af støvsugere, oprettede et salgsselskab i København i 1919. Også Electrolux oprettede salgsafdelinger rundt om i landets større byer. Der var for de fleste af tilfældene i den tredje bølge et stærkt samspil mellem ejerskabsfordele og internaliseringsfordele.

Den *fjerde bølge* af indadrettede fdi strakte sig over to årtier og var især knyttet til energi og transport (biler). Danmark var i gang med en industrialiseringsproces, og både de hurtigt voksende transportbehov og industrialiseringen som sådan krævede megen energi. I transportindustrien drejede det sig især om import og distribution af olie og benzin. Der var amerikansk kapital bag Det danske Petroleum Aktieselskab – senere ESSO – der blev etableret som et salgskontor i 1889. Nogle få år senere oprettede American Vacuum Oil Company et nordisk salg- og distributionskontor i København (1896) med henblik på at betjene det danske og norske marked. Det fulgtes i 1913 af oprettelsen af det Shell-kontrollerede A/S Dansk-Engelsk Benzin og Petroleums Co – også en salgsafdeling.

Herefter fulgte der en længere pause, og det var først fra 1920'erne, at der kom en hel stribe af etableringer inden for energisektoren. Således Det Forenede Olie Kompani, som blev etableret af British Petroleum i 1921, det amerikansk kontrollerede Texaco – senere Caltex – som stammer fra 1920, Danish American Gulf Co. (1924), Valvoline Oil Co. (1926) og Union Petroleum samt Wakefield & Co., som begge oprettede salgsselskaber i 1927.

Indtil afslutningen af 1. Verdenskrig blev danskernes efterspørgsel på biler i det hele og store dækket af import, eftersom den lokale produkti-

on var meget sparsom. Med Fords og General Motors – og siden andre og mindre – etableringer af samleproduktion i Danmark ændrede situationen sig radikalt. De førende amerikanske virksomheder blev fulgt af bl.a. Citroën, der åbnede salgsdatterselskabet Automobiles Citroën A/S i København – det var på den tid virksomhedens næststørste salgskontor uden for Frankrig. Fiat slog sig ned med et salgskontor i 1930.

Perioden bød tillige på udenlandske investeringer i relaterede industrier som dæk og gummivarer. F.eks. oprettede den tyske dækfabrik Continental-Caoutchoec Company et salgskontor i 1909. I 1914 etablerede det britiske Dunlop salgsselskabet Dunlop Rubber Co. A/S. Senere udvidede Dunlop aktiviteterne i Danmark og byggede en ny fabrik med en aktiekapital på 1,6 millioner kr. I løbet af 1920'erne kom der flere til. Nu var det amerikanske virksomheder, der dominerede, herunder United States Rubber Co. (1923), The Goodyear Tire Co. (1925) og Goodrich Rubber Co. (1929). Der var hovedsagelig tale om mindre investeringer i salgsselskaber.

En *femte bølge* – som tog fart i 1920'erne – var forbundet med udviklingen af den nye underholdningsindustri, herunder musikgengivelse og filmdistribution. Udenlandske virksomheder oprettede egen distribution og egne salgskanaler for at komme i kontakt med danske målgrupper. Musikgengivelse blev domineret af briterne, f.eks. The Gramophone Co., som blandt andet indspillede musik med lokale orkestre. Yderligere stod der tysk-britisk kapital (Carl Lindström AG) bag etableringen af to danske pladeselskaber, Skandinavisk Odeon (1912) og Nordisk Beka Record (1919).

Til gengæld var det amerikanerne, der dominerede filmudlejningsbranchen. Famous Players-Laskey Corporation oprettede et salgskontor i København, som havde hele Skandinavien som målmarked (1916). I 1920'erne var det Hollywood selskaber som United Artists Co. (1927), Metro-Goldwyn-Mayer Inc. (1929) og Warner Brothers Pictures Inc. (1929), der gik ind i salg og distribution. I mellemkrigstiden kom masseproduktionen af først stumfilm og senere talefilm i Hollywood, og for de hårdt konkurrerende firmaer var det af stor vigtighed at opbygge egne salgskanaler, herunder investeringer i reklamefilm, biografteatre og andet til branchen henhørende.

Databasetilgangen – problemstillinger

Nærværende artikel er baseret på en database, og denne tilgang rummer nødvendigvis en afvejning mellem på den ene side overblik og dyb ind-

sigt på den anden. Ideelt burde databaser af denne karakter give et let-tilgængeligt overblik over fdi-landskabet samtidig med, at den indeholder detaljerede informationer om f.eks., hvordan den enkelte etablering udvikler sig i et tidsmæssigt perspektiv. Eller om beslutningsprocessen og dens momenter i forbindelse med den oprindelige investering såvel som ved senere ændringer i operationsformen – f.eks. overgang fra salgs- til produktionsselskab. I det foreliggende tilfælde er kun et begrænset antal variable blevet kategoriseret og observationerne indpasset i en ret stram ramme. Tilføjelse af nye variable giver dels en betydelig arbejdsbelastning og dels et endnu mere »hullet« billedet af fænomenet fdi, da det er praktisk umuligt at finde værdier for alle variable i de observerede tilfælde.

Artiklen har skitseret hvilke multinationale selskaber, der var aktive i Danmark indtil udbruddet af 2. Verdenskrig. En naturlig videreudvikling af materialet kunne være identifikation af den rækkefølge af de enkelte multinationale selskabers samlede investeringsaktivitet, hvori etableringerne i Danmark indgår, samt timingen. Hermed ville man kunne opstille et grundlag for at vurdere hypoteser om, at international forretningsudvikling har en tendens til at følge et nogenlunde fast mønster. Den første hypotese er, at sekvensen af investeringer går fra kulturelt nærtstående lande mod lande med større kulturalafstand. Den anden hypotese er, at investeringerne over tid bliver »tungere«, altså går fra eksport over eget salgsdatterselskab og sluttelig fuldt kontrolleret fremstillingsvirksomhed i datterselskabet. Det er ingen triviell sag med en database som nærværende at følge udviklingen tæt nok til at levere tilfredsstillende tests af hypoteserne – dog ligger den anden langt nærmere basens registreringer end den første.

Der er i forbindelse med arbejdet kun fundet få tilfælde, der sætter fokus på ændringer i operationsformen over tid. Et eksempel i så henseende er Siemens, som i løbet af en ret kort årrække – 1892 til 1912 – gennemløb tre faser. Historien om Siemens kan give nogen forståelse af det engagement, som virksomheden udviklede på det danske marked. Den rejser også spørgsmål som vigtigheden af Siemens aktivitet i Danmark, herunder hvilke kunder man betjente og karakteren af beslutningerne om i første omgang at slå sig ned i Danmark for senere at udvide engagementet.²⁷ Nogle få betragtninger over Siemens historie i Danmark følger.

Elektriciteten kom til Danmark i 1880'erne. Udstyr som dynamoer, ledninger m.v. blev fortrinsvis importeret og installeret af udenlandske montører, elektrikere o.s.v. Efterhånden, som markedet udviklede sig,

blev det lønsomt at oprette lokale afdelinger i Danmark inden for områderne montering og reparation af elektriske installationer og apparater. I kapløbet om det danske marked var svenske og tyske virksomheder i front. Siemens & Halske havde været aktive siden engang i 1870'erne, ikke mindst med leverancer til de danske jernbaner. Nogle få år senere stod firmaet for opbygningen af de københavnske sporveje. Ligeledes var Siemens & Halske hovedentreprenør ved konstruktionen af Danmarks første elektricitetsværk. I 1893 oprettedes et »Technisches Bureau« med en dansk leder, som havde arbejdet i Berlin en del år. Under kontoret hørte også et lille reparationsværksted.

At sætte et teknisk kontor op var netop den typiske måde, Siemens & Halske internationaliserede på. Kontoret fungerede som et led mellem kunderne og de tekniske konstruktionsafdelinger i Berlin, og det var faglærte elektrikere, der i København hjalp kunderne med at designe, installere og servicere deres elektriske udstyr. Alle tekniske kalkulationer og specifikationer blev dog udført i hovedkvarteret.²⁸

I 1903 blev Siemens & Halske fusioneret med den lokale konkurrent Schuckert & Co. og tog navnet Siemens- Schuckertwerke. Schuckert havde en eksklusiv agent i Danmark, nemlig Ludvig Lund mekanisk og elektro-mekanisk Etablissement, som i 1904 slog sig sammen med Siemens tekniske kontor og dannede Dansk Aktieselskab Siemens-Schuckert. Selskabets kapital var på 450.000 kr. Således gik det til, at Siemens fik tag i en dansk fremstillingsvirksomhed og begyndte at producere i København. Der var 30-40 ansatte, og arbejdsdelingen mellem det store tyske hovedkvarter og den lille danske filial blev, at danskerne fortrinsvis fremstillede mindre apparater såsom fordelingstavler og fatninger samt tog sig af det forefaldende reparationsarbejde.

I 1912 opførte man en ny fabrik. Kapitalen blev udvidet til 900.000 kr. og arbejdsstyrken til 40-60 mand. Produktprogrammet blev udvidet med mindre elektromotorer. I årene 1912-1914 blev der fremstillet 134 motorer; til sammenligning eksporterede Siemens 984 fra Tyskland til Danmark i den samme periode. I modsætning til Siemens oprettede selskabets hovedkonkurrenter – tyske AEG og svenske ASEA – ikke produktionsfaciliteter i Danmark, men etablerede alene salgskontorer og små reparationsværksteder. Det er langt fra usandsynligt, at Siemens produktionsaktivitet i Danmark mest af alt skyldtes alliancen med Schuckert & Co; undertiden spiller tilfældet en ganske mærkbar rolle i investeringsprocessen.

Et blik på investeringsmønster og -virksomheder rejser også det spørgsmål, hvorfor en lang række store internationale selskaber valgte

ikke at etablere sig på dansk grund. Det drejer sig om giganter som Standard Oil, Borden Co., Dupont, National Cash Register, Bosch AG, I.G. Farben, Cadbury og mange andre. I den undersøgte periode var alle disse virksomheder meget internationalt engagerede med adskillige udenlandske salgs- og produktionsselskaber, men alle fravalgte de Danmark. Et svar kunne være den meget begrænsede størrelse af det danske marked; andre kunne være investeringshindringer, markedsreguleringer eller karteldannelser.

Ikke mindst i 1920'erne var netop karteldannelser meget udbredte.²⁹ Et eksempel er den deling af markedet for syntetiske fibre, som DuPont (USA) og I.G. Farben (Tyskland) enedes om – og hvor hele Skandinavien lå i det tyske interesseområde. Af overordnede strategiske grunde var DuPont udelukket fra at etablere sig i Danmark. I 1936 var I.G. Farben til ende med planlægningen af en fabrik til fremstilling af nitrogen i Danmark med den danske regerings helhjertede støtte. Men I. G. Farben og Norsk Hydro havde et kryds-ejerskab, der afskar tyskerne fra at føre planen ud i livet. Nordmændene var allerede etableret på det danske marked, der blev forsynet med norske produkter via Hydros danske salgsselskab.³⁰

En mulig anvendelse af baser af denne art kunne være et samspil med andre informationskilder til belysning af teoretiske eller praktiske spørgsmål. Et eksempel kunne være, hvordan forretningsklimaet i almindelighed påvirkede fdi-aktiviteten, hvad enten det drejede sig om valg af operationsform, sammensætning på oprindelseslande eller mønstret i investeringerne over forskellige industrier. Svar på disse spørgsmål kræver en sammenstilling af oplysninger om makroøkonomisk aktivitet, ændringer i efterspørgselsstrukturen, investeringsniveau og kapitalmarkedsforhold samt valutakursregime. Også valutakurserne må antages at have været en forklarende variabel. Endnu bredere emner kunne være virkningen af det internationale økonomi- og handelssystem eller det almindelige politiske klima.

Når fdi-aktiviteten aftog dramatisk i 1930'erne, er det sandsynligt, at tidens politiske uro og den økonomiske verdenskrise var en del af forklaringen. I dette tiår var de danske regeringer i stigende grad optaget af valutaproblemet og forhandlede sig frem til internationale byttehandlere (svinekød for kul og koks). Fremmede investorer havde vanskeligheder med at tilbageføre afkastet af deres virksomhed, og Nationalbanken var meget tilbageholdende med at bevilge undtagelser. Behandlingen af sådanne brede spørgsmål løber dog hurtigt ind i alvorlige

datap problemer. Dels fordi der vil være mange variable i spil og dels på grund af målbarheden af dem. Undertiden vil man være tvunget til at registrere et selskabs samlede historie for at give meningsfulde udsagn (jf. beretningen om Siemens ovenfor).

Det vil ligeledes være af interesse at kunne belyse og vurdere virkningerne af de udenlandske direkte investeringer. De tre eller fire største af periodens investeringer, herunder Fords og GMs, overskygger formentlig den halvdel af observationerne, der udgør den lette ende af etableringerne. Det skal også nævnes, at virkningerne i sig selv er et begreb med mange dimensioner; de kan måles på beskæftigelsen, på værditilvæksten, på eksporten eller på type og omfang af teknologioverførsel i forbindelse med investeringerne. De bredere samfundsmæssige virkninger af de store samlefabrikker omfatter også disses bidrag til den danske industrikultur, bl.a. produktionsprincipper, sådan som Henry Ford og Fred. Taylor gjorde det i store dele af verden.

Og hermed rejses også spørgsmålet om, hvorledes den udenlandske investeringsaktivitet påvirkede industristrukturen i modtagerlandene. Ford og GM investerede i et land uden nogen egentlig tradition for at fremstille biler, men i en periode blev bilfremstilling en ikke ubetydelig del af den danske metalindustri med følgevirkninger hos de danske virksomheder, der fungerede som underleverandører til de store amerikanske bilfabrikanter.

En anden bestemmende faktor kunne være voksende realindkomst, som typisk vil forandre forbrugsmønstret. Således blev cigaretrykning fremmet af den voksende velstand omkring århundredskiftet og blev en vane, der greb stærkt om sig. I starten blev røgpindene importeret, men toldændringen i 1908, hvor importerede cigaretter blev pålagt en afgift på 30%, gav anledning til, at danske tobaksproducenter som C.W. Obel og Nobel tog produktionen op og blev konkurrencedygtige. Men de udenlandske udbydere ville ikke slippe det lovende marked og investerede i cigaretfremstilling. Danmark blev en cigaretproducerende nation, som endnu 100 år senere fortsat er nettoeksportør. Samspelet mellem den økonomiske og handelsmæssige politik og forretningsmulighederne skabte en ny og ganske betydelig industri. En industri, hvor de internationale investorer har spillet og spiller en væsentlig rolle, men hvor der også opstod en stærk dansk spiller med international konkurrencekraft.

Konklusioner

Denne artikel har først og fremmest søgt at dokumentere de udenlandske direkte investeringer i Danmark i perioden 1840-1940 på en systematisk måde. Dokumentationen ligger i en forholdsvis ny database, som er under løbende udbygning. Databasen er ikke komplet hverken med hensyn til de omfattede fdi eller med hensyn til de valgte variabler til karakteristik af investeringsomfang, motiv og -type. Konklusionerne bør derfor tages med et vist forbehold.

De første fdi kom til Danmark i løbet af 1850'erne, men først fra 1890'erne var der tale om investeringer af begyndende betydning for dansk økonomi og erhvervsliv. Over halvdelen af investeringerne kom i mellemkrigstiden – et ret kort tidsrum mod slutningen af den undersøgte periode. Britiske, amerikanske og tyske fdi udgjorde omkring to trediedele af samtlige, men også svenske og hollandske multinationale virksomheder blev vigtige spillere i Danmark. Mellem 1840 og 1940 er der i alt registreret 118 udenlandske virksomheder fra 13 lande. Det totale antal udenlandske direkte investeringer er 148.

Det fremgår, at tyske multinationale først og fremmest var at finde i forbrugsgodeindustriene og her igen især i de højteknologiske brancher, den kemiske og den elektromekaniske industri. Men også de amerikanske fdi var primært rettet mod højteknologiske produkter, som ofte var beskyttet af stærke varemærker. De britiske etableringer holdt sig derimod i mere traditionelle industrier.

De indadrettede investeringer klumper sig sammen i et begrænset antal sektorer, især nærings- og nydelsesmiddelindustrien, den elektromekaniske industri, den kemiske industri, olierelaterede produkter og – senere – serviceindustrien. De fleste af disse industrier var nye og bragte ny teknologi og nye fremstillingsmetoder til landet. For så vidt angår antal beskæftigede, investeret kapital, omsætning og aktiver var billedet stærkt varieret, men det var kun et meget begrænset antal af de investerende virksomheder, der kom til at spille nogen væsentlig rolle i Danmark. Til trods for de få etableringer i automobilindustrien var det netop i denne branche, betydningen af fdi blev allerstørst.

Omkring hver femte af de registrerede fdi skete i form af en virksomhedsovertagelse af et eksisterende dansk foretagende. Der er en nogenlunde ligelig fordeling af etableringerne mellem salgs- og produktionsselskaber. Kun et mindre antal af fdi-aktiviteterne var rettet mod indkøb af rå- og hjælpestoffer på det danske marked. Beklageligvis har det kun været muligt at give investeringsmotiverne en noget

rudimentær behandling, men det har dog været muligt at identificere landespecifikke momenter i de fleste tilfælde.

Artiklen har kortlagt fem brede bølger i udviklingen af de udenlandske virksomheders danske aktiviteter. Skønt de fem bølger ikke afspejler distinkte kronologiske faser, synes det rimeligt at konkludere, at der kan findes et mønster og nogle væsentlige karakteristika. De tidlige fdi var således overvejende knyttet til udbygningen af den danske infrastruktur, mens den anden bølge var relateret til omkalfatringen af den danske landbrugssektor ved skiftet til animalsk produktion omkring århundredskiftet. En tredje bølge, der i det væsentlige strakte sig over de to første årtier i det nye århundrede, var koncentreret omkring en række nye industrier og bidrog med ny teknologi – i produktion såvel som i markedsføring og ledelse – og forholdsvis industrielt komplekse produkter. Derpå fulgte en energi- og transportbølge, og endelig tilførte den femte bølge en række investeringer til landet inden for de nye serviceindustrier fortrinsvis i 1920'erne. Der var ikke nogen bølge i 1930'erne, knapt et skvulp.

Artiklen har ikke forsøgt at vurdere, i hvilket omfang de udenlandske etableringer havde positive virkninger på dansk økonomi. Ejheller har det været muligt på det foreliggende grundlag at undersøge mulige sammenhænge af fdi med dansk økonomi, industristruktur, teknologiverførsel eller deres betydning for den danske konkurrenceevne. Det er håbet, at det i fremtiden bliver muligt at behandle disse emner for at få et indtryk af *virkningerne* i modtagerlandet – i Danmark.

Litteratur

- Bostock, F. and G. Jones (1994). Foreign Multinationals in British manufacturing, 1850-1962, *Business History* 36, s. 89-126
- Dunning, J. H. (1992). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham: Addison Wesley
- Eiteman, D., A. Stonehill and M.H. Moffett (1998). *Multinational Business Finance*, 8.ed. Reading (Mass.): Addison Wesley, s. 481-482.
- Fletcher, Scott R. and A. Godley (2000). Foreign Direct Investment in British Retailing. 1850-1962), *Business History* 42 (2), April, s. 12-43.
- Hagen, A. (1999). German Direct Investment in the UK, 1871-1918, *Business History* 41 (2), April, s. 12-37.
- Hansen, Sv. Aa.: *Økonomisk vækst i Danmark*, 1974
- Hyldtoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840-1914*, 1985
- Hyldtoft, Ole: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, 1999
- Knickerbocker: *Oligopolistic Reaction on Multinational Enterprise*. Boston: Harvard Business School, 1973
- Johansen, H. C.: Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914, *Erhvervshistorisk Årbog*, vol. 36., 1986
- Jones, G.: The performance of British Multinational Enterprise, 1890-1945. In: Peter Herten and Geoffrey Jones: *Multinationals: Theory and History*. Gower, s. 135-156, 1986
- Jones, G. and Harm. G. Schröter: *The Rise of Multinationals in Continental Europe*. Aldershot, 1993
- Jones, G. and F. Bostock: U.S Multinationals in British Manufacturing before 1962, *Business History Review* 70, s. 207-56, 1996

Direkte udenlandske investeringer i Danmark 1840-1940

- Jones, G.: *The Evolution of International Business*. London, 1996
- Lundström, R.: Swedish Multinational Growth before 1930. In Peter Hertner and Geoffrey Jones: *Multinationals: Theory and History*. Gower, s. 135-156, 1986
- Mason, M.: The Origins and Evolution of Japanese Direct Investment in Europe, *Business History Review* 66 (3), s. 435, 1992
- Pohl, H. ed.: *Transnational Investment from the 19th century to the Present*. Stuttgart, 1994
- Schröter, Harm: Risk and control in Multinational Enterprise: German Businesses in Scandinavia, 1918-1939, *Business History Review* 62 (3), s. 420-444, 1988
- Strandskov, J. P. Sørensen and K. Pedersen: En Virksomhedsovertagelse. Spillet om Aarhus Oliefabrik 1910, *Historie* 2, s. 249-290, 1998
- Strandskov, J. and K. Pedersen: Pioneering FDI into the Danish Bacon Industry, *Scandinavian Economic History Review* 48 (3), s. 42-56, 2000
- Sørensen, P., J. Strandskov, K. Pedersen and P. Boje: Ford Denmark and the Scandinavian Market: From Regional Export Base to Periphery. In Bonin, H., Y. Lung and S. Tolliday (eds.). *Ford. The European History 1903-2003*, Paris: Plage, vol. 2, s. 267-319, 2003
- Wilkins, M.: European and North American Multinationals, 1870-1914: Comparisons and Contrast, *Business History* 30 (1), s. 8-45, 1988
- Wilkins, M.: *The History of Foreign Investment in the United States*. Cambridge MA, 1989
- Willerslev, R. (1952), *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880, 1952*.

Appendix 1. Indadrettede fdi i Danmark 1840-1940 fordelt efter branche og investortland, 1840-1940

	UK	USA	Tyskland	Sverige	Holland	Andre	I alt
Føde- og drikkevarer	13	3	7		11	1	35
Tobak			1			3	4
Tekstil & beklædning	2		1			1	4
Træ- & møbel				1			1
Papir							
Trykkeri og publicering							
Kemisk	1	1	5	1		3	11
Olie	4	5	1			1	11
Gummi	1	4	1			2	8
Metal og maskinindustri	4	1	2	3		1	11
Elektromekanisk		1	9	2		8	20
Transportudstyr	3		3				
Biler, motorer m.v.	2	4		1		2	9
Service og underholdning	2	7		1		3	13
Diverse	–	–	–	–	–	–	13

Noter

- Der er f.eks. en lang række studier over indgående fdi i UK, herunder Jones (1986), Bostock and Jones (1994), Jones and Bostock (1996), Hagen (1999), Fletcher and Godley (2000). Andre studier er bl.a. Mason (1992), som fokuserer på japanske fdi i Europa, og Wilkins (1989) om direkte indadgående investeringer i USA.
- Se fx Jones and Schröter (1993), Jones (1996) og Pohl (1994).
- Dog skal især fire værker fremhæves: Johansen (1986), Schröter (1986), Boje (2000)

- samt Strandskov og Pedersen (2000). De fire arbejder er vidt forskellige i målsætning, spændvidde og fremstillingsform. Johansen giver et studie af indadrettede såvel som udadrettede fdi op til 1914, mens Boje dækker begge typer fdi helt op til 1950. Tillige har værket bredde og kommenterer en række individuelle tilfælde. Schröter holder sig til nogle få tilfælde af tyske fdi i Danmark i mellemkrigstiden, og endelig er Strandskov og Pedersen en sektoranalyse, der tilstræber at identificere de udenlandske investeringers motiver. Udover disse fire kilder trækker artiklen på en række cases, og herunder især Steen Thomsen: *Noter vedrørende udenlandske investeringer i Danmark. Oversigtsform.*
4. Hyldtoft (1984) fastslår, at 1840 er startåret for den danske industrialisering. Her – såvel som i Hyldtoft (1999) – er argumentet, at perioden 1840-1870 var kendetegnet ved *capital deepening*, mens den følgende periode primært var kendetegnet ved *capital widening*, hvor teknologien spredtes til nye forretningsområder. I tidligere litteratur har man undertiden foreslået 1870 som starttidspunkt, mens Willerslev (1952) daterede det til 1850'erne. Endelig har Sv. Aa. Hansen (1974) foreslået 1890'erne på grundlag af aggregerede væksttal.
 5. Det er især Raymond Vernon og hans Multinational Enterprise Study Project, disse bemærkninger knytter sig til.
 6. Dunning (1992). Wilkins (1988) har en mere omfattende diskussion af begreberne.
 7. Bostock and Jones (1996).
 8. Fletcher and Godley (2000).
 9. I »international business« teori kendt som Uppsalamodellen efter de svenske forfattere, der udviklede den i 1970'erne.
 10. Knickerbocker (1973).
 11. Dunning har løbende udviklet sit paradigme siden 1976, men se fx Dunning (1992).
 12. Ejerskabsbaserede fordele er de konkurrencemæssige fordele en virksomhed har i forhold til sine udenlandske konkurrenter i værtslandet. Lokaliseringsbetingede fordele relaterer sig til værtslandets forhold, forhold på inputsiden og outputsiden, såvel som generelle infrastrukturelle og makroøkonomiske forhold. Skal etableringen ske i form af en fdi, og ikke et samarbejde med lokale virksomheder, skal der endelig foreligge internaliseringsbetingede fordele, fx for at beskytte mærke eller know-how mod eventuelle partners opportunisme eller markedsimperfektioner.
 13. Eiteman, Stonehill and Moffett (1998).
 14. Blandt flere kilder kan Wilkins (1988) anføres.
 15. Schröter (1988) konkluderede således, at i mellemkrigstiden var netop de tyske multinationale ret tøvende i de skandinaviske lande. Det gav sig udtryk i at andre etableringsformer, såsom dannelse af karteller eller kontraktbaseret samarbejde, trådte i stedet for direkte etableringer.
 16. Jones (1986).
 17. Lundström (1986). Forud for investeringen i Danmark gik fdi i Finland (1871), Tyskland (1883) og Rusland (1885).
 18. I 1919 sluttede de tre store tyske glødelampe producenter AEG, Siemens & Halske og Auer sig sammen og dannede Osram, som hermed blev Europas største producent af glødelampe (som GE var det i USA).
 19. En mere detaljeret beretning om Fords danske virksomhed kan ses i Sørensen, Strandskov, Pedersen og Boje (2003).
 20. Wagon Lits solgte luksusrejser med tog (Orientekspresen, f.eks.) gennem kontorer i adskillige danske byer, og American Express, som oprindeligt var et finansselskab, tilbød tjenesteydelser i forbindelse med (udenlandske) rejser.
 21. Strandskov, Sørensen og Pedersen (1998).
 22. I forhold til de nyetablerede baltiske republikker, Polen og Tyskland var Danmark stort set uden sociale, politiske og territoriale konflikter.
 23. Peto, Brassey & Betts investerede tillige i produktion af jernbanevogne og overtog den danske »Hvide Mølle« i Randers.
 24. Strandskov og Pedersen (2000) gives et mere detaljeret billede af de agroindustrielle fdi.
 25. Lundström (1986).
 26. Buckley og Casson (1985).
 27. Skal der opnås et bredere og dybere indtryk af Siemens i Danmark, må man opsøge andre kilder. I tilfældet Siemens foreligger der en ret udførlig beskrivelse i M. Scharnberg (red): *Glimt fra Siemens oprindelse og udvikling i Danmark* fra 1968.
 28. I en del af de udenlandske datterselskaber blev familiemedlemmer indsat som ledere – men altså ikke i København.
 29. Schröter (1988).
 30. I begyndelsen af 1920'erne fik Norsk Hydro licens fra BASF – en af de virksomheder, der ved en fusion indgik i I.G. Farben – som tillod det at fremstille nitrogen med en yderst avanceret proces. I 1927 byttede I.G. Farben og Norsk Hydro aktier, så Hydro fik en mindre post aktier i det tyske selskab mod, at tyskerne fik en andel på 25% af Hydros aktiekapital (Schröter, 1988).

»i Jylland ... findes faa Capitalister«

Et studie i det jyske Bank-Contoir i Aarhus'
etablering og virke 1837-1848

Af MICHAEL MÄRCHER

Statsbankerotten i 1813 rystede og påvirkede det danske bank-, kredit og pengemarked langt op i 1800-tallet. I Nørrejylland var manglen på penge og kredit særlig udtalt. Efter flere forsøg lykkedes det i slutningen af 1830'erne for Stænderforsamlingen for Nørrejylland at overbevise Nationalbanken om, at Danmarks første egentlige bankfilial skulle oprettes i Nørrejylland. Nationalbanken oprettede derfor i 1837 på forsøgsbasis en filial i Århus. Umiddelbart var forsøget ganske halvhjertet – filialen måtte end ikke få et navn, der kunne associeres med moderbanken. Filialens uformelle navn blev *Bankkontoret i Århus*. Denne artikel behandler filialens oprettelse, placering og udvikling fra forsigtigt forsøg til væsentlig aktør på det jyske pengemarked.

Indledning

»i Jylland ... findes faa Capitalister«¹ sagde tobaksfabrikant Thomas Funder, da han i 1836 på Stænderforsamlingen for Nørrejylland i Viborg oplæste et ønske om, at der kunne blive oprettet en eller flere filialer af *Nationalbanken i Kjøbenhavn* i Jylland.² Forhandlingerne om filialer viste, at der var behov for kredit i Jylland, og de fik stor indflydelse på, at der i 1837 blev oprettet en filial af Nationalbanken i Århus under navnet *det jyske Bank-Contoir i Aarhus*.³

Bankkontoret var Nationalbankens første filial, men det er næsten ubeskrevet i den eksisterende litteratur. Det eksisterede frem til 1989, altså i mere end 150 år, og opbyggede hurtigt en væsentlig forretning. Det kan derfor fortjene en historisk gennemgang.

Med ovenstående i erindring vil denne artikel foruden en kort præsentation af litteratur og kildemateriale redegøre for den økonomiske og kreditmæssige situation i Danmark omkring 1830'erne. Derefter un-

dersøges og fremstilles etableringen af Bankkontoret. I forlængelse deraf vil dets væsentligste virke fra 1837 til 1848 blive undersøgt og fremstillet tematisk. Afslutningsvis forsøges det kort at præsentere og diskutere antagelser omkring Bankkontorets betydning i perioden. Undersøgelserne sigter primært mod de overordnede og økonomiske forhold angående Bankkontoret og dets virke.

Litteratur og kildemateriale

At Bankkontoret er helt ubeskrevet er en sandhed med enkelte modifikationer. Den fyldigste fremstilling er Axel Rubows værk om Nationalbankens historie, der indeholder fire sider om Bankkontorets etablering og enkelte antagelser om dets udvikling.⁴ Dets teser og tal benyttes direkte af de fleste andre fremstillinger, der nævner Bankkontoret. Det gælder eksempelvis det kendte værk *Dansk Pengehistorie*.⁵

Steen Bo Frandsen gengiver i sin disputats dele af Stænderforsamlingens forhandlinger om Bankkontoret. Han sætter deri forhandlingerne og etableringen ind i en politisk og national kontekst.⁶ En populærvidenskabelig artikel af Ib Gejl indeholder primært biografiske informationer og oplysninger vedrørende den praktiske etablering og drift af Bankkontoret.⁷

I tidsskriftet *Kollegialtidende* er dele af Bankkontorets årsregnskab, referater fra Nationalbankens bestyrelsesmøder og kongelige resolutioner m.v. gengivet. Derfor er det den vigtigste trykte kilde for undersøgelserne. Bankkontorets store og velbevarede arkiv findes på Erhvervsarkivet i Århus. Det indeholder mange arkivalier af regnskabsmæssig karakter og er særligt interessant i forhold til undersøgelser af den daglige drift, virke m.v. Nyere dele af Bankkontorets arkivalier befinder sig i Nationalbankens arkiv i København. I Nationalbankens arkiv findes også arkivalier, der i forhold til denne undersøgelse er særligt relevante, da Nationalbanken som moderbank stod for de overordnede beslutninger angående Bankkontorets rettigheder og virke.

Stænderforsamlingernes virke er gengivet i *Stændertidende*. Desværre indeholder bladet ikke mange oplysninger om de forskellige komitéers arbejde. Til gengæld har *Stændertidende* generelt mere materiale om filialforhandlingerne end forhandlingsprotokollerne fra Stænderforsamlingen.⁸

Økonomi og kreditvæsen

Dansk økonomi var fra 1818 til 1828 præget af en landbrugskrise. Omkring 1830, hvor kornpriserne steg, og pengesedlernes kurs nærmede sig pari, indledtes en god periode for dansk økonomi. For landbruget betød 1830'erne starten på den såkaldte kornsalgperiode, men også for andre erhverv var 1830'erne og 1840'erne generelt år med gode vækstrater.

Datidens hårde valuta i Nordeuropa var den hamborgske mark banco. Hamborg havde stor indflydelse på dansk økonomi i første halvdel af 1800-tallet. Vigtigst var det, at Hamborg som internationalt handelscentrum var involveret i de danske vare- og kapitalstrømme. I Jylland, hvor kapital var en udpræget mangelvare, var byen tillige den dominerende kreditgiver.⁹

Hamborgs indflydelse på det danske kreditvæsen hang sammen med, at der kun var få danske aktører på kreditmarkedet. Mens adskillige privatbanker og andre pengeinstitutioner blev etableret og fik betydning fra slutningen af 1840'erne og primært i 1850'erne, havde de få sparekasser, der var grundlagt tidligere i 1800-tallet, kun haft ringe betydning. I perioden 1837-1848 var Hamborg, Nationalbanken, Husejernes Kreditkasse og diverse handelshuse således nærmest enerådende på det officielle danske kreditmarked.¹⁰ Nationalbanken førte fra 1835 til 1845 en ekspansiv kreditpolitik. Det var muligt, da dens midler ikke længere primært blev brugt på seddelinddragningen, der stoppede i 1835.¹¹ I 1845 blev sølv møntfoden indført, og dens dækningsystem båndlagde væsentlige dele af Nationalbankens midler, hvorfor der var færre til rådighed til kreditvirksomhed.¹²

Bankkontorets etablering

Forhandlinger om filialen

Tiden efter statsbankerotten i 1813 var præget af mangel på kredit. Kort tid efter Nationalbankens oprettelse i 1818

»foreslog Finansministeren [Nationalbankens] Bestyrelse at oprette Filialer for herved at afhjælpe Landbrugets Kredittrang; men – muligvis begrundet paa Ministerens Hensigt med Filialerne – tog Bankbestyrelsen ikke engang Planen op til Forhandling, og den gav heller ikke efter for de Ønsker om Filialers Oprettelse, der i de nærmest følgende Aar ofte blev fremført i Pressen, saa lidt som for de fra Aalborg og Viborg indkomne motiverede Andragender herom fra Handelsstanden og Stiftamtmanden.«¹³

Nationalbanken afviste ønskerne fra Ålborg og Viborg af økonomiske årsager. I 1835 dukkede spørgsmålet om filialbanker igen op i pressen, men det fik ikke umiddelbart nogen betydning.¹⁴

Anderledes gik det, da sagen blev drøftet på fire møder på Stænderforsamlingen for Nørrejylland i Viborg i 1836. Der blev en petition til kongen enstemmigt vedtaget. Under forhandlingerne blev først forslag og argumenter for en filialbank diskuteret. Derefter blev der nedsat en komité, der skulle udarbejde et udkast til en petition, som Stænderforsamlingen kunne diskutere, vedtage og sende til kongen. Afslutningsvis skulle komitéens arbejde diskuteres, men diskussionen kom nærmest udelukkende til at handle om placeringen af en eventuel filial, da både Fredericia, Randers, Viborg, Ålborg og Århus var bragt i spil.

Den 3. maj startede forhandlingerne om filialsagen. Justitsråd Fjelstrup påpegede, at

»Hvad Blodet er for det menneskelige Legeme, ere Penge i de civiliserede Stater. Men standser Cirkulationen paa enkelte Steder eller i hele Provindser, saa gaae disse Dele af Statslegemet til Grunde«.¹⁵

Derfor var det af største vigtighed, at den mangel på kapital og kredit, der herskede i Nørrejylland, blev bragt til ophør. Det kunne bedst ske ved oprettelsen af en eller måske flere filialer af Nationalbanken i Nørrejylland.

Under forhandlingerne var der enighed om hovedproblemet; at »i Jylland ... her ere for faa Penge«,¹⁶ samt at problemet skulle løses ved hjælp af filialbanker. Filialbankerne skulle udføre de dengang normale bankforretninger: vekseldiskontering, diverse typer udlån og modtagelse af deposita og indlån. Særligt blev muligheden for prioritetslån efterlyst. De fremførte argumenter kan overordnet samles under fire temaer: Enevældens centralisme, Nationalbankens førte politik, kreditvilkårene i Nørrejylland og Nationalbankens oktroj.

Utilfredsheden med enevældens centralisme kom primært til udtryk ved påpegningen af, at placeringen af statslige institutioner og organer næsten altid gik Nørrejylland forbi. Kapitalmanglen skyldtes også Nationalbankens politik, der begunstigede København og sjældent ydede lån til jyder. Enkelte påpegede, at den førte politik var decideret urimelig, da jyderne også bidrog til bankens midler. Stænderforsamlingens kongelige kommissarius indhentede oplysninger fra Nationalbankens bestyrelse og påpegede, at jyder sjældent anmodede Nationalbanken om lån, og at denne desuden gennemsnitlig havde større tab på udlån til jyder end ved andre udlån.

Yderligere var kreditvilkårene i Nørrejylland ifølge de stænderdeputerede særdeles ringe. De få lån, der kunne opnås, var for dyre og lette at opsiges. For at skaffe sig driftskapital måtte Nørrejyllands befolkning derfor ofte benytte sig af bancoveksler, men det var forholdsvis dyrt at få disse og andre veksler diskonteret i København på grund af forsendelse, kurtage, rente m.v. Desuden betød bancokreditten, at jyderne blev mere og mere afhængige af Hamborg. På den måde spillede de stænderdeputerede særligt på økonomiske aspekter og rivaliseringen mellem København og Hamborg. De henviste endvidere til, at Nationalbankens oktroj åbnede mulighed for at oprette filialer, samt at det var i oktrojens ånd at gøre det. Kongen havde jo netop givet en fri oktroj, fordi han

»maatte forudsætte, at Nationalbankens Bestyrelse vilde have et aabent Øie for hele Statens Interesse«. ¹⁷

Den kongelige kommissarius pointerede derefter på det kraftigste, at Nationalbanken ikke kunne blive pålagt at oprette en filial, da dens oktroj klart indeholdt bestemmelser om, hvordan en udvidelse med filialer skulle ske:

»Det skal være Nationalbanken, ligesom det har været Rigsbanken, tilladt, i Tiden, naar den finder det tjenligt, at have Filial-Indretninger udenfor Kjøbenhavn, men i saa Fald skal Bankbestyrelsens Forslag forelægges Os til Vor Allerhøieste Approbation, førend noget i den Henseende iværksættes«. ¹⁸

Filialens placering og petitionen

Komitéen blev nedsat efter de to første møder, men den fik formentlig ringe indflydelse på oprettelsen. Den tog ikke decideret stilling til, hvilken købstad en eventuel filial skulle etableres i, og petitionen indeholdt ikke væsentligt nyt. Komitéens manglende stillingtagen til placeringsspørgsmålet skyldtes formentlig, at komitéens fem medlemmer havde forskellige præferencer, hvorfor enighed ikke kunne opnås. Komitémedlem C. R. Otterstrøm, der senere blev kasserer ved Bankkontoret, udtalte sig eksempelvis flere gange under forhandlingerne til fordel for Viborg. ¹⁹

Efter komitéen havde afgivet sin betænkning, blev der på Stænderforsamlingen afholdt to møder i juni 1836. På disse skulle komitéens udkast diskuteres, og den endelige petition til kongen udformes og god-

kendes. Men »da debatten efterhånden udviklede sig til en strid om, hvor filialbanken skulle ligge«,²⁰ og generelt ikke var hverken struktureret eller tyngt af gode argumenter, fik den mindre betydning for petitionens udformning.²¹ Alligevel må to forhold fra debatten og den afstemning, der afgjorde det verbale slagsmål, analyseres, når etableringen undersøges.

Under debatten blev hver af de fem købstæders fordele fremhævet, men samtidig blev de også, Århus delvis undtaget, udsat for en væsentlig kritik. Ofte blev det i debatten fremhævet, at filialen burde placeres i en købstad med gode transport- og kommunikationsforhold til især København, men også til resten af Nørrejylland. Derfor indtog Århus en lidt bedre position end de andre, og det fik formentlig betydning, efterhånden som de deputerede måtte erkende, at deres foretrukne kandidat ikke ville kunne vinde. Der blev afholdt fire afstemninger, og efter hver afstemning udgik den købstad, der havde opnået færrest stemmer. Den valgte afstemningsmetode var således antageligt den primære årsag til, at man på Stænderforsamlingen valgte at anbefale Århus frem for Viborg. Afstemningsresultaterne indgik i petitionen. Det var muligvis, fordi de med al tydelighed viste, at Viborg, der vandt de første tre afstemninger, også var en mulighed.²²

Tabel 1: Afstemningsresultatet fra forhandlingerne på Stænderforsamlingen²³

Afstemning/Kandidatby	Århus	Viborg	Ålborg	Randers	Fredericia
1	12	15	10	7	3
2	13	16	11	7	–
3	17	19	11	–	–
4	24	23	–	–	–

Antallet af stemmer til vinderen af hver afstemningsrunde er markeret med fed.

Udover at indeholde afstemningsresultatet var petitionen nærmest blot et velskrevet resumé af forhandlingerne fra de første to møder. Den var dog skrevet i en væsentlig mere imødekommende tone. I stedet for eksempelvis kritik af Nationalbankens førte politik udtrykte petitionen forståelse for denne.

Ligesom i forhandlingerne genfindes de nævnte fire temaer i petitionen, her med særlig vægt på Jyllands svære kreditvilkår og Nationalbankens muligheder og politik. Petitionen blev på Stænderforsamlingen

enstemmigt vedtaget indeholdende følgende ansøgning, der også illustrerer, hvordan sagen videre kom til at forløbe:

»At det allernaadigst maatte behage Deres Kongelige Majestæt, ved Deres Bankcommissair at lade Nationalbankens Bestyrelse forelægge til Afgjørelse Stændernes Ønske om en Filialbanks oprettelse i Aarhus; Samt at Deres Majestæt, naar Bankens Forslag derom allerunderdanigst maatte blive forelagt, da allernaadigst vilde approbere samme«. ²⁴

Nationalbanken og filialens etablering

Den kongelige kommissarius havde på Stænderforsamlingen udtrykt sin billigelse angående filialsagen. ²⁵ Som det følgende viser, var det Nationalbankens bestyrelse, der ikke honorerede alle petitionens ønsker. Nationalbankens bestyrelse nedsatte i efteråret 1836 en komité, der skulle tage stilling til petitionen. ²⁶ Komitéen kom med sin betænkning den 10. december 1836, og den blev enstemmig vedtaget på Nationalbankens bestyrelsesmøde den 22. december.

Betænkningen angav, at Nationalbanken burde »gaae forsigtig til værks« ²⁷ samt »at Oprettelsen af en Filialbank kun maatte betragtes som et Forsøg«, ²⁸ så den kunne nedlægges, »naar dens Virksomhed blev under Forventning«. ²⁹ Med andre ord havde komitéen ikke megen tiltro til projektet, og derfor blev der lavet adskillige indskrænkninger i filialbankens forretningsrettigheder.

I betænkningen gjorde komitéen det klart, at manglen på data om omfanget af økonomiske transaktioner i Nørrejylland gjorde den skeptisk over for Stænderforsamlingens forslag. Det var med andre ord ikke muligt at vurdere, hvor stor omsætning en eventuel filialbank i Nørrejylland kunne få. Komitéen valgte dog alligevel at anbefale oprettelsen af en filialbank i Nørrejylland. Betænkningen angav som hovedårsag dertil, at Nørrejyllands folkemængde, ejendomme og primært eksporten derfra var så omfattende, at det måtte forventes, at en bankfilial kunne få en fornuftig virksomhed der. Kongens holdning, kurantmøntfodens dominans i dele af Jylland, Nationalbankens nye politik fra 1830'ernes anden halvdel, Hamborgs indflydelse og udviklingen i Nationalbankens kreditmidler har dog formentlig også været medvirkende til, at Nationalbanken relativt let indvilligede i at oprette en filialbank. ³⁰

Indskrænkningerne i bankens forretningsmuligheder skyldtes, at moderbanken ville binde så lidt kapital i filialen som muligt. Det gav på sin vis filialen bedre overlevelsesmuligheder i starten. Filialen fik

Nationalbankens Århus-filial, Bankkontoret, holdt til i Bispegade bag Domkirken i Århus. På postkortet ses den bygning, der blev nedrevet i 1926 i forbindelse med en udvidelse af Bispegade og en regulering af torveforholdene. Postkort i privateje.

ikke lov til at åbne foliokonti eller modtage deposita. Især sidstnævnte ville kræve særlige fysiske rammer for filialbanken, hvilket ville være for dyrt og dermed risikabelt at etablere, da filialen som nævnt kun var et forsøg. Nationalbanken havde som anført fra starten gjort det klart, at filialen ville blive nedlagt, hvis driftsomkostningerne blev for store. Forsigtigheden fremgik yderligere ved at filialen udelukkende fik lov til at diskontere veksler for århusianere. Den måtte desuden kun yde prioritetslån med Nationalbankens samtykke. Filialens forsøgsstatus blev manifesteret i dens navn, som ikke måtte associeres direkte til moderbankens virksomhed.³¹

Med hensyn til filialens placering var der hverken i komitéen eller bestyrelsen enighed, da Viborg igen blev bragt på banen. Blandt komitéens medlemmer gik dog kun proprietær Neergaard ind for Viborg, og i betænkningen var også anført,

»at det overhovedet måtte være meget vægtige Grunde, der skulde bestemme Nationalbankens Bestyrelse til at gjøre en Forandring i det af Proviandsialstænderne yttrede Ønske med Hensyn til Stedet for Anlægget.«³²

I betænkningen var Neergaards argumentation for Viborg medtaget. Argumenterne var meget lig dem, der var fremført på Stænderforsamlingen. Neergaard brugte dog også som argument, at filialen jo netop ikke skulle favorisere en enkelt købstad, hvorfor den burde placeres midt i Nørrejylland. Desuden påpegede Neergaard (med rette), at netop den valgte afstemningsmetode formentlig havde været udslagsgivende. Neergaard fandt det også særdeles problematisk, at flere stænderdeputerede ikke havde været til stede under afstemningerne. Komitéens andre medlemmer slog dog fast, at der nærmest kun kunne blive tale om Århus. Byen var ifølge komitéens medlemmer ganske enkelt den eneste, hvor der var et tilstrækkeligt antal kommercielle transaktioner og mænd, der kunne agere som kommissionærer.³³

I Nationalbankens bestyrelse var der som nævnt heller ikke enighed om, hvorvidt filialen skulle placeres i Århus eller Viborg. På mødet den 22. december faldt valget dog endegyldigt på Århus med 17 stemmer mod 2. Referaterne fra bestyrelsesmøderne synes ligesom betænkningen yderligere at sandsynliggøre, at netop den på Stænderforsamlingen valgte afstemningsmetode blev udslagsgivende for placeringen.³⁴

Nationalbankens bestyrelse erklærede sig på mødet

»villig til at oprette et Bankcontoir i Nørre Jylland, naar Regieringen tilsteder frit Vagthold for Bankbygningen, samt indrømmer en Nedsættelse af den gieldende Portosats, for Forsendelser af Sølv og Sedler, til Halvdelen«. ³⁵

Efter vedtagelsen i Nationalbankens bestyrelse blev et reskript den 21. marts 1837 sendt til den kongelige bankkommissær. Kongens godkendelse kom uden ændringer ved en kongelig resolution samme dag. Nationalbanken fik begge krav opfyldte, og disse blev senere forlænget og kom til at gælde i hele den her behandlede periode. Efter kongens godkendelse gik Nationalbanken i gang med at forberede den fysiske etablering. Den kongelige bekendtgørelse, som formelt oprettede Bankkontoret, kom som nævnt den 20. november 1837 og kundgjorde, at Bankkontoret »vil den 4 December ... begynde sin Virksomhed«. ³⁶

Bankkontorets virke

Det første år

Nationalbankens bestyrelse sendte i efteråret 1837 nationalbankdirektør L. N. Hvidt til Århus for at styre etableringens sidste fase og lede Bankkontoret i den første tid.³⁷ Selvom, eller måske netop fordi, dets

virksomhed fik en svag start, tog L. N. Hvidt i foråret tilbage til København. Derefter styrede kassereren og bogholderen selv forretningerne i Århus. L. N. Hvidt rejste i juni 1838 igen til Århus for at inspicere og hjælpe med at afslutte forretningsåret. Bankkontorets regnskabsår gik fra 1. juli til 30. juni, og hvert år var en af Nationalbankens direktører i Århus for at inspicere kassebeholdningen, vekselbeholdning og de approberede lån. Disse eftersyn var meget grundige og detaljerede, men nogen overordnet vurdering af Bankkontoret indeholdt de stort set aldrig. Det vil sige udover, at den udsendte direktør stort set altid meldte, at alting var i orden.³⁸

Selvom Nationalbankens bestyrelse i december 1838 kunne konstatere, »at Contoires Forretninger ere i ønskelig Fremskriden«,³⁹ havde det første år ikke været uden problemer. Bankkontoret havde som startkapital fået oversendt 200.000 rigsbankdaler i sølv og 300.000 rigsbankdaler i sedler, hvilket i starten var mere end rigeligt på grund af den lave omsætning. Allerede i starten af 1838 klagede købmand H. Meyer i Randers over, at kun århusianere kunne sælge vekslere til Bankkontoret. Bankkontorets ansatte tog sagen op og forelagde den for L. N. Hvidt. Han blev overbevidst om, at en udvidelse af vekselforretningen var en nødvendighed, så også købmænd uden for Århus kunne få vekslere diskonteret direkte ved Bankkontoret. Første gang, spørgsmålet om udvidelsen af vekselforretningen nåede Nationalbankens bestyrelse, blev det dog foreløbigt stillet i bero, men dermed var sagen ikke slut.⁴⁰ Nogle måneder senere, da Bankkontorets første regnskabsår nærmede sig sin afslutning, fremsatte L. N. Hvidt et forslag angående en udvidelse af Bankkontorets vekselforretning. Forslaget klargjorde, at såvel erfaringerne som regnskaberne viste, »at de Handlende i andre Jydske Steder udenfor Aarhus ei benytter Kontoiret til deres Vexelomsætninger«. ⁴¹Argumenterne for forslaget og årsagerne til problemet var blandt andet, at de udenbys handlende sparede meget lidt ved at benytte Bankkontoret, da de ligesom ved handel med moderbanken måtte have en lokal kommissionær. Desuden var der nærmest for få personer i Århus, som overhovedet kunne bruges som kommissionærer.

Forslagsstilleren var naturligvis klar over, at en udvidelse af forretningen ville øge omkostningerne ved Bankkontoret, og at risikoen ved udvidelsen var betydelig. Men i forslaget pointeres det også, at de udenbys handlendes soliditet naturligvis ville blive grundigt undersøgt. Desuden kunne hele udvidelsen jo gøres midlertidig, så bestyrelsen efter forgodtbefindende kunne indskrænke Bankkontorets vekselforretninger igen. Det blev dog aldrig aktuelt.⁴²

Bestyrerne af Uld			magasineringen i Randers		
Hilde samt Hjelmmandene C. Mattat			C. Caspersen, L. M. Jacobs og H. P. A.		
Indt.	Kred. Sedler	Sedler og Sjage	1838		Indt.
			Dag	År	
70		1,500	Juni 30	119	R. Indtægter, Conto
32		1,500	Juli 12	121	L. Casja Conto
10		1,000	Oktober 26	134	dette
70		8,32	1839		
		2,505,32	1839		
		1,510	Juni 31	127	L. Casja Conto
		7,64	Juni 30	51	Balancen Conto
		4,011	Juli 2	59	L. Conto paa Indtægter
		1,502,64	1839		

Udsnit af Bankkontorets konto for Uldmagasinet i Randers 1838. Kontoen findes i Bankkontorets ældste Hovedbog, mærket A. Arkivet er afleveret til Erhvervsarkivet.

Forslaget gik ikke let igennem Nationalbankens bestyrelse. Det blev foreslået komitébehandlet, hvilket blev afvist, hvorfor afgørelsen blev taget på bestyrelsesmødet den 14. juni 1838. Langt fra alle på mødet var overbevidste om det gavnlige i forslaget, men efter diskussion og afstemning blev det vedtaget med 11 stemmer mod 6, »at Contoiret af fuldkommen solide Mænd i Jylland ... kan kjøbe Vexler paa de 4 fornævnte Steder«. ⁴³ De fire byer var Altona, Hamborg, København og Århus. ⁴⁴

Da udvidelsen af Bankkontorets forretninger kom hurtigt, er det svært at fastslå betydningen af den for dets allertidligste virke. Vigtigheden af udvidelsen fremgår dog senere i artiklen, når de udenbys handlendes andel af vekselforretningen undersøges. I tråd hermed gælder også, at Bankkontorets ansatte ved afslutningen af regnskaberne i sommeren 1840 kunne konstatere, at forretningen »ikke [ubetydeligt har] forøget sig i Forhold til Aaret før«. ⁴⁵ Først i 1848 blev Bankkontorets forretningsområde igen udvidet. Der var dog enkelte undtagelser fra dette. ⁴⁶ I 1838 indførte Bankkontoret kassekreditsystemet i Danmark, da Uldmagasinet i Randers blev tilstået en kassekredit på 20.000 rigsbankdaler sedler. Udstedelsen af kassekreditter fik imidlertid ikke større betydning for omfanget af Bankkontorets forretninger. ⁴⁷

Vekselforretningen

Bankkontorets væsentligste forretningsmæssige udvikling er illustreret i tabel 2, hvoraf det også fremgår, at udviklingen i udlånene ikke helt fulgte udviklingen i vekseldiskontering.⁴⁸ Tallene i tabel 2 for det første regnskabsår kan ikke sammenlignes direkte med de andre på grund af udvidelsen af vekselforretningen og det faktum, at de kun dækker cirka syv måneders forretninger. Tallene i tabel 2 viser, at Bankkontoret i løbet af perioden havde en væsentlig omsætning og generelt pæne vækstrater.

Tabel 2: Udvalgte nøgletal fra Bankkontoret 1837-1848 i rigsbankdaler⁴⁹

	Diskonterede/ købte banco- veksler på Hamborg eller Altona:	Diskonterede/ købte veksler på Købehavn:	Diskonterede/ købte inden- bys veksler og veksler på Århus:	Prioritets- lån:	Udlån mod håndfast pant:
1838	81.216	–	–	347.798	82.750
1839	616.127	541.602	282.203	798.123	178.450
1840	506.570	695.405	543.288	970.879	272.430
1841	531.667	563.480	882.633	1.101.856	333.530
1842	961.675	823.672	1.435.815	1.195.907	574.760
1843	1.166.756	1.002.138	1.796.587	1.245.747	959.980
1844	1.313.535	1.100.226	2.430.960	1.325.317	1.153.180
1845	1.467.652	1.088.721	3.082.476	1.280.681	1.169.530
1846	2.182.622	1.496.029	3.647.709	1.191.191	984.550
1847	2.505.920	1.562.257	3.816.103	1.143.841	532.775
1848	2.297.369	1.526.083	3.862.586	1.242.341	855.175

Udviklingen i vekselforretningen følger de økonomiske konjunkturer. De forretningsmæssige problemer, som tallene i tabel 2 indikerer for årene omkring 1841, kan således tilskrives den generelle økonomiske udvikling i Danmark. Bankkontorets ansatte pointerede selv i deres indberetning for regnskabsåret, at de dårlige konjunkturer, der for eksempel medførte en lav kornpris, navnlig var et problem for eksporten. Det havde blandt andet stor betydning for vekselforretningen. I indberetningen for regnskabsåret 1841-1842 angiver de ansatte, at den store brand i Hamborg har præget årets forretninger. Omkring 1847

ramte en international krise kortvarigt Danmark. Regnskabstallene indikerer ikke overraskende, at også Bankkontoret blev påvirket af de generelt dårlige konjunkturer, som krisen medførte.⁵⁰

Betydningen af Hamborgs kreditgivning fremgår tydeligt af regnskabstallene, når der ses på vekseldiskonteringen. Bancovekslerne udgør en væsentlig, men dog næsten konstant faldende, andel af de diskonterede vekslers. Selvom den primære årsag til bancovekslernes faldende andel er væksten i brugen af rigsmøntveksler, er der også enkelte forhold, som relaterer sig direkte til selve bancoforretningen. Bancovekslen var et forholdsvis billigt betalingsmiddel uden officiel fastsat diskonto. Selvom diskontoen på bancoveksler var styret af udbud og efterspørgsel, lå den ofte på 3,5%. Til gengæld lå Nationalbankens diskonto for rigsmøntveksler i hele perioden på 4%.⁵¹ Men da Bankkontoret tog 1/2 procentpoint over den normale diskonto for bancoveksler, var det for mange handlende bedre at sælge deres bancoveksler enten til danske importører eller private diskontører.⁵²

Der blev af Bankkontoret solgt bancoveksler til importører og andre for meget store beløb, mellem 1 og 2 millioner rigsbankdaler om året i sidste halvdel af perioden. Bankkontoret havde desuden fem korrespondenter i Altona og Hamborg, der ofte fik tilsendt den resterende mængde indkøbte bancoveksler. Derefter kunne Bankkontoret trække og sælge nye vekslers på korrespondenterne. Udviklingen i bancoforretningen er i perioden påvirket af, at de ellers væsentlige forretninger med den ene korrespondent ophørte, uden en ny kom til.⁵³

Fra regnskabsåret 1839 til 1840 aftager indkøbet af bancoveksler med knap 18%. Den udvikling skyldes ikke nationale konjunkturer. Det fremgår af årsregnskaberne fra 1839 og 1840, at århusianerne har fået diskonteret for cirka 100.000 rigsbankdaler færre bancoveksler, hvilket svarer til cirka 92% af faldet.⁵⁴ Forklaringen på århusianernes fravalg af bancoveksler skyldes antageligt, at flere har opsagt deres forskellige bankokreditter for i stedet at benytte indenbys vekslers. Generelt opgav mange danske handlende deres kredit i Hamborg i løbet af 1840'erne. Det skyldtes i høj grad Bankkontorets virksomhed.⁵⁵

Med hensyn til Bankkontorets forretninger i rigsmøntveksler er der enkelte forhold, der i relation til tabel 2 bør fremhæves. Den danske vekselovgivning var i 1820'erne og 1830'erne blevet liberaliseret og i 1843 kom yderligere liberaliserende lovgivning til.⁵⁶ Ved forordning af 7. april 1843 blev det tilladt for alle at udstede indenbys vekslers.⁵⁷ Tidligere havde det været forbeholdt grossister og fabrikanter. Formentlig må den kraftige vækst (jf. tabel 2) i diskonteringen af vekslers på Århus

og indenbys veksler fra regnskabsåret 1843 til 1844 delvis forklares ud fra forordningen af 7. april 1843, når det erindres, at regnskabsåret sluttede 30. juni.

Generelt var regnskabet for 1844 ganske godt. I sin beretning for året kunne Bankkontorets ansatte berette, at selvom året ikke havde budt på forhold eller begivenheder, der fortjente særlig opmærksomhed, så viste bundlinien tydeligt,

»at Bankcomptoiret har havt en ikke ubetydelig større netto Avancement i det foregaaende Aar, og da denne viser sig næsten i alle Brancher, vidner den tillige om at Forretningerne stadigen vedblive at udvikle sig«. ⁵⁸

Som nævnt faldt bancovekslernes andel af Bankkontorets samlede vekseldiskontering. Brugen af rigsmøntveksler var i perioden stigende i Danmark. Forklaringen på udviklingen i Bankkontorets forretninger er på dette punkt analog med moderbankens, der på plausibel vis forklares sådan:

»den faste pari-seddelkurs [betød] nye forretningsmuligheder for banken. Meget af den engroshandel, der tidligere kontraheredes i den stabile Hamburg-banco og berigtigedes i bancoveksler, der oftest diskonteredes i Hamburg, afsluttedes nu, efter at kursrisikoen for rigsdaleren var bragt ud af verden, i dansk valuta, hvorefter vekslerne diskonteredes i Nationalbanken. Herved erhvervede Nationalbanken altså en del af Hamburgs vekselforretninger på Danmark«. ⁵⁹

Bankkontoret var med hensyn til diskontering af rigsmøntveksler næppe underlagt helt de samme begrænsninger som moderbanken. ⁶⁰ Derfor kan stigningen for regnskabsårene 1845 til 1846 formentlig delvis tilskrives sølv møntfodens indførelse. Dog gælder det ifølge de ansatte samtidig for regnskabsåret 1846, at de

»betydelige Omsætninger i Kornhandelen, som har fremkaldt Begjæringer, hvilke Komptoiret, med de Midler som stode til dets Disposition, ikke til alle Tider har seet sig i Stand til at fyldestgjøre, og dette har naturligviis vakt Utilfredshed, uagtet der er bleven disconteret for hen ved en og en halv Million Rbkd- mere end det forrige Aar«. ⁶¹

Således er kornkonjunkturerne i midten af 1840'erne uden tvivl også en faktor, når fremgangen i forretningerne skal forklares. Bankkontoret har formentlig også kunnet mærke, at moderbankens kreditgivning blev indskrænket i 1845 på grund af sølv møntfodens dækningsystem.

Bankkontoret diskonterede igennem hele perioden konstant for et større og større beløb veksler på Århus og indenbys veksler. Århus var i 1830'erne og i 1840'erne en købstad i vækst. Den isfrie havn og den trafikale udvikling var vigtige faktorer for byens vækst. Uden tvivl har Bankkontoret bidraget til væksten i perioden, men dog formentlig ikke som en primær vækstfaktor. Antageligt var det i højere grad Århus' vækst, der sammen med de nationale konjunkturer medførte, at Bankkontoret så hurtigt kunne opbygge en så væsentlig forretning, der særligt kom århusianerne til gode.

Århusianernes forretninger udgjorde som antydnet en væsentlig del af bancoforretningen. Det samme gjorde sig gældende, dog i mindre grad, med hensyn til deres andel af diskonterede rigsmøntveksler. Århusianernes andel var dog faldende igennem perioden, og i Nationalbankens bestyrelse blev det også tidligt fremført om Bankkontoret, at forretningerne med udenbys handlende »vare i stadigt Tiltagende«. ⁶² I slutningen af perioden udgjordes cirka halvdelen af Bankkontorets samlede forretninger af udenbys handlende. Den århusianske dominans hang desuden sammen med brugen af indenbys veksler, men skyldtes også, at de ansatte naturligvis havde meget lettere ved at vurdere de indenbys handlendes kreditværdighed. ⁶³ Desuden var det ganske enkelt lidt dyrere for udenbys handlende at få veksler diskonteret, da Bankkontoret tog 0,125 procentpoint mere ved diskontering for udenbys handlende. ⁶⁴

Veksler havde i datiden, foruden at være et kreditmiddel, også en funktion som omsætningsmiddel. Det fremgår for eksempel i vekselprotokollerne. ⁶⁵ Oplysninger om vekslernes udstedelsessted viser, at eksempelvis veksler udstedt i fynske købstæder blev diskonteret hos Bankkontoret efter at have været i adskillige personers ejerskab.

Udlånene og Bankkontorets kunder

Nationalbanken skulle godkende Bankkontorets prioritetslån, og udviklingen i disse fulgte udviklingen i Nationalbankens egne prioritetslån. ⁶⁶ Skønt prioritetslånene som regel var væsentlig større end udlånene mod håndfast pant og deres løbetid var længere, fulgte udviklingen i Bankkontorets udlån mod håndfast pant udviklingen i prioritetslånene. ⁶⁷ Det må derfor antages, at de ansatte i Århus her fulgte den linie, som Nationalbanken i perioden havde lagt med hensyn til den form for kredit.

Århusianerne udgjorde som nævnt en meget stor del af vekselforretningens kunder. Næstefter århusianerne var ålborgenserne stærkest repræsenteret – det gjaldt i særlig grad ved Bankkontorets salg af ban-

coveksler. I modsætning til vekselforretningen er der ved udlånsforretningen et forholdsvis ringe antal udlån til århusianere igennem hele perioden, særligt med hensyn til de små beløb. Det skyldes antageligt, at århusianerne via indenbys veksler kunne trække kredit på sig selv, hvilket gjorde de små udlån mindre attraktive og til dels unødvendige.

De byer, der på Stænderforsamlingen blev bragt i spil som hjemsted for en eventuel filialbank, er stærkt repræsenteret i udlånsprotokollerne, men også byer som Kolding og Horsens er ofte nævnt. Bankkontoret havde allerede i 1840 mange udlån til personer bosiddende ved den jyske østkyst. Med undtagelse af Vendsyssel fulgte den resterende del af Nørrejylland efter i de følgende år. Først fra 1845-1846 kan udlånsforretningerne siges at dække hele Nørrejylland, da nu også enkelte beboere fra de mindst befolkede egne har lån hos Bankkontoret.

Forklaringen på den geografiske udvikling i udlånsforretningen er logisk og naturlig, når placeringen i Århus og de forskellige byer og landområders økonomiske udvikling tages i betragtning. Bankkontoret bidrog dermed til den forskelligartede økonomiske udvikling i og af Nørrejylland og havde således næppe nogen udlignende effekt. Det hænger også sammen med, at Bankkontoret blandt andet på grund af sin forsøgsstatus var præget af stor forsigtighed ved for eksempel långivning og vekseldiskontering. Bankkontoret støttede således mere etablerede forretninger end nye initiativer.⁶⁸

Nationalbanken og Bankkontoret

Bankkontoret havde også andre forretninger end dem, der er fremhævet i tabel 2. Fra 1844 diskonteredes der veksler på Flensborg, og kassekreditsystemet var som nævnt også etableret. Desuden tog Bankkontoret imod betalingsmidler, der blev erklæret ugyldige.⁶⁹ Midlerne til de forskellige forretninger kom delvist fra veksler- og udlånsforretningens overskud. Disse midler var imidlertid ikke tilstrækkelige til at drive Bankkontoret, som i driften manglede de midler, der ville indkomme ved modtagelsen af indlån. Nationalbanken sendte derfor løbende væsentlige summer til Århus.⁷⁰

I den undersøgte periode var forsøget i Århus ikke en decideret god forretning for Nationalbanken, selvom omsætningen var stor. Nationalbankens investering gav i perioden et afkast på mellem 2 og 5%. Det var acceptabelt, men ikke en rigtig god forretning, når størrelsen af de investerede summer blev taget i betragtning. Forretningen og over-

skuddet steg imidlertid som helhed særdeles fornuftigt igennem perioden, og Bankkontoret udgjorde langsomt en større andel af Nationalbankens forretninger.

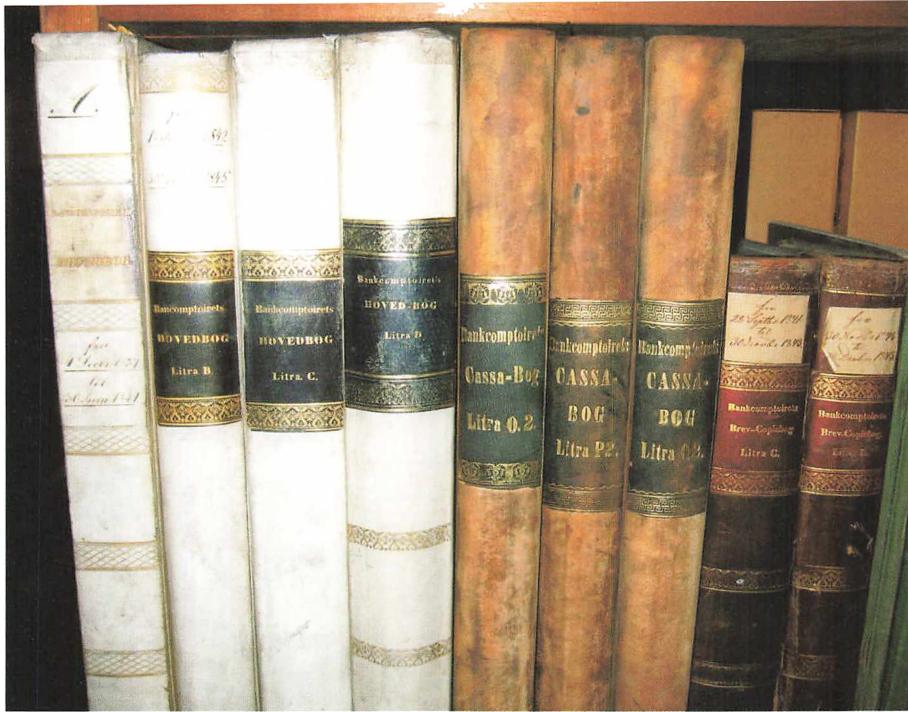
Tabel 3: Tal i rigsbankdaler til belysning af forholdet mellem Nationalbanken og Bankkontoret⁷¹

	Bankkontorets nettofortjeneste/overskud:	Nationalbankens investering i/udestående hos Bankkontoret:	Nationalbankens afkast ved drift af Bankkontoret:
1838	3.164	-	-
1839	34.656	1.574.398	2,20%
1840	64.309	2.158.396	2,98%
1841	70.261	2.163.153	3,25%
1842	78.668	2.569.908	3,06%
1843	86.948	3.202.953	2,71%
1844	124.516	3.623.690	3,44%
1845	122.065	3.978.348	3,07%
1846	141.621	3.622.818	3,91%
1847	153.413	3.837.193	4,00%
1848	143.423	3.336.689	4,30%

Det er ikke umiddelbart muligt, navnlig for forsøgsperioden 1837-1848, at sammenligne Bankkontorets forretninger direkte med Nationalbankens. Nationalbanken overtog i 1818 Rigsbankens mange forpligtelser og forretninger, hvorfor Nationalbanken havde andre mål, midler og forretninger end Bankkontoret.⁷²

Nationalbankens betænkelighed varede ikke længe. Moderbanken var som nævnt desuden altid tilfreds med Bankkontoret ved eftersynene. Tilfredsheden med forsøget i Århus fremgår blandt andet af tidligere bragte citater og ovenstående angående overskud og forrentning, men for eksempel også af nedenstående.

I 1837 havde Nationalbanken pure afvist en filialansøgning fra Rendsborg ved at henvise til forsøgsfilialen i Århus, men allerede to-tre år senere blev oprettelsen af yderligere en filial godkendt. Det munde dog først i 1844 ud i Flensborgfilialen, som i modsætning til det århusianske forsøg både fik lov til at bære navn af filial og modtage indlån og deposita. Flensborgfilialen og det tilsagn, som Nationalbanken i 1847 gav om en filial i Odense, indikerer Nationalbankens tilfredshed med Bankkontoret. Tilfredsheden blev cementeret, da Na-

På Erhvervsarkivet findes arkiverne fra de tre filialer i Århus, Ålborg og Flensborg. Arkiverne består i overvejende grad af flotte og slidstærke protokoller som vist på fotoet. Fælles for de tre arkiver er, at de er yderst velbevarede og indeholder lange serier af materiale helt tilbage fra filialernes oprettelse til cirka 1965. Nyere materiale findes i Nationalbanken.

tionalbankens bestyrelse uden større problemer blev enig om, at Bankkontoret skulle have lov til at modtage indlån og deposita (penge og obligationer) på samme vilkår som moderbanken. Det blev sat i værk, og den 13. marts 1848⁷³ stoppede Bankkontoret formelt med at være en forsøgsfilial. Det beholdte dog indtil 1936 sit folkemundenavn *Bankkontoret i Århus*, mens Nationalbankens andre filialer fra deres etablering af blev omtalt som filialer eller filialbanker.⁷⁴

Bankkontorets betydning

Adskillige fremstillinger fremfører, at Bankkontoret havde betydning, fordi det opbyggede en væsentlig forretning. Samt fordi det medførte, at mange handlende blev mindre afhængige af Hamborgs kreditgivning. Bud på Bankkontorets betydning må forholde sig til ovenstående,

men også anskue dets betydning ud fra både overordnede og mere specifikke perspektiver.

Steen Bo Frandsen indikerer, at Bankkontoret ikke fik væsentlig betydning for Nørrejylland.⁷⁵ I modsætning hertil står Erik Korr Johansen, der fremfører, at det både for erhvervslivet i Århus og Nørrejylland havde væsentlig betydning.⁷⁶

Sandheden skal antageligt findes et sted mellem de to udsagn, da Bankkontorets omsætning og for eksempel dets forretninger med århusianere og andre østjyder næppe kan negligeres. Omvendt viser ovenstående undersøgelser, at det forholder sig anderledes med forretningerne i resten af Nørrejylland. Bankkontorets forretninger med personer fra købstæder ved østkysten og for eksempel Ålborg, Viborg, Ringkøbing og disse byers opland involverede dog relativt store pengebeløb om året, og omsætningen var som nævnt stigende igennem perioden. Bankkontoret havde ikke uanede midler til rådighed, og det står klart, at dets betydning for eksempelvis Ålborg og Vendsyssel i perioden ikke var tilstrækkelig. Således ansøgte Ålborg i 1840, 1841 og 1852 Nationalbanken om en filial blandt andet med henvisning til, at Bankkontoret ikke kom store dele af Nørrejylland til hjælp.⁷⁷

Per Boje tilskriver ikke Bankkontoret nogen afgørende betydning for provinskøbmændene frem til 1847.⁷⁸ Det sker ud fra studier af specifikke købmænds forretninger med Bankkontoret. Per Boje har antageligt ret i sin konstatering, når der sættes streg under ordet afgørende. Forklaringen på, at Bankkontoret i perioden ikke opnåede afgørende betydning, kan være, at Bankkontoret måske ikke kunne eller ikke måtte diskontere de pågældende købmænds vekslers – med mindre købmændene og deres vekslers opfyldte de krav, som de ansatte stillede og skulle stille til disse. Som nævnt var det desuden ikke altid en fordel at få sine bancoveksler diskonteret hos forsøgsfilialen i Århus. Hertil kommer, at Bankkontoret ikke modtog sterlingveksler før 1848. Endeligt er Nationalbankens og dermed også filialernes utilstrækkelige midler i forhold til efterspørgslen efter kredit i 1840'erne en anerkendt pointe. Det forhold er imidlertid ingenlunde det samme som, at Bankkontoret ikke havde betydning for hverken den generelle vækst eller den enkelte købmand.

Bankkontorets betydning kan også betragtes ud fra et mere generelt perspektiv. 54,2% af væksten i dansk BFI fra 1840 til 1869 skal ifølge Ole Hyldtoft tilskrives vækst i faktorer, der ikke direkte har at gøre med vækst i kapitalapparat, arbejdsstyrke og jord. En af de andre væsentligste faktorer i væksten var blandt andet bedre og billigere kapital. Hvor

stor en andel af de 54,2%, det forbedrede kapital- og kreditmarked udgjorde, kan der umiddelbart kun gisnes om. Det gælder også med hensyn til, hvor meget af denne andel, der skal tilskrives de mange innovationer på kapital- og kreditmarkedet fra 1845-1850 og frem. Der tænkes her på oprettelsen af adskillige banker og sparekasser. Betydningen af Nationalbankens ekspansive kreditpolitik frem til 1845 er imidlertid alment anerkendt.

Mellem 1840 og 1850 var væksten i dansk BFI 3,2%. Hvis denne vækstrate og Ole Hyldtofts forklaringer og Nationalbankens betydning i perioden anerkendes, må Bankkontorets betydning for den samlede vækst i Nørrejylland også anerkendes: Nationalbankens forretninger dækkede store dele af både kongeriget og hertugdømmerne, mens Bankkontorets forretninger med få undtagelser var placeret i Nørrejylland. Bankkontorets prioritetslån, der under hensyn til blandt andet vekselforretningen må siges at være ganske repræsentative for dets forretninger i forhold til moderbankens, udgjorde ofte 20-25% af Nationalbankens samlede prioritetslån. Bankkontorets betydning var dog antageligt rent geografisk ganske skævt fordelt. I starten fulgte og antageligt også styrkede dets virke en allerede eksisterende tendens i Nørrejyllands byers, lokalområders og regioners økonomiske udvikling.⁷⁹

Sammenfatning

Bankkontoret blev etableret i en for dansk økonomi forholdsvis gunstig periode. Men i Nørrejylland var der af flere årsager betydelig mangel på kapital, hvorfor dets Stænderforsamling i 1836 efter afstemning anmodede om at få etableret en filial af Nationalbanken. Den valgte afstemningsmetode var afgørende for, at forsøgsfilialen kom til at ligge i Århus frem for i Viborg. Nationalbankens bestyrelse var forsigtig, da den oprettede Bankkontoret, der i perioden ikke måtte modtage indlån og deposita. Nationalbankens bestyrelse blev dog hurtigt tilfreds med Bankkontoret, der opbyggede en betydelig omsætning. Forsøgsfilialens forretninger viste tydeligt manglen på kapital og kredit i Nørrejylland. Bankkontoret var i starten antageligt ikke direkte skaber af vækstpotentiale i Nørrejylland, men til gengæld en forudsætning for, at det eksisterende potentiale kunne udnyttes bedre. Desuden var dets forretninger i begyndelsen geografisk ujævnt fordelt.

Selvom Bankkontoret som filial var afhængig af Nationalbanken, stod det bag flere væsentlige udviklingsforløb. Det var eksempelvis

Bankkontoret, der i 1838 indførte kassekreditten som bankforretning i Danmark. Desuden var dets forretninger medvirkende årsag til, at Hamborg i 1840'erne løbende mistede betydning som kreditgiver i Nørrejylland. Bankkontorets forretninger fulgte generelt de økonomiske konjunkturer, men der var også forhold i forretningernes udvikling, der direkte må tilskrives dets interne forhold eller eksempelvis ny lovgivning.

Det står klart, at forsøgsfilialens placering gav Århus særligt gode forudsætninger for vækst. Bankkontorets betydning for det øvrige Nørrejylland er mere tvetydig. Dets store forretning har uden tvivl hjulpet mange personer, men det har antageligt også på grund af sin beliggenhed på Jyllands østkyst og ikke uanede midler bidraget til at skævvride Nørrejyllands økonomiske udvikling i perioden.

Utrykt materiale

Danmarks Nationalbanks arkiv.

Direktionsprotokol, nr. 1, 4. august 1818-14. juli 1842

Direktionsprotokol, nr. 2, 16. juli 1842-30. december 1896.

Bilag 620f., 623, 631, 633, 642f., 650f., 653-55, 657f., 665, 668f., 671, 675, 678, 683, 714f., 717, 723f., 738, 743, 745, 750, 757, 760f., 775f., 790, 796, 798, 804, 806, 808, 815, 834, 840, 849, 852, 865, 867, 870, 873, 877, 878, 891, 893, 899, 910, 933, 942-44, 946, 958 og 969.⁸⁰

Danmarks Nationalbank Filialen i Århus. Erhvervsarkivet.

Statusbog, 1837-1961, løbenr. 7.

Resolutionsprotokoller, 1837-1849, løbenr. 292-302.

Udlånsprotokoller, sølv, 1837-1890, løbenr. 417.

Udlånsprotokoller, sedler, 1837-1856, løbenr. 418-419.

Protokoller for diskonterede veksler, 1837-1850, løbenr. 484-492.

Rigsarkivet, nr. 231:

Provinsialstænderforsamlingerne 1835-1848. Rigsarkivet.

Jyllands Provindsial-Stænders Forhandlingsprotocol, 1836, A.

Jyllands Provindsial-Stænders Forhandlingsprotocol, 1836, C.

Noter

1. *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland*, 1. rk., 1836. cl. 410.
2. Danmarks Nationalbank, der i perioden hed Nationalbanken i København, kaldes i den resterende del af artiklen for *Nationalbanken*.
3. Således døbte Frederik den VI filialen i bekendtgørelsen af 20. november 1837, der formelt oprettede filialen. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837. s. 971. I folkemunde kom filialen hurtigt til at hedde *Bankkontoret i Århus*. I artiklens resterende del kaldes filialen i Århus blot for *Bankkontoret*, dog ikke når filialens etablering undersøges. Som hovedregel er udtryk fra 1800-tallet gengivet efter nutidens retstavning.
4. Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918.
5. Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. Svend Aage Hansen har også skrevet to andre for dette skrift væsentlige fremstillinger: *Pengevæsen og kredit 1813-1860*. 1960 og *Økonomisk vækst i Danmark*. Bd. 1. 1972.
6. Frandsen, Steen Bo: *Opdagelsen af Jylland*. 1996.
7. Gejl, Ib: Da banken kom til byen, *Århus Årbog*, 1991, s. 35-40.
8. Rigsarkivet, nr. 231: *Provindsialstænderforsamlingerne 1835-1848*, Jyllands Provindsial-Stænders Forhandlingsprotocol, 1836 A og C. I forbindelse med forhandlingerne om filialen på Stænderforsamlingen blev der nedsat en komité. Eventuelt stadigt eksisterende arkivalier fra komitéens arbejde har ikke kunnet lokaliseres.
9. Frandsen, Steen Bo: En nordeuropæisk handelsrepublik i 1800-tallet, *Historie*, 18,2, 1990, s. 192ff. samt Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark*. Bd. 1. 1972. s. 112ff.
10. Centralkassen tillægges ingen særlig betydning på grund af Nationalbankens kontrol med denne. Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. s. 229ff.
11. Seddelinddragningen skulle bringe pengesedlerne i pari, hvilket reelt skete oktober 1838. Først i 1845, hvor sedlerne blev indløselige med sølvmønt, stoppes noteringen af rigsbankdaler i både sølv og sedler.
12. Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark*. Bd. 1. 1972. s. 153ff.
13. Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 242.
14. *Ibid.*, s. 242f.
15. *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland*, 1. rk., 1836. cl. 246.
16. *Ibid.*, cl. 249.
17. *Ibid.*, cl. 260.
18. *Samling af Love og Bestemmelser vedrørende Nationalbanken i København*. 1920. s. 26 § 57 (citatet), *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland*, 1. rk., 1836, cl. 246ff. og 408ff. og Rigsarkivet, nr. 231: *Provindsialstænderforsamlingerne 1835-1848*, Jyllands Provindsial-Stænders Forhandlingsprotocol, 1836 A s. 66f. og 125ff.
19. Det fremgår af *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland*, 2. rk., 1836, cl. 543f. og 556f, at det er faktisk forkert, når Ib Gejl anfører, at Otterstrøm sandsynligvis var fortalere for Århus. Se Gejl, Ib: Da banken kom til byen, *Århus Årbog*, 1991, s. 37.
20. Frandsen, Steen Bo: *Opdagelsen af Jylland*. 1996. s. 154. Et godt og uddybende referat samt en regionalpolitisk analyse af debatten findes i Steen Bo Frandsens disputats s. 153ff., hvorfor der ikke i denne artikel ofres mere plads på den ellers særdeles underholdende debat om placeringsspørgsmålet.
21. Alligevel har sekundærlitteraturen valgt at fokusere på placeringsdebatten, dog uden at der gives bud på, hvorfor Århus blev valgt.
22. *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland*, 2. rk., 1836, cl. 566f. og Rigsarkivet, nr. 231: *Provindsialstænderforsamlingerne 1835-1848*, Jyllands Provindsial-Stænders Forhandlingsprotocol, 1836 C, s. 11ff. og 33ff.
23. *Ibid.*
24. *Ibid.*, cl. 567 (citatet) og 560ff.
25. *Ibid.*, 1. rk., cl. 421.
26. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1836, s. 719f.
27. *Ibid.*, 1837, s. 10.
28. *Ibid.*
29. *Ibid.*
30. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 621*.
31. *bid.*
32. *Ibid.*
33. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 621 og 623*.
34. Selvom Stænderforsamlingens valg antageligt var udslagsgivende, er det faktisk forkert, når Gejl, Ib: Da banken kom til byen, *Århus År-*

- bog, 1991, s. 36 anfører, at det var denne, der skulle afgøre filialens placering. Beslutningen lå hos Nationalbankens bestyrelse, der dog skulle have kongelig godkendelse. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 9ff. og 329ff., Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 245, Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. s. 226 samt *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 621*.
35. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 621*.
 36. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 971 (citaret), Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. s. 161 og 220ff. og *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 329f.
 37. Nationalbanken havde dengang fem direktører. *Samling af Love og Bestemmelser vedrørende Nationalbanken i Kjøbenhavn*. 1920. s. 15 § 28.
 38. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 544, 842 og 1095, *Collegial-Tidende for Danmark*, 1838, s. 330 og *Anhang til Collegial-Tidenden Nr. 39 for 1838*, s. 10f., *Danmarks Nationalbanks arkiv, Direktionsprotokol I*, s. 174 samt *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 714, 738, 757 etc. (Eftersyn af Bankkontoret)*.
 39. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1838, s. 1043 og *Danmarks Nationalbanks arkiv, Direktionsprotokol I*, s. 193.
 40. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Direktionsprotokol I*, s. 179, *Bilag 668 og Bilag 678*.
 41. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 678*.
 42. *Ibid.*
 43. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1838, s. 488.
 44. *Ibid.*, 1837, s. 1095, 1838, s. 488, Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 245 samt *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 678*.
 45. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 745*.
 46. Etableringen af Flensborgfilialen i 1844 betød, at Bankkontoret kunne diskontere vekslers på Flensborg. Men omsætningen af disse var i perioden på under 100.000 rigsbankdaler, hvorfor det rent økonomisk ikke kom til at betyde meget for Bankkontoret.
 47. Kassekreditsystemet blev ikke indført i 1839, som Axel Rubow skriver og mange senere fremstillinger refererer. Det fremgår af diverse arkivalier bl.a. Nationalbankens direktionsprotokol og Nationalbankens regnskab. Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 245f.
 48. Ved tabel 2 og 3 tages der ikke højde for inflationen, men på grund af den korte periode og den forholdsvis lave inflation i perioden jf. Thestrup, Poul: *Mark og skilling, kroner og øre*. 1999. s. 19 og 38f, gøres der ikke yderligere antagelser omkring inflationens betydning for tallene. For at forstå størrelsen af tallene i tabel 2 og 3 kan det nævnes, at lønnen for Bankkontorets kassører og bogholder i starten var henholdsvis 2000 og 1600 rigsbankdaler om året. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 544. Yderligere oplysninger om priser, købekraft m.v. kan findes i Thestrup, Poul: *Mark og skilling, kroner og øre*. 1999. s. 38f.
 49. På grund af seddelkursens pariføring i oktober 1838 er beløbene i henholdsvis rigsbankdaler sølv og rigsbankdaler sedler lagt sammen, selvom eventuelle udviklingstendenser derved sløres. Beløbene for bancovekslerne er omregnet til rigsbankdaler fra banco mark. 1 mark banco var lig 2/3 rigsbankdaler. Beløbene i skillinge er rundet af. Oplysningerne om vekseldiskonteringen stammer fra de relevante årgange af *Collegialtidende* og *Departements-tidende*, mens oplysningerne om udlånsvirksomheden kommer fra Erhvervsarkivet, nr. 5303: *Danmark Nationalbank Filialen i Århus*. Registratur 194: Statusbog, 1837-1961, løbenr. 7, s. 1ff.
 50. Jf. Boje, Per: *Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*. 1977. s. 163, Hyldtoft, Ole: *Danmarks økonomiske historie*. Bd. 2. 1999. s. 36f. og *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 775 og 804*.
 51. Fra 24/1 1837 til 15/10 1847 if. Mordhorst, Kirsten: *Dansk Pengehistorie 1700-1960*. Bd. 3. 1968. s. 7.
 52. Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 245.
 53. Erhvervsarkivet, nr. 5303: *Danmark Nationalbank Filialen i Århus*. Registratur 194: Statusbog, 1837-1961, løbenr. 7, s. 1ff.
 54. Den århusianske sparekasse af 1839 kan ikke bruges som forklaring, da dens forretninger som sparekasse i starten var indlån. Gejl, Ib (red.): *Århus Byens Historie 1720-1870*. 1997. Bd. 2. s. 210.
 55. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1839, s. 821f. samt 1840, s. 1106f. og Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. s. 226.
 56. Hansen, Svend Aage: *Pengevæsen og kredit 1813-1860*. 1960. s. 121f.
 57. Mordhorst, Kirsten: *Dansk Pengehistorie 1700-1960*. Bd. 3. 1968. s. 260.
 58. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 865*.
 59. Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. s. 221.
 60. Nationalbankens midler til diskontering var i flere perioder i 1840'erne underlagt en decideret rationering. Først omkring 1856 blev dis-

- kontoen Nationalbankens pengepolitiske instrument.
61. *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 910.*
 62. *Collegial-Tidende for Danmark*, 1839, s. 516.
 63. Diverse årgange af *Collegial-Tidende for Danmark*; Gejl, Ib (red.): *Århus Byens Historie 1720-1870*. Bd. 2. 1997. s. 3, 27, 62, 82ff., 162f. og 184.
 64. Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 245.
 65. Eksempelvis Erhvervsarkivet, nr. 5303: *Danmark Nationalbank Filialen i Århus*. Registratur 194: Protokoller for diskonterede vekslers, 1837-1850, løbenr. 484-492.
 66. Sammenligning mellem denne artikels tabel 2 og tabel 8.4 og 10.3 i Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968.
 67. Håndfast pant kunne for eksempel være en købmands ufordærlige varelager.
 68. Erhvervsarkivet, nr. 5303: *Danmark Nationalbank Filialen i Århus*. Registratur 194: Udlånsprotokoller, sølv, 1837-1890, løbenr. 417 og Udlånsprotokoller, sedler, 1837-1856, løbenr. 418-419; *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 933*.
 69. I slutningen af 1830'erne drejede det sig om rigsbanktegnet for 16 skilling fra 1814 og 10 rigsbankdalersedlen fra 1819. Erhvervsarkivet, nr. 5303: *Danmark Nationalbank Filialen i Århus*. Registratur 194: Statusbog, 1837-1961, løbenr. 7, s. 2f.
 70. *Ibid.*, s. 1ff.
 71. Oplysningerne stammer fra diverse årgange af *Nationalbankens Regnskab for Bankaaret fra 1ste August 1847 til 3te juli 1848.*, 1848. og *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 933*.
 - Udregningerne af afkastet er behæftet med en betydelig usikkerhedsmargen, da Nationalbankens regnskabsår sluttede en måned senere end Bankkontorets. Således er opgivelserne af Bankkontorets fortjeneste i de enkelte år opgjort per 30. juni, mens Nationalbankens investering er opgjort en måned senere. Beløbene i skillinge er rundet af.
 72. Diverse årgange af *Nationalbankens regnskab*.
 73. Mordhorst, Kirsten: *Dansk Pengehistorie 1700-1960*. Bd. 3. 1968 s. 263.
 74. Nationalbanken har haft filialer i seks forskellige byer: Århus (1837-1989), Flensborg (1844-1939), Ålborg (1881-1972), Nykøbing F. (1882-1964), Kolding (1901-1968) og Odense (1901-1989). *Collegial-Tidende for Danmark*, 1847, s. 933f., *Danmarks Nationalbanks arkiv, Bilag 943 og 946*. og NIF-NYT: *Danmarks Nationalbank 1818-1993*. 1993. s. 73ff.
 75. Frandsen, Steen Bo: *Opdagelsen af Jylland*. 1996. s. 159.
 76. Gejl, Ib (red.): *Århus Byens Historie 1720-1870*. Bd. 2. 1997. s. 209f.
 77. Rubow, Axel: *Nationalbankens historie 1818-1878*. 1918. s. 250ff.
 78. Boje, Per: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47*. 1977. s. 129.
 79. Hansen, Svend Aage m.fl.: *Dansk Pengehistorie*. Bd. 1. 1968. s. 221ff. og Hyldtoft, Ole: *Danmarks økonomiske historie*. Bd. 2. 1999. s. 12ff.
 80. Følgende bilag kunne ikke lokaliseres i arkivet: 681, 780, 939 og 956.

Savnet Georg Brandes-manuskript er dukket op

Af KENN TARBENSEN

Erhvervsarkivets samlinger rummer først og fremmest kilder til dansk økonomisk historie i almindelighed og erhvervslivets historie i særdeleshed. Som følge af erhvervenes store samfundsmæssige betydning er der i mange af de indsamlede arkiver tillige materiale til belysning af politiske, sociale og kulturelle forhold. Af og til dukker der også arkivalier op, som mange næppe forestiller sig indgår i samlingerne. Det skete for eksempel i sommeren 2004, hvor der blev indleveret en bestyrelses- og regnskabsprotokol fra et legat, der som økonomisk institution hører under Erhvervsarkivets arbejdsområde. Det særlige er, at protokollen indledes med et 12 sider langt Georg Brandes-manuskript, der hidtil har været savnet. Der er tale om et mindeord, som Georg Brandes har skrevet over ungdomsvennen Ludvig David, der led en voldsom død i Rom i 1866. Manuskriptet publiceres in extenso efter en introduktion.¹

Ludvig døde straks. En tidlig søndag morgen, klokken var knap fire, sprang han på hovedet ud af vinduet fra fjerde sals højde. Han ramte brostenene. Hovedskallen blev øjeblikkelig knust. En soldat hørte dumpet, løb hen til stedet og fandt en ung mand liggende splitternøgen i en blodpøl. Stedet var en snæver gyde i Rom, tidspunktet den 25. marts 1866. Den unge mand, der tog springet, var den kun 25-årige jurist Ludvig David, søn af en af Danmarks dengang mægtigste mænd, nationalbankdirektør C.N. David. Han huskes i dag især for sin rolle som en af de oppositionsmænd, der i 1830'erne og 1840'erne banede vejen for enevældens fald og indførelsen af Junigrundloven i 1849. Sønnens vordende karriere stoppede derimod brat i den gryende morgenstund i Rom.

Ludvig begik næppe selvmord, forstået som en bevidst handling. Kilderne taler for, at han sprang ud af vinduet i febevildelse. Sådan bare. Det vender vi tilbage til.

Hans død vakte naturligvis stor opmærksomhed blandt de mange skandinaver, der opholdt sig i Rom, og de nærmere omstændigheder

nåede efterhånden frem til København. Den bedste kilde til belysning af Ludvigs sidste tid, er et langt brev, som Henrik Ibsen sendte til Georg Brandes en måneds tid senere. Ibsen opholdt sig netop på denne tid i Rom, og han overværede sågar obduktionen af Ludvig David. Både Ibsen og Brandes hørte til Ludvigs venner, hvortil også hørte juristerne Emil Petersen og Emil Bruun, begge nogle af Georg Brandes allernærmeste ungdomsvenner. Ludvig Davids tragiske skæbne er altså ret vel-dokumenteret – til gengæld véd vi ikke meget om hans liv. Georg Brandes kaster lys over det.

I Brandes-forskningen er det kendt, at Georg Brandes forfattede et mindeord om Ludvig David. Professor Henning Fenger skrev i værket *Den unge Brandes* (1957), at Brandes trøstede forældrene »ved en efter sigende meget smuk karakteristik af Ludvig, desværre tabt«. ² Vi véd, at Brandes den 4. juli 1866 sendte dette manuskript til Emil Petersen: »Hermed sender jeg dig til Gjennemlæsning den Characteristik jeg har skrevet over Ludv.D., da jeg af Emil Bruun hører, at du har Lyst til at se den. Har du noget at indvende mod den, saa skriv det til mig, det vil blive taget til Følge«. Udgifveren af brevvexlingen mellem Georg Brandes og Emil Petersen (1980), litteraturprofessoren Morten Borup, tilføjede ligeledes i en note, at denne karakteristik »ikke kendes«. ³ Tre uger forinden, at Brandes skrev til Emil Petersen, havde han dog indskrevet en version af karakteristikken i en forhandlings- og regnskabsprotokol. Denne protokol er blevet afleveret til Erhvervsarkivet, der har til formål at bevare historisk vigtige arkivalier fra erhvervslivet og dets organisationer.

Umiddelbart betragtet kan det derfor måske synes mærkværdigt, at et Georg Brandes-manuskript således er kommet til at indgå i Erhvervsarkivets omkring 50 hyldekilometer af arkivmaterialer fra det danske erhvervsliv. Forklaringen er dog ret enkel: Tynget af sorg over sønnens død oprettede C.N. David og hans hustru et legat, der bar sønnens navn »Ludvig Davids Legat« med det formål at understøtte jurastuderende. Et legat er en økonomisk institution, og arkivalier herfra henhører naturligt under Erhvervsarkivet. Legatbestyrelsens forhandlingsprotokol, hvor de i tidens løb stedfundne uddelinger til lovende jurastuderende er beskrevet, indledes med Georg Brandes' tolv sider lange karakteristik af Ludvig David. C.N. David og hans hustru udnævnte nemlig sønnens venner, Georg Brandes, Emil Bruun og Emil Petersen, til at bestyre legatet. Karakteristikken af Ludvig David er dermed endelig kommet på rette hylde i en kulturinstitution. ⁴

Ludvig David blev født den 2. juli 1840. Faderen var Christian Nathan David (1793-1874), der som ung studerede historie og nationaløkonomi. I 1823 fik han en doktorgrad ved universitetet i Göttingen, men som jøde kunne han ikke få ansættelse ved Københavns Universitet. Derfor lod han sig i 1830 døbe, hvorefter han blev ansat som professor. I enevældens sidste årtier var C.N. David en markant skikkelse, der blandt andet grundlagde den oppositionelle avis *Fædrelandet*. Som følge af hans konstitutionelle synspunkter blev han afskediget i 1836, men i løbet af 1840'erne vandt han igen politisk fodfæste. Da oppositionen mod enevælden tog til og fandt en fastere form, stod C.N. David dog af. Han gik ind for en fri forfatning, men han var ikke demokrat. I 1848 blev han kongevalgt medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling, hvor han fremtrådte som den konservative fløjs ypperste repræsentant. Tidligere venner betragtede ham som en overløber. I 1864-65 blev C.N. David finansminister i C.A. Bluhmes dybt konservative regering. Den svenske gesandt skrev hjem, at dette ministerium mindede ham om et hospital: De fire betydeligste ministre var tilsammen 300 år gamle, »tre af ministrene er døve og tre er blinde, en af dem er gal«. Kongen sagde: »Nu har jeg fået et ministerium efter mit hjerte«. ⁵ C.N. David var 71 år gammel, da han blev minister i dette ministerium og altså et par år ældre, da han mistede sin søn, Ludvig.

Den 38-årige C.N. David var i 1831 blevet gift med den 20-årige Georgine Bramsen, datter af embedsmanden Ludwig Ernst Bramsen, der var død tre år forinden. I ægteskabet fødtes fire døtre og to sønner: Adelaide Marie Antonie (1832), Harriet Louise Augusta Debora (1835), Johannes Hage Christian (1837), Ludvig Ernst (1840), Anna Josepha (1841) og til sidst Georgine Kamilla (1842). Som det dengang var skik og brug ved barnedåb i borgerskabet stod en række fremtrædende borgere faddere – desto flere og finere, desto bedre – faddernes navn blev nævnt i aviserne og gav dermed status. Ved Ludvigs dåb i 1840 stod professor H.N. Clausen, grosserer og nationalbankdirektør L. N. Hvidt, professor J.F. Schouw, etatsråd J.A. Stenfeldt, grosserer H.P. Hansen og direktør Duntzfeldt faddere. Altså en meget fin kreds, der skulle hjælpe den unge Ludvig på vej. ⁶

Ludvig David blev indskrevet i det von Westenske Institut, i datiden en meget søgt drengeskole med omkring 650 elever. Her blev Ludvig skolekammerat med Georg Brandes, der – som det også fremgår af mindeordet – afskyede skolen og dens behandling af eleverne. Skønt David var et par år ældre, gik han en tid i samme klasse som Georg, noget egentlig kammeratskab syntes der ikke at være tale om: »... jeg

havde aldrig følt nogen egentlig Sympati for ham som Dreng, snarere følt mig frastødt«, skriver Georg Brandes om Ludvig i *Levned*, i de i øvrigt stærkt problematiske erindringer.⁷ I familien Davids gæstfrie hjem indførte Ludvig de skolekammerater, han syntes om, og Georg var ikke blandt disse. Emil Bruun og Emil Petersen var derimod.⁸ Et vendepunkt kom efter sommeren 1859, da både Ludvig og Georg blev studenter: Ludvig med første karakter, Georg med en kneben udmærkelse.⁹ Begge begyndte herefter studier ved Københavns Universitet, og de kom i nærmere forbindelse med hinanden. I efteråret 1859 var de begge med til at stifte en lille rusforening med kun fem medlemmer, heriblandt Vilhelm Topsøe. Der var et anstrøg af mysticisme over den lille forening, der hed *Maccaluba*, de unge dæmonikeres klub. Medlemmer oplæste forskellige afhandlinger for hinanden – Georg for eksempel en nu tabt afhandling »Om det Dæmoniske, som det viser sig i den menneskelige Karakter«.¹⁰ Der var dog også et mere seriøst indhold i de to venners sysler, bl.a. læste de *Ovid* sammen. Ludvig fik med andre ord introduceret Georg i det Davidske hjem i Store Kongensgade. Og i hele David-slægten med store følger for Brandes' egen skæbne og for dansk historie i øvrigt.

I *Levned* skrev Georg Brandes: »C. N. David var den første offentlige Personlighed, jeg som Rus lærte at kende og i hvis Hjem jeg blev indført. I den gamle Politikers, senere Finansministers Hus nød jeg en Aarrække igennem sjældnen Gæstfrihed«.¹¹ Dette ses tydeligt de følgende år. Da Georg Brandes fader i februar 1861 gik fallit, tilbød C. N. David at lade Georg flytte ind hos dem og »blive boende der som en søn af huset«.¹² Der var en lang tradition i David-slægten for adoptivbørn, herunder senere adoption af egne, uægte børn.¹³ Georg flyttede dog ikke ind, men samme sommer var han på et månedlangt sommerophold på Søholm, David-familiens landsted ved Rungsted. Georg har indgående beskrevet denne sommer i breve til forældrene. »Jeg lever som en Blomme i et Æg«, lyder det begejstret over den skønne natur, den gode mad og vin, selskaberne, spadsere- og svømmeturerne, udflugterne i omegnen og meget andet – ikke mindst Ludvigs smukke og livlige søstre. Hos familien David var der ingen næringsssorger, ja, sorger overhovedet! Venskabet mellem Georg og Ludvig synes denne sommer tilige at have nået nye højder. Om aftenen spadserede de sædvanligvis en tur sammen ved søen, de foretog udflugter sammen og gjorde en masse løjer, sådan som unge venner nu og da gør.¹⁴ Året efter, i 1862, holdt Georg igen en lang sommerferie på Søholm. C. N. David satte meget stor pris på unge Brandes, blev i de kommende år hans nok største

Litografien med portræt af Ludvig David er indklæbet i legatprotokollen. I sit mindeord gav Georg Brandes bl.a. en indgående beskrivelse af Ludvig Davids ansigtstræk: Tæt sort hår, smukke øjne og svulmende læber, hedder det bl.a. (se s.129). Andre billeder af Ludvig David kan ses i Det kongelige Biblioteks portrætre-gistrant på Internettet.

velynder, ikke blot pekuniært, men også ved for eksempel at låne ham tidsskrifter og ved at lade ham afprøve sine evner som foredragsholder for en kreds af unge damer.¹⁵ Venskabet mellem Georg Brandes og C.N. David kan i bakspejlet synes mærkværdigt – den gamle og dybt konservative professor på den ene side og den vordende rebel på den anden side. Det skal her naturligvis erindres, at Georg Brandes endnu ikke havde holdt sine epokegørende forelæsninger – det skete først i 1871 – og at der gik mange år endnu, inden Brandes' status som dansk radikalismes grundlægger var blevet cementeret. Af betydning for forholdet mellem C. N. David og Georg Brandes var det utvivlsomt også, at begge familier nok var af jødisk afstamning, men netop lagde afstand til ortodoksien.

Tilbage til Ludvig David, der naturligvis også skulle tænke på fremtiden. Ved universitetet ville han egentlig helst have læst historie eller

nationaløkonomi. Efter rusårets philosophicum var valget dog faldet på det juridiske studium. I sommeren 1865 indstillede han sig med held til eksamen. Som cand.jur. lå en embedsgerning lige for. Ludvig havde dog ikke rejst meget – Georg Brandes skriver i mindeordet, at det kun var blevet til nogle småture på øerne, i Sverige og i Jylland. Vi véd, at Ludvig sammen med bl.a. Georg Brandes deltog i en studentertur til Slesvig i juli 1860.¹⁶ Men tilsyneladende var Ludvig af den natur, at det passede ham bedst at blive hjemme. Beslutningen om en udenlandsrejse trak i hvert fald ud til sensommeren 1865. I september dette år rejste han over Bruxelles, Antwerpen og Gent til Paris, hvor han ankom omkring den 19. september.¹⁷ Ludvig David blev i Paris i fire måneder, et ophold, som han berettede indgående om i breve til Georg Brandes. Den 21. januar forlod han Paris og rejste via Lyon og Marseille til Rom. Her ankom han den 29. januar 1866.¹⁸

I Rom opholdt sig i 1800-tallet mange svenske, norske og danske intellektuelle, kunstnere og forfattere. I 1860 stiftedes Den skandinaviske Forening, hvor de fastboende skandinaver fik et fast samlingssted. De tilrejsende, der opholdt sig i kortere perioder i Rom, kunne blive optaget som besøgende medlemmer.¹⁹ Ludvig David havde naturligvis sin omgang i foreningen, der havde faste lokaler i Via Condotti. Under opholdet i Rom havde han også nær kontakt med en faster, nemlig C.N. Davids søster, Adelaide Gerson Pignatelli (1796-1891). Hun havde opholdt sig i Italien siden midten af 1820'erne og var gift anden gang, nemlig med prins Antonio Pignatelli-Ruffo. Som andre danskere blev Ludvig venligt modtaget i parrets hjem, *Palazzo Pignatelli* i Via Nazionale.²⁰

Ludvig Davids ophold i Rom kom kun til at vare fire-fem uger. Disse gik med at bese seværdigheder, gøre ture i omegnen samt deltage i selskabelighed i privat regi og i Den skandinaviske Forening. Det var præcist dét, der var meningen med en sådan dannelsesrejse. Fra Rom nåede Ludvig David kun at skrive ét brev til Georg Brandes. Det er påbegyndt den 18. februar og fuldførtes den 22. og 23. februar.²¹ Dybt begejstret beskriver Ludvig David, hvordan han går »fra Nydelse til Nydelse«: På én og samme dag Forum Romanum, Raphaels Stanzer, Michelangelos Moses og efter en solid frokost med god og billig vin en spadseretur i »fortryllende Vej« på Pincio-højen. Et sandt »Slaraffen-Liv«, kalder han det, og utvivlsomt modsat andre skandinaver er han da også »saa temmelig vel forsynet med Penge«. Han beundrer de italienske piger og har tilmed både »en meget smuk Romerinde til Værtinde og en meget smuk Romerinde til Gjenboerske«. Lidt sprogstudier blev

det også til – han havde antaget en privatlærer i italiensk og håbede snart at kunne læse en bog på italiensk. Han fremhævede også andre skandinaver; om Henrik Ibsen hedder det lidt specielt: »Om Digteren Henrik Ibsen vil jeg ikke denne Gang udtale nogen Dom; jeg har faaet de forskjelligstartede Indtryk af ham; i Grunden tror jeg, at jeg vilde kunne holde af ham«. Mest synes Ludvig David at glæde sig til et gensyn med Georg Brandes, der havde fået et rejselegat og til maj selv kunne rejse udenlands. Ludvig regner med, at »vi mødes i Norditalien«. Forinden ville Ludvig David gøre en udflugt til Syditalien:

En af de første Dage gaar jeg til Neapel for en 14 Dage; det er min Hensigt kun at blive i Byen Neapel 3-4 Dage og tilbringe Resten af Tiden i Pompeji, Sorrent og paa Ischia. (...) Jeg er meget glad til denne lille Udflugt, thi jeg er allerede lidt Ør i Hovedet over alle de Malerier og Kunstsager, jeg trænger til lidt frisk Luft og fri Natur.

Denne udflugt til Napoli blev Ludvigs skæbne. Hvad der skete, véd vi som allerede nævnt af et brev fra Henrik Ibsen til Georg Brandes. Brevet er dateret den 25. april 1866, en måned efter Ludvig Davids død.²² Ibsen, der fortsat opholdt sig i Rom, vidste ikke, hvor meget Brandes kendte til det passerede, og beskrev derfor sagen ganske udførligt.

Under udflugten havde især Sorrento tiltalt Ludvig David. Ved tilbagekomsten til Rom var han nok livlig og munter, men også småsyg. Han led i varmen og under sciroccoen, der hjemsøgte Rom på dette tidspunkt. David havde feberfølelser og ytrede gentagne gange til Ibsen, at det kunne være herligt at springe ud fra den høje strand ved Sorrento og få sig et godt kølende bad. »(Mærk dette!)«, skrev Ibsen i parentes i brevet til Brandes.

Fredag den 23. marts snakkede Ibsen med David i Den skandinaviske Forenings lokale. David syntes rask, men tog medicin. Han ville dog deltage i et gilde samme aften, men udeblev. Ibsen traf atter David i foreningen aftenen efter ved 20.30-tiden. Denne lørdag aften skulle der være en almindelig sammenkomst med koncert. Ibsen og David konverserede bl.a. om Brandes. David følte sig dog generet af både musikken og varmen og ville gå hjem i seng. Ibsen erfarede kort efter, at han var gået hjem. Herefter videregiver Ibsen en række oplysninger, som han senere havde bragt i erfaring.

Hjemkommet ved 22-tiden havde Ludvig David bedt tjenestepigen om at komme med kogende vand, dels til et fodbad, dels for at lave the.

Derefter var tjenestepigen gået i seng. Fodbadet viste sig at være benyttet, David synes også at have drukket en hel kande ganske stærk the og tilmed også drukket noget »spiritus«, der var beregnet til en »spirituslampe« – altså en form for lampesprit – af et vinglas. Hans skjorte og en uldundertrøje blev om morgenen fundet på sengen, endnu gennemvædede af sved. Der var også bloddråber på hovedpuden som efter næseblødning. Ibsen kunne også berette detaljeret om to breve, der lå på skrivebordet, så detaljeret, at han hævet over al tvivl har studeret brevene. Begge var tiltænkt hans faster, prinsesse Pignatelli. Det første handlede om et middagsselskab. Det sammenfoldede ark startede pænt på første side, men så – ud på natten, mente Ibsen – sprang David midtersiderne over og på fjerde side fortsattes mere og mere forvirret. De sidste ord var næsten ulæselige: »Jeg er død; jeg er i det yderste vanvid«. I stedet for en underskrift havde Ludvig David skrevet »Jeg er gal!«. Det andet brev var efter Ibsens opfattelse skrevet inden afslutningen på det første. Der var kun tale om lille lap, hvori han skriver, at han er meget syg, lægen må straks hentes, og forældrene skulle underrettes, skånsomt, men uden omsvøb. David skrev også, at han ikke ville vække nogen af husfolkene – og her citerer Ibsen brevet per hukommelse formentlig – »for at de ikke, ved at undlade at komme ham til hjælp, skulle blive medskyldige i det, som må ske«. Henrik Ibsen spørger herpå videre i brevet til Brandes:

Hvad er nu foregået deroppe i den forfærdelige nat? – Noget overlagt skridt kan der ikke være tale om, at han har begået. En sindsforvirring, som den, der vidner ud af hver linje i hine to breve, lader sig ikke eftergøre af noget menneske, der har fornuftens brug. Den sygdom, som han var angreben af, var en gastrisk feber, der under herværende klimatiske forhold let og med hurtighed kan slå sig på hjernen. Han havde i flere dage kun levet af kødsuppe og the; sin tilstand vilde han ikke vedgå for nogen, ikke engang helt for lægen; det opirred ham, når man spurgte til hans befindende. Ved hjemkomsten om aftenen har sygdommen udviklet sig; den store mængde stærk the har været ham skadelig, og hvis han nu dertil, febersyg som han var, har, i den tanke at skaffe sig søvn, drukket spiritus, så vil sygdommens rivende fremskridt ikke længere kunne forundre nogen. Men selv hans feberfantasier har åbenbart ikke gået i retning af at forkorte livet; thi hans betydning til »det, som må ske«, gælder åbenbart hans frygt for, at autoriteterne vil indsætte ham i en dåreanstalt uden at husfolkene ville forhindre det.

Han er sprungen ud fuldkomment nøgen; således springer man i et bad. Han er endvidere, som De af det følgende skal se, sprungen ud med hovedet foran. Heri mener jeg, at vi øjner tråden i hans forvildede tankegang, og

Ludvig David blev begravet på den protestantiske kirkegård i Rom. Mange andre danskere har fundet deres sidste hvilested på denne smukke kirkegård, men ikke alle gravstederne er lige vedbevarede. Foto: Kenn Tarbensen, oktober 2004.

denne min hypotese er fuldkommen bleven billiget såvel af lægen, som af samtlige hans herværende landsmænd. Uklare erindringer fra Sorrento og dets bade har svævet for ham; feberheden har ligesom fortæret ham, den overstrømmende sved har været ham uudholdelig, virkelighed og erindring har blandet sig sammen til et for ham, og så er ulykken sket; – der var ingen, som kunde hindre det.

Da Ludvig David ikke var katolik, kunne liget, der var blevet bragt til nærliggende hospital, St. Giacomo, ikke blive dér, men blev bragt til Den skandinaviske Forenings lokaler allerede søndag middag. Om mandag blev Ludvig obduceret. Henrik Ibsen var tilstede og berettede indgående om ligets tilstand. »Kendetegn på en stærkt og hurtig udviklet tyfus var tilstede«, hed det bl.a. Om tirsdagen blev Ludvig David begravet »ude på den venlige protestantiske kirkegård«.

Henrik Ibsen vidste ikke, hvor meget forældrene kendte til sammenhængen, og han bød derfor Brandes »være varsom med de meddelelser, De her har fået«. Det var Brandes formentlig også. Selv havde han endnu ikke været i Rom, ja, han kendte heller ikke Ibsen personligt, men om de faktuelle forhold støttede han sig pænt til dennes brev, da han skrev sit mindeord for Ludvig David. Det slutter omtrent enslydende med Ibsens brev, bl.a. sætningen »ude på den venlige protestantiske kirkegård«.

Naturligvis kendte Henrik Ibsen ikke Ludvig David så godt som Georg Brandes. Ibsen skrev: »Jeg kendte ham visstnok ikke tilbunds, men det så jeg, at der var mange stille smukke dybder i ham«. Nu var det så op til Georg Brandes at skrive et mindeord for Ludvig David – et pænt mindeord, der kunne stå som indledning i legatprotokollen i de godt 120 år, som legatet fik lov at bestå.

Her slutter historien dog ikke. Efter Ludvig Davids død blev forholdet mellem C.N. David og Georg Brandes meget nært. Den gamle David betragtede utvivlsomt Georg som sin protegé, men forholdet var også omvendt: Georg blev straks en art erstatning for Ludvig. Da der i sommeren 1866 blev afholdt en nordisk kunst- og industriudstilling i Stockholm, medtog C.N. David således Brandes »i Sønnens Sted«, eller som Brandes også skrev i *Levned*: »... som Turist, som en højtanseet gammel Mands Følgesvend«. ²³ Rejsen og opholdet i Stockholm blev naturligvis betalt af David, der også forsynede Brandes med lompenge. Disse fik dog hurtigt ben at gå på, »skjøndt min Gamle tyller Penge i mig jævnligt«, skrev Brandes hjem til forældrene. ²⁴

Hjemkommet fra Stockholm gjorde Brandes sig klar til sin første store udlandsrejse. I begyndelsen af november 1866 rejste han til Paris. Et par af de unge damer, der i årene forinden havde overværet de foredrag, som C.N. David havde holdt om litterære emner, havde formået deres rige tante, fru Rose Goldschmidt, til at finansiere rejsen. På den måde stod Brandes atter, men nu mere indirekte, i gæld til gamle David.²⁵ Af hans breve til hjemmet fra Paris fremgår det tillige, at han dér traf adskillige personer, som Ludvig David under sit ophold halvandet år forinden var blevet venner med.²⁶ I den forstand støttede Georg Brandes sig på Ludvigs ophold et års tid forinden. Hjemvendt fra Paris i slutningen af januar 1867 begyndte det imidlertid at gå galt.

Under opholdet på Søholm tilbage i 1861 havde Brandes stiftet bekendtskab med C.N. Davids brodersøn, proprietær på den nærliggende Folehavegård, Harald David og dennes hustru, Caroline David. Georg beskrev den gang Caroline som »en glimrende Skønhed«. Han vedligeholdte i de kommende år forbindelsen til Folehavegård, og i eftersommeren 1867 indledte Brandes et forhold til den ti år ældre, og altså gifte dame, der levede i et ganske ulyksaligt ægteskab. Der er skrevet meget om dette forhold, der bragte Georg Brandes i miskredit i hele det toneangivende københavnske borgerskab. Disse omstændigheder skal ikke gentages her, men det må bemærkes, at det famøse forhold, der i et langt perspektiv netop var en konsekvens af Brandes' ungdomsvenskab med Ludvig David, fik vidtrækkende følger for Brandes, for dansk litteraturhistorie, ja, for dansk historie. Med professor Henning Fengers ord:

Fru David rev ham løs fra vennekredsen og dens indflydelse, hun sinkede hans studier mindst i et par år og kostede ham velsagtens professoratet, hun kastede ham fra bøgerne ud i livet, hun inspirerede det passionsevangelium, som GB forkyndte 1871, hun forvandlede ham fra duxedrengen til en hensynsløs spore i åben kamp mod det danske samfund og dets opfattelse af ægteskabet for de underkuede kvinder og den fri kærlighed, hun åbnede ham endelig en ny, vid mark, den modne kvinde, hvis psykologi han nu studerer med flid. Man forstår ikke meget af Brandes 1867-72, hvis man ikke kender dette forhold, der er den hemmelige kode til hans kritiske skrifter, ikke mindst til forelæsningerne 1871 og 1872. Her er forklaringen på, at han nu kaster sig i armene på digtere som Hugo, Balzac, Musset og George Sand og filosoffer som Stendhal og Mill.²⁷

I et mere snævert perspektiv satte forholdet mellem Brandes og Caroline David også en bremse i Brandes' relationer til familien David

i Store Kongensgade. Som Brandes-forskeren Jørgen Knudsen har konstateret, så »ophørte al forbindelse« med C.N. David.²⁸

Den bevarede forhandlings- og regnskabsprotokol for Ludvig Davids Legat giver mulighed for at følge ændringer i bestyrelsen. Emil Bruun og Emil Petersen blev siddende, indtil de døde i henholdsvis 1871 og 1890. Georg Brandes udtrådte »efter Ønske« – sit *eget ønske*, må vi antage – den 1. januar 1894.²⁹ Efter bruddet med David-familien vedblev Brandes således i godt et kvart århundrede at medvirke til uddelinger af legatportioner i Ludvig Davids navn.

Andre tog naturligvis over efterhånden som de oprindelige bestyrere faldt fra. Legatbestyrelsen var selvsupplerende, og i protokollen kan man følge disse skift i store træk; de stedfundne uddelinger til vordende jurister frem til midten af 1970'erne, i perioder også ansøgningerne, ligesom der er indlagt forskellige skrivelser af især nyere dato. Heraf fremgår det, at det gik dette mindelegat som det i tidens løb er gået mange andre mindre legater. Kapitalen blev efterhånden for lille i forhold til forrentning og administration. I 1984 blev legatets administrator ringet op af en potentiel ansøger, der spurgte, om det ikke var en trykfejl med en portion på 120 kr. – det måtte da være 1.200 kr.! Da administrationen angivelig blev besværliggjort af Værdipapircentralens indførelse (1980), besluttede legatbestyrelsen året efter at realisere værdipapirerne. Det blev til 6.000 kr. til uddeling som legater, hvorefter legatet kunne ophæves. Gennem årene blev der typisk uddelt én eller to legatportioner om året, så skønsmæssig har omkring et par hundrede vordende jurister i tidens løb haft glæde af »Ludvig Davids Legat«.

Noter

1. Tak til min gode kollega, arkivar Henrik Vedel-Smith, for at have gjort mig opmærksom på mindeordet.
2. Henning Fenger: *Den unge Brandes*, s. 51, 1957.
3. *Georg Brandes og Emil Petersen. En brevveksling*, udg. af Morten Borup, s. 32, jf. 313. Se også s.st., s. 30 f., jf. s. 312, 1980.
4. Brandes-samlingen på Det kgl. Bibliotek har som svar på forespørgsel erklæret, at man ikke dér kender mindeordet. I David-familien har der eksisteret en maskinskreven afskrift, utvivlsomt direkte fra forhandlingsprotokollen, og denne har været stillet til rådighed for Inge-Lise og Steen Neergaard, der har citeret
brudstykker i deres fortrinlige bog *Vi kom fra Danmark. Danske gravsteder på den ikke-katolske kirkegård i Rom*, 1998.
5. Citeret efter Svend Thorsen: *De danske ministerier 1848-1901*, s. 308 f, 1967.
6. Harald Jørgensen, C.N. David s. 98, 1950
7. Georg Brandes: *Levned. I. Barndom og første Ungdom*, s. 90, 1905.
8. Henning Fenger, s. 50.
9. Jf. Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Frigørelsens vej 1842-77*, s. 42 ff, 1985.
10. Jørgen Knudsen, s. 49, 55.
11. Georg Brandes, s. 90.
12. Jørgen Knudsen, s. 52.
13. Se især Henning Fenger, s. 121 ff.

Savnet Georg Brandes-manuskript er dukket op

14. Citeret fra brev fra Georg Brandes til forældrene, 8/7-1866, i *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, bd. 1 (1859-70). Ved Morten Borup, 1978, s. 54. Brev fra opholdet s.st., s. 46-67. – I Brandes-arkivet i Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling findes tillige flere breve fra Ludvig David til Georg Brandes fra disse år, hvilke også underbygger det gode venskab mellem de to studiekammerater.
15. Henning Fenger, s. 51.
16. Georg Brandes: *Dagbogsblade fra en Rejse i Slesvig 19. Juli-16. Juli 1860*. Forord og indledning ved Henning Fenger, s. 20, 1957.
17. Brev fra Ludvig David til Georg Brandes, dat. Paris 27.-28. sept. 1865; i Brandes-arkivet, Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdeling.
18. Brev fra Ludvig David til Georg Brandes, dat. Paris 16. januar 1866 hhv. Rom 18. (22.-23) februar 1866; i Brandes-arkivet, Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdeling.
19. Bl.a. skildret i M. Galschiøt: *Skandinaver i Rom for halvhundred Aar siden*, 1923.
20. Inge-Lise og Steen Neergaard, s. 70, jf. s. 74. På Internettet findes på hjemmesiden for Det Danske Institut i Roms udmærkede elektroniske registranter over danskere i Italien gennem tiderne, hvor også Adelaide Pignatelli findes. <<http://www.dkinst-rom.dk/>>. Hjemmesiden rummer iøvrigt også henvisninger til en elektronisk database over begravede på den protestantiske kirkegård i Rom. At Ludvig David ikke kan findes under danskere skyldes en klassisk fejl: Han er registreret som svensker.
21. Citater fra brev fra Ludvig David til Georg Brandes, dat. 18. (22.-23.) februar 1866; i Brandes-arkivet, Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafdeling.
22. Brevet er optrykt i *Breve fra Henrik Ibsen*, udg. af Halvdan Koht og Julius, bd.1 (1849-73), s. 115-23, 1904. Retskrivningen i denne udgivelse er bibeholdt.
23. Citater fra Georg Brandes: *Levned. I.*, s. 182. Rejsen er bl.a. skildret s.st. 182-85.
24. Brev fra Georg Brandes til forældrene, 14/7-1866, i *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, bd. 1 (1859-70). Ved Morten Borup, 1978, s. 85. Brev fra rejsen s.st., s 82-87.
25. Henning Fenger, s. 51.
26. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, bd.1 (1859-70). Ved Morten Borup, s. 109, 149 og 163, jvf. også s. 132, 1978.
27. Henning Fenger., s. 119 f. – Brandes' forhold til Caroline David er senest beskrevet af Jørgen Knudsen., s. 109-22. Det store pionerarbejde om emnet er dog Henning Fenger s. 119-45, 1957.
28. Jørgen Knudsen, s. 57.
29. Legatprotokollen, s. 9, jvf. s. XVI og s. 7.

Ludvig David

Af GEORG BRANDES

Nedenstående gengives in extenso Georg Brandes' mindeord om ungdomsvennen Ludvig David. Mindeordet er indskrevet i forhandlings- og regnskabsprotokollen for Ludvig Davids Legat. Denne protokol blev afleveret til Erhvervsarkivet i 2004, se nærmere i foranstående introduktion.

Natten efter den 24de Marts døde pludselig i Rom cand.jur. Ludvig David, Søn af Conferensraad, Bankdirecteur C.N. David og hans Hustru Georgine David, f. Bramsen. Til Erindring om den Afdøde stiftede hans sørgende Forældre, kort efter at Budskabet om deres Tab havde naaet til Danmark, det Legat, der bærer og bevarer hans Navn.

Ludvig Ernst David blev født den 2de Juli 1840 i Kjøbenhavn og tilhørte ved sin Fødsel et ved Faderens, daværende Professor Davids, Betydning fremragende og anseet Hus, hvis Dannelse og Tænkemaade fra tidligste Barnealder udøvede den største Indflydelse paa Sønnen. Som lille Dreng blev han sat i en god Forberedelsesskole, der ved sin hele Indretning og Methode var beregnet paa Børn af velhavende Forældre, og som, bestyret i en kjærlig og frisindet Aand, gjorde Undervisningen tiltrækkende og Arbeidet let. I denne Skole, der paa een gang har Dannelsens, Forfinelsens og Tvangløshedens Præg, blev hans Lærelyst vakt og næret, og her stiftede han de første Venskabsforhold, af hvilke eet fulgte ham indtil et Stykke ind i den voxne Alder. Opvakt og lærenem som han var, blev han naturligt bestemt for Studeringer og indsattes i det saakaldte v. Westenske Institut, der skjøndt Privatskole dog ingenlunde havde den samme private Charater som den Undervisningsanstalt, han forlod, og hvor det store Elevtal, i hvis Sværm den [2] enkelte Discipel tabte sig, af sig selv udelukkede den personlige Opdragelse og patriarkalske Forhold, der havde udmærket hin. I de nye Omgivelser havde den temmelig lille og svage Dreng en trofast Beskytter i den jævnaldrende Ven, der havde fulgt ham fra den forrige Skole. De Kammerater, med hvem han nu dagligt levede sammen, indtil han ved Overgangen til den øverste Klasse blev holdt et Aar tilbage, udgjorde et dygtigt og velbegavet Hold med megen Kammeratskabsfølelse, ikke ringe Dannelseselementer og forholdsvis betydelig

Modenhed. De halvvoxne unge Mennesker gjorde sig ikke blot den langsommelige Skoletid mere byrdefuld ved den Slags Smaaforetagender, som almindelig iværksættes af Disciple i Overgangsalderen, men deres Samliv foregreb for en Del allerede Studenterylstheden og Studentertonen. David gjenfandt som Student de Medlemmer af denne Kreds, der vare ham kjærest og havde blandt disse nogle af sine nærmeste Venner. I de sidste Skoleaar begyndte hans Anlæg og Eienommeligheder i flere Retninger at udvikle sig: de Undervisningsfag, der nærmest interesserede ham, var Historie og Mathematik, han besad en blandt Drengene lidet almindelig Gave til den frie Fremstilling og Sammenstilling af historiske Begivenheder, som kun opnaaes ved fuldstændigt Herredømme over det Lærte, og en beslægtet Evne til fri Combination lagde han for Dagen ved Løsning af matematiske Problemer, der imod Slutningen af Skoletiden sysselsatte ham meget. Han skrev og fortalte livligt og godt. Fra Hjemmet af havde han forud for sine Jævnaldrene et Begreb om [3] Statssager, om sociale og politiske Spørgsmaal, som laa temmelig høit over de flestes Horizont; men egen for ham selv personlig var en inderlig Forening af skarp, opløsende Forstand og Lyst til sammenfattende, afrundende Gjengivelser. Meget bunden ved sine Skolepligter følte han sig ikke, tog sig dem heller ikke altfor nær, og Indtrykket af at være voxet fra Skolen tilligemed en Følelse af Overlegenhed ligeoverfor Flertallet af de nye Kammerater, blandt hvilket Forf. af disse Linier var den eneste til hvem han – og det er dog først efter Examen – sluttede sig nøiere, opelskede hos ham en medfødt Tilbøielighed til at raillere med Ting og Personer, der stundom kunde være noget drillende, men som i Aarenes Løb skiftede Art og Præg.

I Sommeren 1859 blev ham, netop 19 Aar gammel, Student med første Character og tog Aaret efter Philosophicum.

Han var lille af Vægt, ikke synderlig stærkt bygget, men hverken spinkel eller mager. Hans Gang var slentrende som en Spadserendes og han spadserede gjerne meget, skjøndt han egentlig ikke var nogen ret god Fodgjænger. Næst det meget smukke Øie var Munden den udtryksfuldeste Del af hans Ansigt, han havde fulde, svulmende Læber, en talende og kraftig Mund, og en Dirren af Læben angav let Bevægelsen i hans Indre. Det tætte sorte Haar hang ham noget ned over Panden, han strøg det forgjæves i Veiret med sin Haand og anvendte ikke saa megen Tid paa sit Toilette, at han som Andre forhindrede det naturlige Fald. Hans Udseende forandrede sig ikke meget under Studenteraarene.

Rusaarets Hovedinteresse optoges af Professor R. Nielsens vel-

[4]talende og vækkende Foredrag; iøvrigt beskjæftigede David sig med omfattende Læsning af Humaniora og begyndte paa at høre juridiske Forelæsninger; thi skjøndt det juridiske Studium egentlig hverken fængslede eller begeistrede ham, stod det dog meget tidligt for ham som en afgjort Ting, at han til dette medbragte flere Forudsætninger og bedre Anlæg end til nogen anden Videnskab, og at han, dengang nødsaget til et saa begrænset Valg, som det mellem Embedsstudierne, ikke kunde træffe noget bedre eller rettere end hint. Det var dog ikke Lovkyndigheden som Videnskab, der var hans Interesse fremmed, men den blev det ved den Aandløse, paa Examensfordringer beregnede Maade, hvorpaa den dyrkedes ved Universitetet, og det er nok muligt, at havde han ganske hensynsløst fulgte sit eget Hoved, havde hans videnskabelige Læsning næppe strakt sig meget langt udenfor Historie og Nationaløkonomie. De Professorer, der efterhaanden vakte hans Lyst og Sands for Retsstudiet, vare først Bornemann, dernæst og i Særdeleshed Prof. Nellesmann. Var det nu fra een Side seet et Uheld, at hans Fag ikke formaaede at udfylde og henrive hans Sind, saa havde dette dog paa den anden Side det Gode, at hans Dannelse blev mere alsidig, hans Kundskab videre, hans Blik mere frit. De danske Forfattere, som han i hans Studenterdage stadigst læste, og som have størst Indflydelse paa hans sig udviklende Livsbetragtning var J.L. Heiberg og Søren Kierkegaard, fremfor Alle dog den sidste, hvis Værker han kjendte meget nøie, og hvis Tanker, naar han talte, tidt laae bagved en Ytring af Beundring eller Foragt.

[5] I mere end et Decennium havde dengang de politiske Interesser, ogsaa i Studenteraarene, fortrængt de litterære; men stod David nu ikke tilbage med Hensyn til den literære Dannelse, saa kunde det Politiske dog ikke uden ved Abnormitet være blevet ham ligegyldigt. I Virkeligheden forholdt det sig ogsaa ganske anderledes; i alt dertil Henhørende var han fortrinligt hjemme. Der er en Kjendsgerning, at af de unge Mænd, der i Slutningen af Halvtredssindstyverne kom til Universitetet vare Adskillige blandt de mere fremragende af en mere reactionair Tilbøielighed. Forklaringen af dette Factum er ikke vanskelig: de lykkelige Fredsaar, der fulgte paa den første slesvigske Krig havde i det Hele virket slappende, Talerne og Journalisterne vare traadte i Heltenes Sted, og mangt et Ord, der første Gang var blevet udtalt med sand og følt Begeistring var efterhaanden stivnet til død og intetsigende Floskel. Hos de ganske Unge vare Traditionerne fra 1848 for en Del gaaede iglemme. Hertil kom endnu, at den store Studentermasse efterhaanden var bleven disciplineret: uden Kritik og uden Vægtring fulgte

den enkelte, langtfra altid betydelige, Førere, og i Studenterforeningen herskede en stærk Underkastelsesaand og en umoden Tiltakketagen med ideeløse Phraser. Hvo der nu havde en levende Ulyst til blindt at følge Strømmen, var udsat for en farlig Fristelse til Fortidssympathier, der næredes ved Læsningen af næsten alle Digterne fra den nylig afsluttede gyldne Litteraturperiode og af Tænkere som Kierkegaard, der ikke havde skaanet sin Tids Liberale. Saaledes blev man meget skeptisk ligeoverfor Eiderdogmet og en lunken [6] og kjærlig Skandinav; men vurderede den politiske Frihed temmelig lavt, fordi man havde den i rigt et Maal, og satte kun den moralske Frihed høit, fordi den stod som et Ideal, imod hvilket man i megen Anstrengelse havde at stræbe. Stærkere end hos nogen Anden maatte denne conservative eller tilbageskuende Tendens gjøre sig gjældende hos David, der som Søn af den første blandt vore Gammel-Liberale i en ganske ung Alder havde faaet Øinene op for megen Letsindighed, Overfladiskhed og Characterløshed hos adskillige af Fremskridtspartiets Førere. Medens nu de af hans Kammerater, der havde begyndt som han, snart bemærkede at være paa Vildspor og nu ved Personlighedens fulde Samtykke gavede den nationale og liberale Retning deres Sympathier, havde David vanskeligt ved at stille sig ganske frit ligeoverfor Paavirkning af den Kreds, hvori han levede. Med Hjertet, der var ungt, varmt og letbevægeligt delte han vore Venners Følelser for at et rent dansk Fædreland og et samlet Norden; men hans Forstand, der var ældre end hans Aar, forbød ham bestandig at lade Blikket sværme ud i det Fjerne, og viste ham haardnakket kun de Opgaver og de Vanskeligheder, som de eengang saaledes givne Forhold stillede netop nu, og i den umiddelbart nærmeste Fremtid og som disse syntes de Ældre ham at have det Klareste og skarpeste Blik. Herved kom der en vis Usikkerhed ind i hans politiske Anskuelse, som han ikke helt havde overvundet, da Døden standsede hans Udvikling. Af denne fulgte vel ogsaa, at han, skjøndt han gjennemskuede det Upraktiske i Augustforeningens angivne Tendens og gjorde sig lystig over den Maade, hvorpaa den [7] bebudede sin Virksomhed, lod sig overtale af nogle af Foreningens Bestyrere til at indtræde i dette Selskab, som han, da han havde lært det at kjende, kun kunde foragte, og hvoraf han meget hurtigt traadte ud.

Under Studier og Interesser, som de beskrevne modnedes hans Aand, om den end var langt fra at være fuldstændigt udpræget, da han døde. Hans Temperament var sangvinsk, hans Sindelag let og livligt uden Tilbøielighed til anstrengt Grublen eller Stræben, han havde ikke noget Fremtidsliv i Planer og Forsætter, heller ikke noget egentligt Samlerliv i

Summen af det Tænkte og Erindrede, men var gjerne helt og udelt tilstede i det Nærværende. Hans Sind svingede derfor let i vekslede Stemninger: saaledes kunde hans bestandig noget vaklende Helbred indvirke stærkt paa hans Humeur og stundom lægge mørke Skygger over Grundstemningers lysere Farve, og ligeledes kunde en Misfornøielse med ham selv og hans Arbeiden undertiden hensætte ham i en temmelig modløs Tilstand; men naar saa en ny Beslutning eller endog blot en oprømt Samtale atter havde opmandet ham, vendte mod og Livslyst paany tilbage.

Paa dette Naturgrundlag viste hans Charakter sig, en ærlig, men ikke nogen aaben Charakter, indadvendt og inderlig, uden synderlig Meddelelsestrang, taus og stilfærdigt uden Spor af Forfængelighed eller Glimresyge, ja endog uden mindste Ærgjerrighed. Han manglede ikke Villien som passiv Villie, men Foretagelsesaand eller Drift til indgribende Handling havde han kun meget lidt af; det Tilbage-[8]holdne og Discrete, der hos enhver Anden vilde være en underordnet Bestemmelse, var hos ham et Charaktertræk. Hans kloge, betænksomme og trofaste Sind lukkede sig fast om Alt, hvad der betroedes ham, og han nærmede sig paa sin Side aldrig det Inderste og Dybeste i et andet Menneske uden med den varsomme og nænsomme Forsigtighed, der fremgaar af Følelsens fuldkomne Finhed.

Han var meget Streng i sin Fordring til sig selv og havde altid den ideale Maalestok for Øie, men ligeoverfor Andre haandterede den ikke med Strenghed, han føiede sig temmelig let efter Andres Væsen, tog dem for hvad de var, naar de ikke var Meget, og følte undertiden Indignation, men sjældent Afsky eller stærk Antipathie; selv naar han aldeles ikke havde Noget tilovers for en Person, men denne meget snarere var ham til Plage eller Besvær, havde han dog ikke let ved at holde ham i Afstand, at trække sig helt tilbage fra ham eller hidføre et Brud. Han elskede alt Sundt og Godt, alt Ædelt og Ægte, men var stundom lidt langsom til at gennemskue det Modsatte; han sværmede for det uskyldige, det af unaturlig Dannelses Uberørte; men – en ligesaameget Forstands- som Følelses-Menneske – kunde han i den Tid, der gik hen, før han ganske fandt sig selv, let blive tiltrukket af en kold og spillende Forstandighed, der forstod at lege med Alt og kaste Boldt med det Hele. Dog dette Hang tabte sig ganske, alt som han Sjæl vandt i Alvor og Fasthed, og hans Tilbøielighed til Satire tog nu en bestemtere Retning mod den daadløse Ordsqualder, der var ham indest [9] forhadet, mod al Declamation og alt Cathedervæsen, og mod den usande Alvor, hvormed de smaa store Mænd saa gjerne drappere sig.

Han var en meget receptiv Natur, levede meget for Andre og i Andre, omfattede med Æmhed den, han elskede og var i det Hele besjælet af en dyb og virksom Menneskekjærlighed, en Trang til at hjælpe og lindre, der gjorde hans Hjerter Ære. I det inderligste og nærmeste Forhold stod han til sin Fader, hvis Haab og Glæde han var, Moderen var maaske den, med hvem han talte mest, og Forholdet til hans Søster gav hans Følelse noget Blødt og Rent, som Omgang med Kvinder hyppigst meddelte den unge Mand.

Naar ikke bestemte Pligter bandt ham til Hjemmet, var han mere ude end Hjemme; han kom hyppigt i Studenterforeningen, kjendte mange Mennesker og omgikkes stadigt nogle nære og jævndrende Venner. Det egentlige Selskabsliv var ham derimod i høi Grad ubehageligt; det var ham en Tidsspilde og en Pine at skulle gjøre Figur i en Bal- eller Selskabssal, og han undslog sig saa ofte, han blot kunde. Han havde et udpræget Hang til Tvangløshed, Ugenerthed og Jævnhed i Adfærd og Tale; han var meget ubekymret for sit Udortes, ingen zirlig Maade i sin Paaklædning, og hadede ikke Prosaen under nogen Form saa stærkt som naar den viste sig som den snørte Anstand, den officielle Værdighed, den tomme Conveniens, den glatte og stive Form og Skik. Ligeoverfor den følte han sig altid med Liv og Sjæl som Student. Men stod han derfor som en fremmed Fugl i det større Selskab, saa var han om-[10]vendt aldrig gladere og friere end i Samkvem med nogle faa Kammerater, han satte Pris paa, ved en lystig Passiar eller et overgivent Lag, og saa lidt som han var skabt til at snoe sig mellem Mange, saa naturligt var han anlagt paa at tale under fire Øine næsten med alle slags Mennesker, unge og gamle, simple og dannede; han havde et praktisk Greb paa at forstaae dem og gjøre sig forstaaelig for dem. Medens han overfor Fremmede hyppigt viste sig keitet og forlegen, undertiden dækkede Forlegenheden med Fripostighedens Maske og undertiden atter var for lidet nidkjær paa sin Værdighed, saa lagde i fortrolig Samtale hans inderste Væsen sig for Dagen i en beskeden Fordringsløshed, i en godmodig Humor, rettet mod ham selv og i et lyst, forstandigt og medfølende Blik paa Omverdenen. Hans Udtryk kunde engang imellem i Brevstilen stige til en Pathos af den Art, som man finder i hans Faders Ungdomsstil, men naar han talte, havde hans Pathos gjerne et let Anstrøg af Railleree, mere som gjengav han halvt skjelmisk en Andens Følelser, end som om han uforbeholdent udtalte sin egen. Naar man saaledes talte med ham, da kunde hans smukke, varme og mørke Øine straale med et inderligt og trofast Blik og ligesom samle Ansigtets hele Udtryk.

I Sommeren 1865 var David især ved det sidste Aars flittige Læsning naaet saa vidt, at han kunde indstille sig til den juridiske Examen; da han havde faaet sit Laud, var det, som om en Sten var faldet fra hans Hjerte. Han var nu endelig Herre [11] over sin Tid og sine Beskæftigelser og kunde see og prøve Livet efter Tykke. Endnu havde han ikke seet Meget af Verden. Smaa Toure paa Øerne, i Sverrig og i Jylland, det var alle de Reiser, han endnu havde gjort. Det stod baade for ham selv og for alle dem, der kjendte ham, som givet, at en større Udlandsreise vilde være ikke blot en Lykke for ham som i Almindelighed for Ungdommen, men netop efter hans Eiendommelighed maatte være ham af uvurderlig Nytte ved at give hans Aand den Sikkerhed og Sluttethed, den endnu fattedes, udvikle hans Selvstændighed og udfylde hans Kundskabstrang.

Dog gik det her som sædvanligt, det for David noget i Langdrag med at fatte den afgjørende Beslutning; Følelsen af, at han burde reise var egentlig stærkere end Lysten til at forlade Hjemmet, imidlertid blev Reisen dog bestemt.

I September 1865 forlod han Danmark, reiste over Belgien til Paris, hvor han opholdt sig et halvt Aar og tog saa over Sydfrankrig til Rom, hvor han ankom i Februar 1866 og hvorfra han gjorde Udflugter til Omegnen, til Sorento og Neapel. Han har neppe paa noget Tidsrum af sit Liv følt sig lykkeligere end paa denne Reise: den fuldkomne Uafhængighed var ham herligt tilpas, og hans modtagelige Sind tilegnede sig med Varme alt det Nye og Skjønne, der oplod sig for hans Blik. Kunstkattene i Belgien og Paris var det Første, som berigede ham med nye Indtryk; hans Natursands henryktes ved Beskuelsen af Sydens Landskaber; [12] det fremmede Menneskeliv i dets Forskjel fra og Lighed med det ham bekjendte iagttog han med Fornøielse og studerede med Kritik. Det ses tydeligst af hans Breve, at hans Væsen havde forandret og udviklet sig noget under Opholdet i Udlandet: hans Sind havde faaet mere Ligevægt og Livsglæde; hans Hjerte havde aabnet sig mere, og han sluttede sig paa Reisen langt hurtigere, end han pleiede, til Fremmede, med hvis Personlighed han sympathiserede.

Skjøndt Opholdet i Paris i flere Henseender var nydelses- og lærerigt, skildtes han dog ikke ugjerne fra denne By for at begive sig til Rom. I et Brev fra Verdensstaden skildrer han sin Lykke ved at være der, alt Smaat og Bekymret er som bortblæst fra hans Sind, »Grundtonen er Rosenrød«. Men da han omtrent i Midten af Marts kom tilbage fra en Udflugt i de Neapolitanske, følte han sig ikke ganske rask; han havde lette Feberfornemmelser, som dog ikke vakte nogen Ængstelse, da de i

Ludvig David

det italienske Clima ere hyppige henimod Foraaret. De vare imidlertid ikke destomindre Forbud paa den Sygdom, der faa Dage efter pludseligt rev ham bort.

Tirsdag den 27de Marts blev han jordet paa den venlige protestantiske Kirkegaard i Rom og saa godt som samtlige der sig opholdende Nordboer fulgte ham til Graven. Der hviler han, begrædt og savnet af dem, der elskede ham.

Den 10de Juni 1866.

Georg Brandes
[sign.]

Bogføringsloven af 1912.

Baggrund og debat

Af KENN TARBENSEN

I Erhvervshistorisk Årbog er tidligere publiceret artikler om tilblivelsen af milepæle i dansk erhvervslovgivning. I 1954 skrev Sigurd Rambusch om Revisorloven af 1909, og i årbogen 1998/99 skrev John Rendboe om tilblivelsen af de to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930. I 2004 påbegyndte arkivarerne ved Erhvervsarkivet et større arbejde med udfærdigelse af en bog om private virksomhedsregnskaber som kilder i historieforskningen. Under dette arbejde opstod behovet for at få en grundigere fremstilling om tilblivelsen af Danmarks første bogføringslov, end det er hensigtsmæssigt at medtage i bogen om historisk regnskabsmateriale. Denne artikel er et forsøg på at råde bod på dette behov. Bogføringsloven af 10. maj 1912 havde en bemærkelsesvis lang forhistorie. Udgangspunktet i artiklen er et lovforslag, der i årene 1887-1890 – midt under forfatningskampen – bølgede frem og tilbage mellem Rigsdagens to ting for til sidst at blive skrinlagt.

Bogføringsloven, der aldrig blev gennemført (1887-1890)

»Der findes rundt omkring i Landet ikke en saadan merkantil Uddannelse, en saadan Indsigt i Regnskabs- og Bogholderivæsen, at det med Nytte lader sig gjøre at opstille saadanne Fordringer«. ¹ Herman B. Halkier (1839-1915), der var højesteretsadvokat og folketingsmedlem for Højre i årene fra 1887 til 1890, var ikke i tvivl, da han i Folketinget 6. februar 1888 talte imod et lovforslag fremsat af partifællen J.M.V. Nellesmann (1831-1906), der var justitsminister i J.B.S. Estrups regering. *Forslag til Lov om Handelsbøgers Førelse* havde været behandlet i Landstinget siden oktober 1887 og var få dage forinden, efter gennemførelse af en række ændringsforslag, vedtaget i dette ting. ² Ved førstebehandlingen i Folketinget blev lovforslaget henvist til behandling i et udvalg, der ikke nåede at afgive betænkning. ³ Lovforslaget blev i de to efterfølgende Rigsdagssamlinger genfremsat, men

blev i Folketinget tilsvarende henvist til behandling i udvalg, der heller ikke nåede at afgive betænkninger. Lovforslaget blev aldrig til lov.⁴

Det er nærliggende at se forslaget syltet som led i provisorieårenes »visnepolitik«, men der var også mere på spil. Højesteretsadvokat Halkier ramte noget centralt ved at påpege, at der i almindelighed manglede kendskab til regnskabsføring, og at lovens fordringer derfor var for store. I Landstinget havde blandt andet E.V. Martensen – toldoppebørselskontrollør i Marstal og ligeledes højremand – været inde på det samme: »Derovre i den lille By, hvor jeg bor, er der mellem 3-400 Skibsrhedere, [...] og jeg tør sige, at ikke 20 ere i Stand til at føre deres Bøger, saaledes som det fordres i dette Lovforslag«. Loven ville blive mødt med forskrækkelse i de små provinsbyer, hvor mange småhandlende ikke kunne føre handelsbøger, som lovforslaget forskrev, mente han.⁵

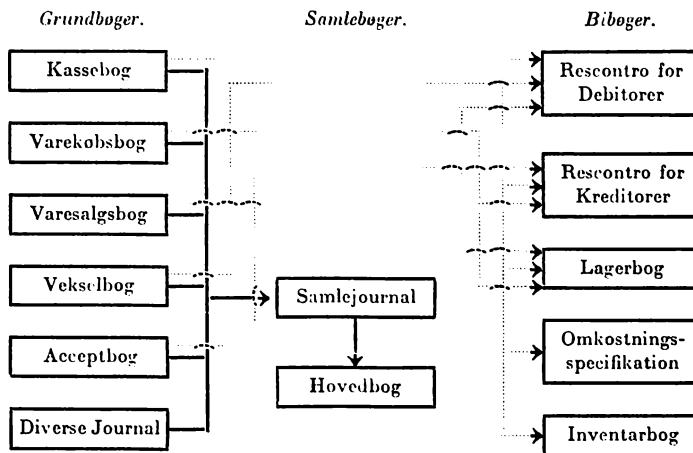
Da justitsminister Nellesmann fremsatte lovforslaget i Landstinget 4. oktober 1887, begrundede han det således:

Det er et nyt Lovforslag [...], og gaar ud paa at give nærmere Regler for, hvorledes Handelsbøger skulle føres, hvilke Bøger der skulle holdes, og hvorledes Bogføringen skal være for at være behørig, lutter Ting, som der under den nærværende Lovgivning mangler tilstrækkelig udtømmende Regler for, men som det af mange Grunde, særlig ogsaa paa Grund af de forskjellige Virkninger, som Konkursloven knytter til lovlig Førelse af Handelsbøger, er vigtigt at have faste Regler for.⁶

Forslaget var ledsaget af en lang række bemærkninger – blandt andet med henvisning til *Forordning angaaende Forpligtelsen til at føre behørigte Handelsbøger af 1. juni 1832* – samt en oversigt over bestemmelser om førelse af handelsbøger i en række europæiske lande.⁷

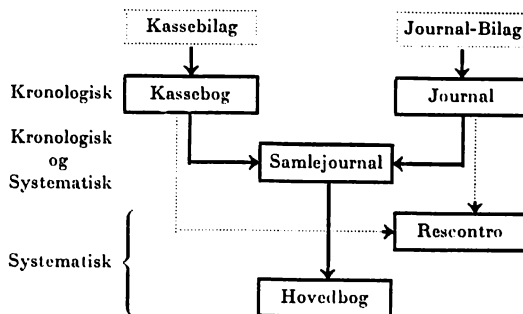
Som det er kutyme, beskrev §1 først, hvem der var omfattet af lovforslaget, bl.a. enhver, der drev handel betinget af borgerskab eller næringsbrev, men også aktieselskaber. Det kom der naturligvis en debat ud af. Blandt andet mente flere, at landmænd egentlig burde være omfattet af bogføringspligten. Grosserer H.A. Hansen (1835-1902) – landstingsmedlem 1879-82 og 1886-91 for Højre, og som især beskæftigede sig med handel og skibsfart – havde allerede bemærket dette ved førstebehandlingen i Landstinget, skønt han erkendte, at det ville være vanskeligt at give loven et så udstrakt område.⁸ Halkier var i Folketinget på bølgelængde: »Jeg skal her først og fremmest nævne Landbruget, som navnlig under de nuværende Forhold jo ofte nærmest kan betegnes

Det tyske system

Optrukne Streger angiver Posteringernes Gang. Stiplede Streger angiver de Posteringers Gang, der overføres til Bibøgerne.

Det franske system

Optrukne Streger angiver Posteringernes Gang. Stiplede Streger angiver de Posteringers Gang, der overføres til Bibøger, Rescontroen (altsaa Posteringer vedrørende Mellemværende med Debitorer og Kreditorer).

Der var store forskelle på bogføringssystemerne efter tysk og fransk mønster. I det franske system var journalen opdelt i flere journaler for hvert sit område (varekøb, varesalg m.v.), ligesom der blev anvendt flere bibøger. De to systemer er her gengivet efter Hages Haandbog for Handel og Industri, bd.1, 1944, s.192 og s.198.

som Storindustri«. ⁹ Nellemanns holdning var klar. Der kunne for så vidt være grund til at pålægge landmænd at føre handelsbøger, men det gik næppe gik an, mente han: »Det vilde i alt Fald være i Strid med alle nedarvede Begreber hos os om Forpligtelsen til at føre Handelsbøger«. ¹⁰ Mange andre erhverv, der ikke var omfattet, blev bragt på tale i forhandlingerne, blandt andet sagførere, vekselere, bankierer, inge-

niører, entreprenører, teaterdirektører og husejere – sidstnævnte forstået som udlejere.

Lovforslagets §2 beskrev de bøger, der mindst skulle føres, nemlig: »Dagbog og særskilt Kassebog, Brevbog og Statusbog«. Hovedbogen manglede, men efter forhandlingerne i Landstinget blev den indsat i paragraffen, idet dog virksomheder med en årsomsætning under 30.000 kr. samtidig fik ret til alene at føre en kassebog, en bog over gæld og tilgodehavender samt bog med statusopgørelser. Såvidt typerne af regnskabsbøger. Grosserer H. A. Hansen kritiserede overordnet, at man valgte at følge fransk lovgivning, der ikke blot angav hvilke typer bøger, der skulle føres, men også hvordan disse bøger skulle føres – selv foretrak han den tyske lovs mønster, der blot befalede at føre bøger med fuldstændige oplysninger om forretninger og formue. Ironisk ankede han samtidig over, at kassebogen efter lovforslaget blot mindst skulle afsluttes engang om måneden, idet han mente, at den skulle opgøres dagligt i forbindelse med kasseoptælling. H.A. Hansen sidste synspunkt blev i øvrigt medtaget i det lovforslag, der blev vedtaget i Landstinget.

De følgende paragraffer i det vedtagne forslag (§§ 3-6) indeholdt beskrivelser af, hvordan de påbudte bøger skulle føres. I dagbogen (dvs. journalen) skulle indføres alle forretninger, som ikke var noteret i kassebogen, altså indgåede fordringer og forpligtelser. Kassebogen skulle omfatte alle kontante beløb, der i løbet af dagen var ind- eller udgået af forretningen, herunder udtaget til privat brug. Brevbogen er interessant. »Brevbogen skal indeholde nøjagtige Afskrifter eller Aftryk af alle i Forretningsanliggender afsendte Breve og Telegrammer efter deres Datum og paa det Sprog, hvori de er skrevne. Indgaaende Forretningsbreve og Telegrammer skulle omhyggeligt opbevares, ligeledes ordnede efter deres Datum« hed det i forslaget, der yderligere bestemte en opbevaringspligt for alle bøger, inklusiv korrespondancen, i 10 år.¹¹ Både den ind- og udgående forretningskorrespondance blev således anset for at være bilag til regnskabsbøgerne.¹²

Statusbogen var nok den mest krævende del af lovforslaget og blev genstand for en omfattende drøftelse i Landstinget. Paragraffens ordlyd blev omskrevet, men lige lidt hjalp det for den handlende, der ikke var fortrolig med bogholderi. Det hed f.eks.: »Aktiver, derunder indbefattet tvivlsomme Fordringer, og Passiver, hvis Størrelse ikke nøjagtig kendes, skulle ansættes efter deres sandsynlige Værdi eller Størrelse i Opgjørelsesøjeblikket og opsummeres hver for sig. Uerholdelige Fordringer skulle afskrives«. ¹³ Når dertil kom, at der senest seks måneder

efter forretningsårets slutning skulle foretages »en lignende Status«, var der næring nok til fortvivlelse hos den ikke-regnskabskyndige.

Det skal endelig fremhæves, at mens de ovennævnte bøger indretning og førelse blev beskrevet i hver deres selvstændige paragraffer, blev hovedbogen ikke tilsvarende beskrevet. Det skyldtes måske, at den som nævnt først blev indsat under forhandlingerne, måske at den blev anset for velkendt – eller måske var det blot en forglemmelse.

Lovforslagets »svageste Punkt« var, mente H. A. Hansen, at myndighederne ikke kunne kontrollere, at loven blev overholdt: De havde »ingensomhelst Ret til at trænge ind i en Mands private Hus eller hans Kontor for at undersøge, om han virkelig føre de Bøger, han skal«. Han plæderede derfor for kontrol, men foreslog mere behersket en statusopgørelse, der en gang årligt skulle indleveres til skifteretten i en forseget konvolut!¹⁴ I 1880'erne kunne man endnu ikke forestille sig offentliggjorte årsregnskaber. Justitsminister Nellemann udtalte blandt andet: »Vil man da virkelig admittere en saadan Indgriben i en Mands private Forretningsførelse som den, at Justitien eller Politivirgheden skulde, saalænge han ikke gaar fallit, men svarer Enhver sit, kunne gaa ind og forlange at se hans Papirer og sige til ham: Op med dine Bøger, jeg vil se, hvorledes Du sidder i det, om Du fører dine Bøger ordentlig fra Dag til Dag«. Det mente Nellemann ikke. Man måtte finde sig i, at svigagtige eller uordentligt førte bøger først kom frem i lyset, når vedkommende gik fallit, eller der blev indledt kriminel undersøgelse. »Det tror jeg, at den personlige Frihed og Adgangen til at røre sig i Forretninglivet, som man vil, nødvendig maa kræve«, sagde Nellemann, der heller ikke kunne forestille sig dette vedtaget i Landstinget, Folketinget eller andre større forsamlinger.¹⁵ Det endte dog med, at Landstinget vedtog en straffelovsbestemmelse, hvorefter fallenter, der havde gjort sig skyldige »i grove Uordnener i Henseende til Førelsen af sine Handelsbøger eller Opbevaringen af dem og deres Bilag« kunne straffes med simpelt fængsel indtil seks måneder.¹⁶

Da lovforslaget genfremsattes i Rigsdagssamlingen 1889-1890, blev det efter førstebehandlingen 6. februar 1890 i Folketinget som i de tidligere år sendt i udvalg. Ved samme folketingsmøde blev det reelt henlagt – for først at genopstå små tyve år senere. Banemanden var den senere finans- og handelsminister – og senere så velkendte udgiver af Haandbog i Handelsvidenskab (1894) – Christopher Hage (1848-1930). Han havde været medlem af Folketinget fra 1881 til 1887 og blev det igen fra 1890 til 1903. I løbet af provisorieårene var C. Hage, skønt efterhånden mere og mere Venstres mand, højt respekteret i alle

lejr. En skarp analytisk og indsigsfuld mand, der som politiker tillige var veltalende og indgød tillid. Og nu i februar 1890 var Hage altså tilbage i Folketinget.¹⁷

»Dette er et Emne, som ikke kan paaregne synderlig almen Interesse«, udtalte Hage, som straks fortsatte: »og jeg skal derfor indskrænke mig til her i Korthed at fremhæve, hvad det væsentlig dreier sig om«. Så var autoriteten slået fast! – og Hage stod på solid grund ved at henvise til en betænkning, som Sø- og Handelsretten tidligere havde afgivet om forslaget, samt en i efteråret 1889 indgivet indsigelse fra Grosserer-Societetet. Hage tog fat på lovforslagets grundprincip – det franske system, der i visse lovgivninger gav meget detaljerede forskrifter for den fremgangsmåde, der skulle følges ved bogføringen. Forskrifterne var alt for vidtgående og ville gøre betydelig skade, mente Hage, der blandt andet hæftede sig ved forpligtelsen til at gemme alle indkomne breve og andre bilag i 10 år. Sammenholdt med strafferammen på seks måneders fængsel konkluderede Hage: »... hvis dette Forslag bliver til Lov, vil der inden et halvt Aar ikke findes den Kjøbmand her i Landet, som ikke er moden til Kachotten«.

Christopher Hage opsummerede herefter den tidligere debat ved at sammenfatte denne som på den ene side motiveret ved et hensyn til de handlende, og på den anden side hensynet til domstolene. I begge tilfælde blev der henvist til, at der burde være nogle bestemte regler at gå efter.

Hensynet til de handlende var bl.a. taget i Sø- og Handelsrettens betænkning ud fra det synspunkt, at de handlende nøjagtigt måtte vide hvilke krav, der blev stillet til dem. For Hage holdt denne argumentation ikke længere. For de større og vellejede forretninger var de foreslåede forskrifter en selvfølge, uden at der behøvedes et lovbud. Vedrørende inddragelsen af småhandlende som høkere, marskandisere m.fl. havde Sø- og Handelsretten peget på, at det tyske system ville være bedre, om end man omvendt godt kunne tilslutte sig lovforslaget, fordi mindre kyndige i bogholderi ikke i den tyske lovgivning »gives tilstrækkelig Veiledning til et fyldestgørende Bogholderi«. Men, sagde Hage, da loven netop ikke længere omfatter disse småhandlende (den tidligere omtalte 30.000 kr.s-regel), var dette motiv bortfaldet.

Hensynet til domstolene var omvendt fremført af regeringen med den motivering, at de måtte have bestemte regler for at kunne afgøre, hvorvidt der i givet tilfælde forelå en uordentlig eller utilstrækkelig bogføring. Som modsvar anvendte Hage sin retoriske begavelse:

Man synes overhovedet at gaa ud fra, at Bogholderi er et Slags dybt Mysterium, noget af det Vanskeligste og Besværligste for den menneskelige Forstand at gjennemtrænge. Sandheden er, at det at føre Bøger først og fremmest er en ren praktisk Øvelsessag. Man løber naturligvis ikke til at blive en øvet Bogholder paa 24 Timer. Men Forstaaelsen af Bogføringens Principer er Noget, ethvert normalt Menneske kan lære paa en halv Time; der er ingen Ben eller Kunster i den Ting.

Domstolene havde langt vigtigere ting end at afgøre, om et regnskab var i orden eller ikke, mente Hage, der tilføjede, at hvis der skulle opstå vanskeligheder, så frembød det ikke vanskeligheder at indhente erklæringer fra sagkyndige. De detaljerede forskrifter kunne let føre til, at domstolene fokuserede på formaliteter, hvorved skyldige i svig og uorden blev frikendt, mens andre, »der er mindre drevne eller mindre paa-passende i undeordnede Smaating, bliver hængende og bliver fanget«.

Ud fra begge betragtninger holdt argumenterne altså ikke; lovforslaget byggede som helhed på uholdbare grundprincipper og var, ifølge Hage, »lidet tiltalende«. Hage erkendte, at der »muligvis« kunne være brug for en revision af eksisterende lovgivningsbestemmelser og henstillede derfor sagen til udvalgsbehandling, idet han samtidig anbefalede udvalget »at gjøre Forslaget til Gjenstand for en fuldstændig Omstøbning, hvis det skulde kunne bringes i en brugbar og hensigtsmæssig Skikkelse«.

Inden lovforslaget blev sendt i udvalg, replicerede justitsminister Nellesmann ganske kort, men ønskede at afvente udvalgsbehandlingen. Den forelå aldrig, og Nellesmann kom overhovedet til at vente forgæves. Han døde i 1906, og først i 1909 kom der atter et lovforslag om bogholderi til diskussion.

Den tidligere bogføringslovgivning

Der var forskellig anden lovgivning på området, men der var tale om spredte og noget diffuse bestemmelser.¹⁸ Danske Lov (1683) rummede bestemmelse om ordentligt førte bøggers beviskraft i tilfælde af tvister for gældsfordringer. Loven indeholdt også den endnu gældende bestemmelse om fordringers forældelse, nemlig 20 år. Overholdelsen af Danske Lovs bestemmelse, der knyttede an til ældre forordninger fra Christian 4.s tid, lod dog meget tilbage at ønske. I 1738 var det nødvendigt med et kongeligt reskript, der påbød alle handlende i købstæderne at anskaffe sig regnskabsbøger, der var autoriseret af magistaten eller byfogeden, ligesom bestemmelserne om stempelpligtige bøger måtte

præciseres ved en forordning i 1791. Der kom desuden flere andre bestemmelser til. En forordning i 1813 fastslog f.eks., at handelsbøger skulle føres i landets lovlige mønt. I 1832 kom der for første gang en mere samlet lovgivning, der rummede krav til regnskabsbøgernes typer. Ved *Forordning angaaende Forpligtelsen til at føre behørigte Handelsbøger af 1. juni 1832* blev det gjort til en pligt for handlende, der drev forretninger på nøjere niveau end høkerhandel – mindre næringsdrivende var undtaget, men fabrikanter med eget udsalg var medtaget – til at holde journal og hovedbog, men der bestemtes ikke andet end pligt til, at disse bøger skulle være ordentligt førte, hvis den i forhold til Danske Lov tillagte beviskraft skulle kunne påberåbes. Grosserer-Societetets Komité havde tilbage i 1820 forelagt kancelliet et mere omfattende forslag, hvorefter der foruden journal og hovedbog også skulle føres kassebog, varebog og brevkopibog. Kancelliet havde dengang afvist forslaget, idet det mente, at et så omfattende forslag måtte indgå i en almindelig fallitanordning.

Siden da var der egentlig ikke sket så meget. Den tidligere straffelovsparagraf på området (Forordning af 11. april 1840, § 56) var blevet afløst af § 262 i Straffeloven af 1866. Den fastsatte strafbestemmelser for fallenter, der havde gjort sig skyldig i grove forsømmelser med hensyn til førelsen af de lovpligtige handelsbøger. Endelig påbød Konkursloven af 25. marts 1872 (§ 148, jvf. § 45) enhver handlende, fabrikant eller skibsreder at opgøre en årlig status over sine aktiver og passiver i hovedbogen eller i en i dette øjemed særskilt statusbog.¹⁹

Det er på denne baggrund, at Nellemanns forslag skal ses. I forhold til den hastigt voksende erhvervsudvikling efter Næringsloven af 1857 (1862) var der så afgjort et behov for en samlet bogføringslovgivning. Vurderet under ét – i bagklogskabens klare skær – må det bemærkes, at Nellemanns forslag utvivlsomt var for diffust, hvilket i forening med dårlige forudsætninger og forståelse i erhvervskredse blev en afgørende årsag til lovforslagets forlis. Samtidig må det vurderes, at hvis loven var blevet gennemført i en fastere form, var dansk erhvervsliv i årene omkring 1900 ganske givet blevet forskånet for mange bedragerier og fallitter.

I kølvandet på Albertis bedragerier

I begyndelsen af 1900-tallet blev nødvendigheden af en mere omfattende erhvervslovgivning tydeliggjort. Enkelte love slap nogenlunde let gennem det parlamentariske liv, der tegnede sig efter Systemskiftet i

1901. Det gjaldt f.eks. *Lov om Køb af 6. april 1906*, der var et resultat af et fælles skandinavisk arbejde i Den nordiske Civillovkommission af 1901. Tilsvarende love blev vedtaget i Sverige (1905) og Norge (1907). Købeloven, der fik en vis betydning for bogføringsloven af 1912, gav for så vidt ikke nye bestemmelser, men var nærmest en kodifikation og præcisering af gældende retsregler vedrørende køb og salg af løsøre, således som disse væsentligt havde udviklet sig gennem praksis og sædvane.²⁰ I 71 paragraffer fastsættes en række bestemmelser om forholdet mellem køber og sælger, herunder kontantkøb, kreditkøb, vekslers og ophævelse af køb. Andre påtrængende love var mere problematiske. Det gjaldt især revisorloven. Som justitsminister fra 1901 til 1908 blokerede P. A. Alberti for en revisorlov – en sådan ville have afsløret hans forfalskninger af regnskaberne i Den sjællandske Bondestands Sparekasse, hvor han var formand siden 1890. Årene 1907 og 1908 blev et vendepunkt. Flere banker, byggeselskaber og andre virksomheder kollapsede, hvilket styrkede kravet om regnskabsrevisioner. Samtidig voksede kritikken mod Alberti. I juli 1908 måtte han fratræde sin ministerpost, og den 8. september meldte han sig selv for bedrageri i bondestandens sparekasse. Bedrageriet, der blev opgjort til godt 15 mill. kr., nærmest lammede landet med regeringsskifte og rigsretssager til følge. Albertis svindleri i sammenhæng med andre erhvervsskandaler banede vejen for gennemførelsen af revisorloven, *Lov nr. 117 af 14. maj 1909 om autoriserede Revisorer*, der, som det er blevet udtrykt, blev »undfanget i Synd og født i Skyld».²¹

En anden direkte konsekvens var Handelsministeriets oprettelse. Efter consejlspræsident J.C. Christensens afgang som minister i kølvandet på Albertiskandalen dannede Niels Neergaard den 12. oktober 1908 sin første regering. Efter pres fra Grosserer-Societetet og Danmarks Rederiforening indeholdt Neergaards regering en vigtig nyskabelse, nemlig et Ministerium for Handel og Søfart. I lighed med landbruget, der i 1896 havde fået sit eget ministerium, havde der særligt i byerhvervene været et længe næret ønske om en selvstændig politisk platform – særlig den københavnske handelsstand følte sig ramt af krisen i 1907-1908. Skibsreder og grosserer Johan Hansen (1861-1943) blev den første handelsminister. Han var partner i slægtsfirmaet rederiet C.K. Hansen (Dampskibsselskabet Dannebrog m.fl.) og var en central skikkelse både inden for søfarten og i dansk handelsliv i almindelighed.

Som det typisk er tilfældet ved dannelsen af nye ressortministerier, fik Ministeriet for Handel og Søfart overdraget en række sagsområder fra andre ministerier. Justitsministeriet, Finansministeriet, Indenrigs-

ministeriet, Landbrugsministeriet og Marineministeriet afgav alle en række sagsområder. Det skete bl.a. efter rådgivning fra Grosserer-Socitetets Komité.²²

Neergaards første ministerium faldt allerede igen 16. august 1909. Svend Thorsen konkluderer i *De danske ministerier*, at »det gennemførte ingen større sager. Oprydningen efter Alberti beslaglagde adskillig tid«. ²³ Thorsen nævner revisorloven som Johan Hansens største lovresultat. ²⁴ Der blev udskrevet folketingsvalg kort efter, nemlig den 25. maj 1909. Johan Hansen fortsatte som handelsminister i den næste regering, ledet af lensgreve Holstein-Ledreborg, men også den fik kun kort levetid. Den tiltrådte 16. august, men allerede den 28. oktober 1909 måtte regeringen træde tilbage efter vedtagelsen af et mistillidsvotum i Folketinget. Foruden gennemførelsen af revisorloven, der er udførligt behandlet af Sigurd Rambusch²⁵, må det til Svend Thorsens karakteristik tilføjes, at Johan Hansen tillige blev manden, der genoptog det i mange år syltede forslag om en dansk bogføringslov. Albertis bedragerier var måske nok en udløsende faktor for dette arbejdes genoptagelse, men baggrunden var også de mange mindre skandaler og konkurser i dansk erhvervsliv i 1900-tallets første årti. Endelig skulle det nye ministerium jo også gerne hurtigt vise sin berettigelse.

Dansk parlamentarisme var dog fortsat ret ustabil. Der var fortsat stor risiko for, at andre emner ville forhindre gennemførelsen af bogføringsloven. Den næste regering blev ledet af den radikale C. Th. Zahle – dén regering holdt fra oktober 1909 til juli 1910. Handelsminister blev nu Wilhelm Weimann (1868-1942).²⁶ I 1897 var han blevet overretssagfører og havde siden besiddet konsulposter i Chicago, New York og Hamborg. Ved Handelsministeriets oprettelse i 1908 havde han været på tale som departementschef; nu hentede Zahle ham ind som ny handelsminister. Det faldt i Wilhelm Weimanns lod at fremsætte forslaget om en bogføringslov. Da Weimann tiltrådte, var Johan Hansens lovfor-slag næsten færdigt, men endnu ikke fremsat. Weimann forelagde det nu »næsten uforandret«. *Forslag til Lov om Handelsbøgers Førelse* blev først fremsat i Landstinget; det skete den 14. januar 1910. En uge senere blev lovforslaget genstand for en lang førstebehandling i Landstinget, hvorefter det henvistes til udvalgsbehandling. Det nedsatte udvalg afgav betænkning den 14. april 1910, men Landstinget nåede ikke at behandle lovforslaget på ny, inden der den 20. maj blev udskrevet valg.²⁷

Den 5. juli 1910 dannedes atter en ny regering, denne gang med vens-tremanden Klaus Berntsen som konsejlspræsident. Ny handelsmini-

ster blev Oskar B. Muus (1847-1918), der havde vundet stor anseelse som grosserer, var ven med C.F. Tietgen og i en årrække medlem af Grosserer-Societetets Komité. Svend Thorsen konkluderer i *De danske ministerier* om Muus: »...han øvede ingen selvstændig indsats« og satte »ikke noget stærkt præg på lovgivningen«. ²⁷ Ikke desto mindre fuldførte Oscar B. Muus det arbejde, som Johan Hansen havde startet efter Alberti-skandalen. Arbejdet med bogføringsloven kom i de følgende år til at bølge frem og tilbage mellem Rigsdagens to ting, og det er næppe for meget at tilskrive Oscar B. Muus' vedholdende indsats en stor del af æren for lovens gennemførelse. Muus arbejdede samtidig ihærdig på at gennemføre andre erhvervslove, især en aktieselskabslov og en andelslov. Forslagene på disse områder forløb nogenlunde parallelt med bogføringsloven. Forslaget til en aktieselskabslov faldt i realiteten i foråret 1913 (men blev vedtaget under andre omstændigheder i 1917). ²⁹ Andelsloven blev aldrig vedtaget. ³⁰ At disse lovforslag faldt, mens bogføringsloven gik igennem, skyldtes ikke blot erhvervsorganisationernes betydelig større opmærksomhed på selskabslovene, men også at bogføringsloven efterhånden fik en mere gennemarbejdet form.

Efter Landstingets betænkning blev lovforslaget under Muus revideret således, at der blev medtaget flere økonomiske forhold, der ikke alene vedrørte handelen. Da Muus derfor den 10. februar 1911 genfremsatte lovforslaget i Landstinget, skete det under et nyt navn: *Lov om Bogføring m.v.* Efter førstebehandlingen blev forslaget igen sendt i udvalg, men efter et relativt hurtigt arbejde, hvorunder der skete en række ændringer, vedtog Landstinget enstemmigt forslaget den 19. april 1911. ³¹ Herefter blev lovforslaget oversendt til Folketinget, der også gjorde det til genstand for en solid udvalgsbehandling, og den fremkomne betænkning rummede tillige en række ændringsforslag. Efter andenbehandlingen 10. maj 1911 havde forslaget efterhånden fået en ret fast form ³², men folketingsmedlemmerne nåede lige akkurat ikke at tredjebehandle forslaget. Det »strandede i Folketinget paa Samlingens sidste Dag, hvor det var fremme gentagne Gange uden at komme til Forhandling«. ³³

Handelsminister Muus fremlagde lovforslaget i Folketinget igen den 4. oktober 1911, altså straks i den nye Rigsdagssamling. Efter endnu flere bemærkninger og endnu en udvalgsbetænkning slap lovforslaget endelig gennem Folketinget. At det ikke var tingets mest spændende sag ses af afstemningen. Lovforslaget blev vedtaget den 5. marts 1912. Som følge af et ringe stemmeantal »ved Afstemning paa almindelig

Maade« måtte der en ny afstemning til ved navneopråb. 41 erklærede sig for forslaget, fem stemte imod, 20 undlod at stemme, mens 47 folketingsmedlemmer var fraværende.³⁴

Det vedtagne lovforslag blev hurtigt ekspederet over til Landstingets endelige behandling. Skønt forslaget, der undervejs var ændret en del, atter skulle gennem udvalgsbehandling og tre forhandlinger i tinget, så forløb færdiggørelsen hurtigt. Den 17. april blev loven i uændret skikkelse vedtaget enstemmigt i Landstinget.³⁵ Da Frederik 8. var bortrejst, blev det kronprins Christian, der den 10. maj 1912 satte sin underskrift på Danmarks første bogføringslov.

Bogføringsloven af 1912 – nogle overordnede perspektiver

Ved bogføringslovens endelige vedtagelse i Landstinget den 17. april 1912 opsummerede den konservative landstingsmand Charles Tvede (1862-1931), direktør for A/S Helsingør Spritfabrik, lovens baggrund. Tvede sagde:

Til et velordnet Samfund hører ordnet Bogføring; det styrker Kreditten og øger Tilliden. Næringslivet her i Danmark har nu i 80 Aar levet paa den gamle Forordning af 1832, og er denne Forordning blev gammel i vort Næringsliv, er det ogsaa erkendt, at den er bleven for gammel. De Bestemmelser, den har indeholdt, have ikke kunnet svare til og dække de Krav, som Nutidens pulserende Forretningsliv stiller. Det er ogsaa i Aar 25 Aar siden, at afdøde Justitsminister Nellesmann her i dette høje Ting fremsatte det første Lovforslag om nye Regler for Handelsbøgers Førelse, men Lovforslaget blev ikke gennemført. Det blev fremsat i de to efterfølgende Samlinger, uden at det lykkedes at faa det gennemført. Saa hvilede Sagen under de skiftende Regeringer, indtil Samfundet i forrige Aarti blev opskræmmet ved de store Katastrofer, ved de mange Akkorder, Fallitter og Svindlerier, der kom for dagens Lys. Dette foranledigede, at Handelsministeriet i Samlingen 1909-10 fremsatte et nyt Lovforslag, ligeledes her i Tinget, om Handelsbøgers Førelse, men heller ikke dette blev gennemført. Det næste Aar fremsattes det som Forslag til Lov om Bogføring m.v., og det er nu i Aar paa 3die Samling, at dette Forslag foreligger her i Tinget, væsentlig ændret af det høje Folketing.³⁶

Charles Tvede hørte til en fløj i Landstinget, der ønskede flest mulige inddraget under den nye lov, som han betegnede som »et meget betydeligt Fremskridt for Næringslivet her i Landet«. Han sluttede med at lykønske handelsminister Muus med forslagets gennemførelse, idet Tvede også udtalte håbet om, at loven »bliver ført ud i Livet til Gavn for

§ 1.

Forpligtelse til at føre Handelsbøger i Overensstemmelse med nedenstaaende Bestemmelser paahviler:

- a) Enhver, Enkeltmand eller Selskab, som driver saadan Handel, hvis Udvøelse er betinget af Borgerstab eller Næringsbevis paa Handel, Brøndervinshandel ikke herunder indbefattet, eller som søger stadigt Erhverv ved at drive Begjæller- eller Bankforretninger, Spedition, Assurancforretninger mod Præmie eller Assuranceagentur; eller som
- b) driver Skibsrederi som Næringsvei eller Fabrikvirksomhed som Hovednæringsvei;
- c) Apothekere;
- d) Aktieselskaber og Kommanditaktieselskaber, der drive en hvilken som helst paa Erhverv rettet Virksomhed, selv om de ikke falde ind under Litra a, samt Sparekasser.
- e) Handelsberettigede, som, tjvndt de ikke ere anmeldelsespligtige, have anmeldt Firma til Handelsregistret.

Undtagne fra Reglen i Litra a ere:

Høtere samt de, der drive saadan Handel, som omhandles i Lov om Haandværks- og Fabrikdrift m. m. af 29de Decbr. 1857 §§ 49, 50, 52 og 57.

Forslag til Lov om Handelsbøgers Førelse blev fremsat i Landstinget 4. oktober 1887 af justitsminister Nellemann. Her ses § 1 om lovens virkeområde. Rigsdagstidende, Tillæg A, 1887-88, sp.1647-48.

hele Samfundet og til Ære for vort unge Handelsministerium«. Tvedes indlæg og den udtalte forhåbning rummede dog også lidt tvivl om forståelsen for loven. Ganske vist var han ikke i tvivl om, at mange anså et ordentligt bogholderi for en nødvendighed, men det forhold, at det havde »været saa vanskeligt at faa dette Lovforslag ført igennem Rigsdagen til Afløsning af den gamle Forordning« vidnede i følge Tvede om, at denne opfattelse næppe var »almindelig«.

Nedenfor skal ses på nogle af lovforslagets enkeltheder, der især gav anledning til de lange diskussioner, herunder spørgsmålet om, hvilke næringsdrivende, der skulle være bogføringspligtige. Andre af de strenge, som til sidst blev anslået af Tvede, vedrørte dog mere overordnede perspektiver på loven.

Først må det siges, at der blandt landstingsmedlemmerne ikke var nogen, der anfægtede nødvendigheden af en bogføringslov. Ved afstemningerne i april 1911 og i april 1912 blev det foreliggende forslag vedtaget enstemmigt i Landstinget. I Folketinget var der fem medlemmer, der stemte imod, men kun én af disse tog ordet under debatten. Det var venstremanden N.C. Jensen (1861-1924), hvis modstand var begrundet i flere af lovens enkeltheder. Blandt de folketingsmedlemmer, der stemte for loven, ses mere principiell kritik. Den herningensiske folketingsmand Rasmus Nielsen (1840-1929) tilkendegav at ville stemme for lovforslaget, fordi han anså det for at være unødigt og overflødigt, men

§ 1.

Enhver, Enkeltmand eller Selskab, der driver Handel, Vekselerer- eller Bankvirksomhed, Kommissionshandel, Forlagsvirksomhed, Forsikringsvirksomhed, Mæglervirksomhed, Apotek, Beværtning, Haandværk, Fabrikvirksomhed, Entreprenørvirksomhed, Virksomhed med Befordring af Personer, Gods eller Meddelelser, eller som for egen Regning driver Erhverv ved Regnskabsførelse (Ind- og Udbetaling) for nogen af de ovennævnte Virksomheder, er pligtig at føre Forretningsbøger i Overensstemmelse med de i denne Lov givne Regler. Saadan Forpligtelse paahviler endvidere Sagførere, der drive Virksomhed som saadanne, og andre, som erhvervsmæssigt uden offentlig Beskikkelse udføre juridiske Forretninger, samt Personer, der som Erhverv drive Teatervirksomhed eller forestaa Forlystelsesanstalter, for saa vidt den dertil meddelte Bevilling eller Tilladelse indeholder Paalæg om Forretningsbøgers Førelse. Endvidere Brugs-, Andels- og lignende Foreninger med begrænset Ansvar samt Foreninger, der ere forpligtede til at løse Næringsadkomst.

Bogføringspligten paahviler dog ikke den, som driver nogen af de Virksomheder, som omhandles i Lov om Haandværks- og Fabrikdrift samt Handel og Beværtning m. m. af 29. December 1857 §§ 16, 37, 50, 51, 52 og 53, eller som ifølge Lovgivningen har Ret til at omføre visse Varer uden Næringsadkomst, og ej heller Fragtmand eller Skibsførere, som føre eget Skib. Ogsaa Haandværkere, der som Regel ikke beskæftige flere end 2 Medhjælpere, fritages for Bogføringspligten.

Lov om Bogføring m.v. af 10. maj 1912, § 1 om lovens virkeområde. Lovtidende A, 1912, s. 524.

samtidig også uskadeligt. Nielsen, der også var venstremand, ønskede indført bogføringsret og ikke bogføringspligt ud fra den betragtning, at »de Gode« ikke behøvede en sådan forpligtelse, mens »Kjæltringerne«, dem, der lavede hokuspokus med regnskaber, alligevel nok skulle slippe udenom.³⁷

I en vis forstand havde handelsminister Weimann været inde på noget lignende. Det skete, da flere talere rejste krav om, at hovedbogen blev lovpligtig. Weimann forsvarede denne udeladelse med, at meningen med lovforslaget ikke var at give tørre skematiske regler, men at sige til de bogføringspligtige: »Du skal indrette dit Bogholderi fornuftigt, men du skal have en vis betydelig Frihed med Hensyn til, hvorledes du indretter dig; naar det blot bliver klart og overskueligt, saa er det godt nok«.³⁸ Alligevel blev der i de lange debatter af og til anvendt udtryk som formynderskab, en ny bogføringsbyrde, bogføringsuniformering og lignende gloser. Ved førstebehandlingen i Folketinget udtalte Poul Christensen (Det radikale Venstre) f.eks., at han ikke var i tvivl om, at forslaget ville blive til en betydelig byrde for især mindre næringsdrivende og håndværkere – »det vil blive mødt med Forbitrelse og Modstand hos mange af dem, det omfatter, og jeg tror, vi staar os bedst ved at undgaa det«. Alligevel ønskede han det sendt i udvalg, og ved den afgørende afstemning undlod han at stemme.³⁹ Ingen talte således med eftertryk mod selve lovens idé.

Samlet mente Weimann, at det nu burde være muligt at få loven gennemført. For ministeren var det vigtigste at undgå forretningsmæssige ulykker. Han sagde:

Det er vigtigt, at Folk føre deres Bøger. De store og sunde Virksomheder gøre det af sig selv, og de vide derfor ogsaa, hvordan de sidde i det. Men det er navnlig dem, der sidde på gyngende Grund, og de mindre Virksomheder, ja undertiden ogsaa de større, hvis Indehavere ikke have de nødvendige Forudsætninger for at anlægge og lade føre et ordentligt Bogholderi, vi skulle have frem. Derved vilde sikkert mange Forretningsdrivende i rette Tid opdage, at der er Grund til at tage Reb i Sejlene, eller at de allerede ere gaaede for vidt, og at de nu skulle standse i Stedet for at køre videre.⁴⁰

Som det også blev udtalt af Charles Tvede, var netop de senere års mange fallitter – i lyset af den hidtidige lovgivnings forankring i erhvervslivets helt anderledes vilkår i 1830'erne – ét af vigtigste motiver til den nye lov. Tvede og mange andre talere var inde på opdragende og moralske perspektiver som noget af det vigtigste. I Folketinget udtalte venstremanden August Birch f.eks., at »et ordentligt Bogholderi i høj Grad vænner til Orden og Sparsommelighed«.⁴¹

Som det før og siden er set med lovgivningsarbejde, blev det på trods deraf alligevel enkelte detaljer, der kom til at optage sindene.

Det hindrede naturligvis ikke, at en hel række talere kobledede spørgsmålet om detailspørgsmål samme med overordnede perspektiver. I spørgsmålet om hvilke erhverv, der skulle være bogføringspligtige, udtalte den dynamiske Holger Petersen sig. Petersen var højremand, havde en omfattende virksomhed inden for tekstilproduktion m.v. og var gennem mange år formand for Foreningen til unge Handelsmænds Uddannelse. Allerede i den første forhandling i Landstinget slog Holger Petersen til lyd for, at alle erhvervsdrivende med fordringer og tilgodehavender burde føre kassebog og lave årsopgørelse. »Der vilde saa vist ikke ske alle de Ulykker og Katastrofer, som vi have haft saa mange af, hvis man dog i det mindste én Gang om Aaret saa den nøgne Sandhed i Øjnene«.⁴² Holger Petersen henviste i øvrigt også til skattereforment af 1903, der indførte en ordinær beskatning af (og selvangivelse af) indtægt og formue: »De nuværende Skattelove, der i særdeles Grad tvinge til Selvangivelse, paakræve jo næsten ogsaa med Nødvendighed for alle Erhvervsdrivende en aarlig Statusopgørelse, hvis man da ikke vil risikere at betale for lidt eller for meget i Skat«.⁴³ Tilsvarende var Holger Petersen en af de få, der argumenterede for landbrugernes inddragelse under loven: »Lov om Tvangsakkord uden-

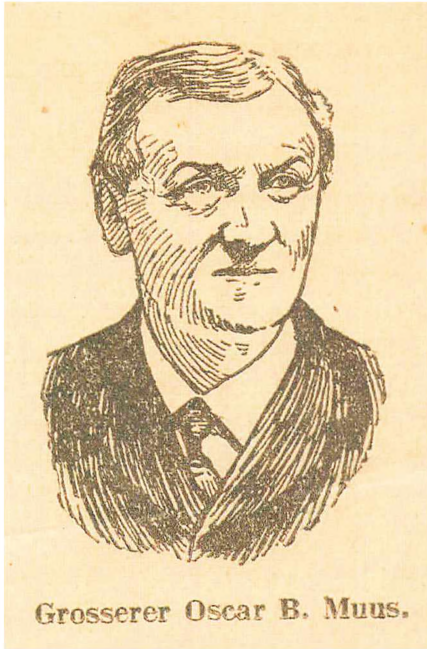
for Konkurs forudsætter ogsaa, at Landmænd maa føre Bøger, hvis de ønsker at komme ind under denne Lov og undgaa Fallit«. ⁴⁴

Bogføringsloven af 1912 – væsentligste stridspunkter

I de to rigsdagssamlinger koncentrerede de meget lange diskussioner i begge ting sig for så vidt om de samme problematikker som under forhandlinger om det forliste lovforslag i slutningen af 1880'erne. Antallet af bøger, regnskabskundskaben hos mindre handlende m.fl., om autorisation af bøger, mulighederne for kontrol samt hvilke grupper af næringsdrivende, der skulle være omfattet af loven, blev grundigt diskuteret. Diskussionerne vedrørende lovens område kredsede som tidligere især om håndværkere, men nu i særlig grad også om andelsbevægelsen.

Om lovens udstrækningsområde – de erhverv, der var forpligtet til at føre handelsbøger – henviste Weimann til *Lov om Køb af 6. april 1906*. I forhold til købeloven blev rederi- og speditjonsvirksomheder også medtaget i lovforslaget om handelsbøgers førelse som virksomheder, der var pligtige at føre bøger. Købeloven blev i øvrigt kun lidt nævnt i rigsdagsdebatterne om bogføringsloven, men denne lov var en slags udtalt præmis. I købeloven nævntes stort set ikke skriftligt materiale – en passant nævnes f.eks. fakturaer, nota og vekslers – men ellers var loven nærmest klinisk rensset for krav til dokumentation. Efterlevelse af lovens bestemmelser krævede dog netop dokumentation, og i dette lys bør forslaget til en lov om handelsbøger også ses.

De bogføringspligtige erhverv var et af punkter, der blev ofret mange ord på i de lidt over to års forhandlinger på Rigsdagen. Strids-spørgsmålene var især visse liberale erhverv, andelsforeninger samt mindre håndværksmestre. Det er ganske slående, at ældre erhverv i løbet af lovbehandlingen fik en mere enkel og præcis formulering, mens mere moderne liberale erhverv blev formuleret kluntet. I det lovforslag, som Weimann fremsatte i Landstinget den 14. januar 1910, blev handlende defineret som »enhver, der ... gør sig til Bedrift at afhænde dertil indkøbte Varer«. I den vedtagne lov i 1912 hed det blot: »Enhver, der driver Handel«. Tilsvarende var »Enhver, der ... gør sig til Bedrift at overtage udførelse af Bygnings- og Anlægsarbejder« kort og godt blevet ændret til »Entrepreneurvirksomhed«. Liberale erhverv som bogholdere og revisorer, sagførere og advokater, der slet ikke var medtaget i Weimanns forslag i januar 1910, kom med i den vedtagne lov, men i formuleringer, der vidnede om tidens usikkerhed: »Enhver, En-

I Elias B. Muus' arkiv i Erhvervsarkivet er bevaret en pakke med sager vedrørende Oscar B. Muus. Foruden hans udnævnelse til handelsminister findes heri også et halvt hundrede nekrologer fra dagene efter hans død 12. december 1918. Meningerne om hans ministergerning var stærkt delte. Børsen mente, at han allerede ved tiltrædelsen var »temmelig udslidt«, og at han ikke kom at gøre »nogen Indsats af Betydning«. Tilsvarende fandt Middelbart Venstreblad, at »hans Spor er sikkert for længst udslettede i dansk Politik«. Flere aviser fremhævede dog hans gode faglige ballast, f.eks. Østsjællands Avis, der beskrev ham som »en dygtig Fagminister, som var vel lidt indenfor Handelsstanden«. Aalborg Amtstidende bemærkede, at han fik gennemført »flere ret vigtige Love vedrørende Handel og Skibsfart«. Tegning i Fyns Stiftstidende 12. dec. 1918.

keltmand eller Selskab, (...) som for egen Regning driver Erhverv ved Regnskabsførelse (Ind- og Udbetaling) (...) Sagførere, der drive Virksomhed som saadanne, og andre, som erhvervsmæssigt uden offentlig Beskikkelse udføre juridiske Forretninger...«.

Den endelige lov kom til at omfatte adskillige grupper (se illustrationen side 149). Det hårdeste slag stod om sammenslutninger inden for andelsbevægelsen. I Weimanns forslag fra 1910 var det udtrykkeligt bemærket i forslaget § 1, at de berørte erhvervsgræne var omfattet uden hensyn til, »om Virksomheden drives af Enkeltmand, ansvarligt Interessentskab, Selskab med begrænset Ansvar eller gensidig Forening (herunder Forbrugs- og Indkøbsforeninger, Produktions- og Andelsforeninger o.l., for saa vidt disse ere pligtige til at løse Næringsadkomst)«. I den vedtagne lov var andelsselskabernes bogføringspligt blevet omformuleret således, at »Brugs-, Andels- og lignende Foreninger med begrænset Ansvar samt Foreninger, der ere forpligtede til at løse Næringsadkomst« blev omfattet af loven. Som det ses heraf, var der sket en opblødning, hvorved især begrebet »gensidig Forening« var udgået. Med den ændrede ordlyd fritog man andelsforeninger, der kun drev forretning inden for egen medlemskreds. Omformuleringen blev ved førstebehandlingen i Folketinget i april 1911 begrundet af handels-

minister Muus således, at sådanne foreningers bogføringspligt agtedes ordnet ved et andet lovforslag, nemlig gennem Andelslovens §19. Det var navnlig handelsstanden, der tordnede mod fritagelse af brugsforeninger. Højremanden Julius Schovelin, der siden 1880'erne havde været sekretær (i realiteten direktør) for Grosserer-Societetets Komité og for Handelsstandens Fællesrepræsentation og fra 1910-1911 økonomisk konsulent i begge organisationer, fastslog, at det i forhold til bogføringspligt var aldeles underordnet »om Boden er aaben for en vis bestemt Kreds af Medlemmer, eller om denne er aaben for alle«. ⁴⁵ Brugsforeninger blev af handelsstandens anset for at være konkurrenter og derfor skulle de efter Schovelins opfattelse underkastes sammen bogføringspligt som købmænd. Han angreb også det gennemgående argument for en fritagelse af andelsforeninger, der ikke var forpligtet til at løse næringsbrev, nemlig den solidariske hæftelse blandt medlemmerne. Men hvorfor så alligevel optage en sådan bogføringspligt i den foreslåede Andelslovs §19, spurgte Schovelin sarkastisk.

Fritagelsen af de mindre håndværkere blev også diskuteret ivrigt. Udgangspunktet var igen Weimanns forslag. Heri hed det, at undtaget for bogføringspligt var alene personer, der uden anden medhjælp end sin ægtefælle, sine børn under 15 år og »sit Hustyende« driver beværtning, håndværk, befordringsvirksomhed eller anden mindre handel. ⁴⁶ Efter en henvendelse fra »Fællesforeningen for Haandværkerstanden« ⁴⁷, dvs. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk, der bad om at komme ind under bogføringspligten, endte man med alene at fritage mindre håndværkere med højst to beskæftigede. Tilsvarende ønskede også Sagførerforeningen, at sagførere skulle forpligtes til at føre regnskabsbøger, hvorfor disse kom med blandt de liberale erhverv.

Et andet stort skisma blev – ligesom i Estrupårenes debatter – spørgsmålet om de reglementerede bøger. Hovedbogen var i Weimanns oprindelige forslag ikke medtaget, men under den lange sagsbehandling endte man med, at alle, der blev omfattet af loven, skulle føre en kassebog, en hovedbog og en statusbog. Den årlige status kunne dog indføres i hovedbogen, hvorved statusbogen kunne bortfalde. Førtes flere bøger end disse tre, »bør fornøden Angivelse om disse Bøger findes i Statusbogen«. Endelig blev alle de bogføringspligtige pålagt at opbevare regnskabsbøgerne og »alle ... Forretningsbreve, Kopibøger, Telegrammer, Regninger og andre Bilag m.v.« i så langt et tidsrum, at mulige krav kunne rejses af eller mod den bogføringspligtige i henhold til *Lov nr. 274 om Forældelse af visse Fordringer af 22. december 1908*.

Det betød i almindelighed en opbevaringspligt i fem år. Bogføringsloven ændrede samtidig Straffeloven (1866, § 262), hvorefter fallenter, der »har forvansket, bortskaffet eller tilintetgjort disse Bøger eller har ført dem paa en uredelig Maade eller i svigagtig Hensigt undladt at føre dem, straffes (..) med Fængsel paa Vand og Brød eller med Forbedringshusarbejde indtil 6 Maaneder«. ⁴⁸ Grove uordener med regnskabsførelsen eller opbevaringen kunne straffes med bøder eller simpelt fængsel indtil seks måneder.

Derved blev det frem til 1959, hvor der blev vedtaget en ny bogføringslov. Anden lovgivning kom dog i mellemtiden til at spille ind. For aktieselskabers vedkommende blev regnskabsaflæggelsen tillige reguleret af Aktieselskabsloven af 15. april 1917, ligesom der for bankers, sparekassers, forsikringselskabers, pensionskasser og sygekassers vedkommende blev givet særlige regler for den årlige regnskabsaflæggelse.

Noter

11. FT 1887-88, sp.2592.
12. Lovforslaget fremsat 4/10-1887 af Nellesmann i Landstinget: LT 1887-88, sp.19-21. – Lovforslaget med bemærkninger: Tillæg A, sp.1647-78. – 1.beh. 12/10-87: LT 1887/88, sp.42-67. – Landstingsudvalgets betænkning: Tillæg B, sp.81-86. – 2.beh. 27/1-88: LT 1887-88, sp.579-97. – 3.beh. 3/2-88: LT 1887-88, sp.619-23. – Det vedtagne lovforslag: Tillæg C, sp.95-102.
3. 1.beh. af lovforslaget 6/2-88 i Folketinget: FT 1887-88, sp.2590-2606.
4. Lovforslaget genfremsat i Folketinget 3/10-88: FT 1888-89, sp.35, jvf. tillæg A, sp.1721-28. – 1. beh. 18/10-88: FT 1888-89, sp.289-92. – Lovforslaget atter fremsat i Folketinget 10/10-1889, jvf. tillæg A, sp.1535-44: FT 1889-90, sp.29. – 1.beh. 18/11-88: FT 1888-89, sp.1156-59. Endelig fremsættelse i Folketinget 27/1-1890: FT 1889-90, sp.1888. – 1.beh. 6/2-90: FT 1889-90, sp.2247-54.
5. LT 1887-88, sp.63 f.
6. LT 1887-88, sp.21.
7. LT, tillæg A, sp.1648-78.
8. LT 1887-88, sp.42.
9. FT 1887-88, sp.2591.
10. LT 1887-88, sp.57.
11. Der skete en mindre redaktionel bearbejdning af teksten, jvf. forslaget i LT 1887/88, tillæg A, sp.1649-52, §§ 5 og 9, sml. det i Landstinget vedtagne forslag i LT 1887/88, tillæg C, sp.95-102, §§ 5 og 9.
12. Jvf. LT 1887/88, tillæg C, sp.101-02, § 11.
13. LT 1887/88, tillæg C, sp.97-98, § 6.
14. LT 1887/88, sp.45.
15. LT 1887/88, sp.55 f.
16. LT 1887/88, tillæg C, sp.101-02, § 11.
17. C. Hages indlæg findes i FT 1889/90, sp.2248-52, hvorfra efterfølgende citater er hentet.
18. Afsnittet støtter sig på utrykt manuskript af Ole Degn om bogføring i Danmark fra middelalderen til 1850. Manuskriptet publiceres senere i Erhvervsarkivets bog om private regnskaber som historiske kilder.
19. Gennemgangen støtter sig på bemærkningerne i LT 1887/88, sp.1653 ff. indeholder en glimrende historik.
20. Salmonsen, bd.15, 1923, s.133 f.
21. C.F. Løkkegaard: »Af dansk Revisionslovgivnings Genesis. Tietgen – Heide – Alberti«, *Revision og Regnskabsvæsen* 1934, (s.165-74 og 276-82), s.165.
22. Erhvervsarkivet, Grosserer-Societetets arkiv, kopibog 1908-09: Brev til handelsministeren af 21/11-1908.
23. Svend Thorsen 1972, s.152. Om Johan Hansen, s.st., s.150 f.
24. Ibid., s.177.

Bogføringsloven af 1912. Baggrund og debat

25. Sigurd Rambusch: »Revisorlovens af 1909: Forudsætninger og debat«, *Erhvervshistorisk Årbog* 1954, s.79-125.
26. Om Weimann, se Svend Thorsen 1972, især s.197 og 210.
27. Forslaget fremsat 14/1-10 af Weimann: LT 1909-10, sp.303, 307-09. Lovforslaget med bemærkninger: Tillæg A, sp.2523-30. – 1.beh. 21/1-10: LT 1909-10, sp.346, 348-71. – Landstingsudvalgets betænkning 14/4-10: Tillæg B, sp.2061-74.
28. Om Oscar B. Muus, se Svend Thorsen 1972, s.217 f., 226 og 238.
29. Se John Rendboe. »De to første aktieselskabslove af 1917 og 1930 – var de påvirket af interessegrupper?«, *Erhvervshistorisk Årbog* 1998/99, (s.182-225), bl.a. s.202.
30. Se Flemming Just: *Banen fri for fremtiden – eller kampen om andelsloven 1909-17*, 1986.
31. Forslaget fremsat af Muus 10/2-11: LT 1910-11, sp.435-38. Lovforslaget med bemærkninger: Tillæg A, sp.3642-48. – 1.beh. 17/2-11: LT 1910-11, sp.547-53. – Landstingsudvalgets betænkning 5/4-11: Tillæg B, sp.1545-52. – 2.beh. 11/4-11: LT 1910-11, sp.1624-41. – 3.beh. 19/4-11: LT 1910-11, sp.1651. – Det vedtagne lovforslag: Tillæg C, sp.1083-88.
32. Forslagets oversendelse til Folketinget 19/4-11: FT 1910-11, sp.7101. – Muus' fremsættelse og 1.beh. 24/4-11: FT, sp.7261-98. – Udvalgsnedsættelse 25/4-11: FT 1910-11, sp.7299. – Folketingsudvalgets betænkning 8/5-11: Tillæg A, sp.2483-86. – 2.beh. 10/5-11: FT 1910-11, sp.7708-37.
33. Sammenfatning af Charles Tvede i Landstinget 8/3-12: LT 1911-12, sp.834.
34. Forslaget som vedtaget efter 2.beh. i maj fremsat af Muus 4/10-11: FT 1911-12, sp.102. Lovforslaget med bemærkninger: Tillæg A, sp.2907-14. – 1.beh. 25/10-11: FT 1911-12, sp.1011. – Folketingsudvalgets betænkning (m/bilag) 13/2-12: Tillæg B, sp.655-74. – 2.beh. 22/2-12: FT 1911-12, sp.5093-5147. – 3.beh. 5/3-12: FT 1911-12, sp.5751-78. Det vedtagne forslag: Tillæg C, sp.347-51.
35. Forslag fremsat af Muus og 1.beh. 8/3-12: LT 1911-12, sp.831-48. – Landstingsudvalgets betænkning 28/3-12: Tillæg B, sp.1831-34. – 2.beh. 10/4-12: LT 1911-12, sp.1278-79. – 3.beh. 17/5-12: LT 1911-12, sp.1337-43. – Lovens vedtagelse: Tillæg C, sp.1327, jf. sp.347-52.
36. LT 1911-12, sp.1337-38. Øvrige citater fra Tvede indlæg, s.st., sp.1337-42.
37. FT 1911-12, sp.5132, 5733.
38. LT 1909-10, sp.358.
39. FT 1910-11, sp.7269-70, jf. FT 1911-12, sp.5777.
40. LT 1909-10, sp.363.
41. FT 1910-11, sp.7265.
42. LT 1909-10, sp.354.
43. LT 1910-11, sp.354.
44. LT 1910-11, sp.354.
45. FT 1910-11, sp.7272.
46. LT 1909-10, Tillæg A, sp.2523-24. Undtagelser defineret af Lov om Haandværks- og Fabrikdrift samt Handel og Beværtning m.m. af 29. December 1857, §§ 50, 52 og 53.
47. Muus' udtryk, FT 1910-11, sp.7262. – Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk samlede sine synspunkter om håndværkeres bogføringspligt i brev af 19/1-12; optrykt i FT 1911-12, Tillæg B, sp.671-74.
48. Lov om Bogføring m.v. af 10. maj 1912, § 7.

Cykle- og Ringfabriken Jyden

P. Andersen, en iværksætter i Himmerland

Af JOHN JUHLER HANSEN

Da ny teknologi kom til Danmark i sidste halvdel af det 19. århundrede, var det ude på landet først synligt med opførelsen af andelsmejerier. Og mejeristerne var ofte dem, som var først til at tage de nye ting i brug. I Himmerland var mejerist Peder Andersen cykelinteresseret, da han i 1888 blev ansat som mejeribestyrer ved det nyoprettede andelsmejeri i Gedsted. Han supplerede sin indtægt ved at sælge brugte cykler og reservedele. Fra 1892 udviklede det sig til en egentlig grossistvirksomhed. P. Andersen var iværksætter i Himmerland på et tidspunkt, hvor den slags på landet oftest enten var tilknyttet landbrug eller håndværk. Stationsbyen Aalestrup blev med Jyden et begreb landet over.

Indledning

Denne historie starter nærmest, hvor den slutter. Det er i efteråret 1941. Ind på Cykle- og Ringfabriken Jyden A/S kommer en vognmand. Med sig i sin lastvogn har han den da 73-årige fabrikant Peder Andersen, forslået og fortunlet. Det blev slutningen på fabrikantens kundeture, der som altid var startet tidligt om morgenen. Episoden stod siden mejslet i barnebarnet Ib Andersens hukommelse: *»Men nogle timer senere kom en mand med ham, forslået, fortunlet og blodig i ansigtet af sine knuste briller. Han havde hængt sin meget tunge rejsemappe på cyklens styr. Var kommet i slyng og havnet i grøften. Det kom han aldrig over«*.¹ Sine sidste måneder tilbragte P. Andersen i en sygeseng, hvor han døde 16. januar 1942. Cykelbranchens fagblad, Styret, skrev ved meddelelsen om P. Andersens død: *»Den Succes, som den Afdøde opnåede i Forretningsverdenen, skyldes alene det intensive Arbejde, han i Aarens Løb har udført«*.²

Dødsfaldet skete blot tre måneder før firmaets 50-års jubilæum. Over for familien havde P. Andersen inden sin død lagt stor vægt på, at jubilæet skulle gennemføres som planlagt. Blandt andet ved udsendelse af et festskrift, hvor P. Andersen fremhæves som den iværksætter og igangsætter, han var.

Nærværende artikel vil forsøge at give et billede af P. Andersen og hans firma, Cykle- og Ringfabriken Jyden (herefter kun benævnt Jyden). Artiklen omhandler den årrække, P. Andersen virkede på Jyden fra firmaets start i 1892 til sin død i 1942. Udgangspunktet er først og fremmest Jydens ukomplette firmaarkiv, bestående af de papirer, som ved tilfældighedens spil har overlevet siden firmaets ophør i 1962.³ De opbevares i Aalestrup på Danmarks Cykelmuseum, som siden museets start i 1974 har haft tilholdssted i den store, herskabelige villa, som P. Andersen lod opføre i 1920/21. Ligeledes har Lokalthistorisk Arkiv Aalestrup en del materiale. Af trykt materiale findes der to bidrag til firmaets historie. Dels 50-års jubilæumsskriftet, »25. april 1892 – 1942 Cykle- og Ringfabriken Jyden A/S«, dels en artikel om firmaet, skrevet af Ib Andersen, tredje generation i firmaet, trykt i bind 10 af *Barn i Himmerland*, udgivet af Lions Clubber 1999.

Fra legetøj for de få til transportmiddel for alle

Historien om cyklens sejrsgang går næsten 200 år tilbage. Det ældst kendte tohjulede køretøj, hvor man kunne balancere og forhjulet kunne drejes og dermed styres, blev fremstillet i 1817 af Carl von Drais. Køretøjet fik navn efter opfinderen, en draisine.⁴ Det næste trin i cyklens historie var velocipeden fra 1865, med to næsten lige store hjul og pedaler på forhjulet, så man kunne træde den frem. Derefter fulgte bicyklen, hvoraf den første i 1870 kom til Danmark.⁵ Den havde et meget stort forhjul, op til 1½ meter i diameter, og et lille baghjul. Kørslen foregik også her ved at træde pedalerne rundt, der var anbragt på forhjulet. En vis velstand var nødvendigt for at anskaffe sig en sådan maskine. Priserne gik fra 100 kr. for den mest simple »væltepeter« op til 400 kr. for de fineste, helforniklede bicykler. Store summer i 1880'erne, hvor daglønnen til en arbejdsmand var 1,34 kr.⁶

Det tog sin tid, inden især heste og hunde vænnede sig til de nye køretøjer. I cyklismens barndom kunne heste løbe løbsk, når en bicykletterytter nærmede sig. Også enkelte kuske brugte i rædsel og harme deres pisk mod de nye trafikanter, selv når cyklisten fulgte påbudet i de lokale politivedtægter om at stå af køretøjet og trække det ind til siden. Cyklisterne måtte også beskytte sig mod hunde, der fra næsten hver eneste gård kom farende efter dem for at snappe efter det mærkelige bytte.

Sidste skridt i cyklens udviklingshistorie blev en cykel med to lige store hjul og et enkelt kæde-træk. Første gang, den europæiske offent-

lighed blev præsenteret for en sådan cykel, var i 1884 ved en udstilling i Tyskland. Den var dengang kendt under navnet safety-cyklen. Den første kom i 1886 til Danmark og fortrængte hurtigt væltepeteren. Frem til år 1900 blev safety-cyklen stadig forbedret. De sidste 100 år har cyklers udseende ikke ændret sig radikalt. Udviklingen fra massive dæk til luftringe medvirkede til cyklings succes. Opfindelsen af hule ringe med luft blev gjort i 1888 af den skotske dyrlæge, John Dunlop. Hans metode blev yderligere forbedret i 1893 med aftagelige dæk med oppustelige slanger.

Mejeribestyrer – eller cykelfabrikant?

Tilbage til historien om Cykle- og Ringfabriken Jyden og Peder Andersen, der blev født 1868 i Lyby ved Skive. Faderen var gårdejer, og hjemmet var præget af egnens folkelige og kirkelige liv gennem forældrenes tilslutning til den grundtvigske bevægelse.⁷

Peder Andersen gik syv år i skole, hvorefter han som 15-årig kom i huset hos sin bror, mejeriejer Esper Andersen, Jebjerg. Samtidig gik han på Jebjerg Højskoles Fortsættelsesskole eller, som den hed lokalt, Axel Axelsens »drengeskole«. Derefter var han i fire år i lære som mejerist på Esper Andersens mejeri i Jebjerg.

I Jebjerg fik Peder Andersen sin interesse for det nye, opsigtsvækkende befordringsmiddel, som cyklen dengang var. Esper Andersen var sportsmand, og om aftenen flokkedes højskoleeleverne fra Salling Højskole for at se ham køre på sin høje bicycle eller væltepeter. Her lærte Peder Andersen også at køre på bicycle.

Som 20-årig i november 1888 blev P. Andersen mejeribestyrer på det nyoprettede Andelsmejeri i Gedsted. Her anskaffede han sig egen bicycle, og på søndage, når begge brødre kom kørende på hver sin væltepeter, vakte det stor opmærksomhed. Det hører med til historien, at datidens grus- og skærveveje var både vanskelige og ikke helt ufarlige at cykle på.

Ungdommen i Gedsted viste også stor interesse for P. Andersens køretøj, og på den måde gik det ganske af sig selv. Andersen begyndte at handle med cykler og reparere dem. Mejeriets smør blev solgt gennem en københavnsk smørgrosserer, som P. Andersen bad undersøge muligheden for at skaffe nogle af de bicykler, som hovedstadens cyklister i stort omfang udskiftede med de langt mere kørevenlige og moderne safety-cykler.

Inde i sin stue på mejeriet havde P. Andersen et skab med cykeldele.

»Oprindelses-skabet« hed det siden i familien. Kom en cyklist forbi, blev han inviteret ind på kaffe og forevist skabets herligheder, og en handel blev måske afsluttet. Reserverdelene i skabet fik P. Andersen ligeledes fra København.

I sommeren 1891 traf P. Andersen på et mejerimøde en engelsk købmand fra firmaet Jervelund & Clephan. Fra november 1891 solgte Gedsted Mejeri sit smør direkte til dette firma i England. Det var derfor nærliggende for P. Andersen at begynde at importere cykler fra England.⁸ Selve Jydens stiftelsesdag satte P. Andersen til den 25. april 1892, som var fakturadatoen for den første nye, engelske cykel, Townsend, han købte hjem med henblik på videresalg. Første år blev der omsat cirka 10 nye cykler, i 1893 cirka 50 cykler og i 1894 steg tallet til 100 cykler.

Jyden fik også god reklame ved sin start, da P. Andersens bror, Esper Andersen, i august 1892 vandt Jyllandsløbet i cykling. Der var tilmeldt 19 ryttere. Datidens cykler var primitive og, som tidligere nævnt, landevejene elendige. Alligevel var Esper Andersen kun 36 timer og 10 min. om at køre rutens 580 km, mens løbets nummer to brugte 39 timer, 27 min. Det var en præstation, der gav genlyd i datidens presse.⁹

Cykelfeber over land og by

I Danmark blev cyklen kendetegnet for den nye tid og dens fremskridt. Selv om priserne på cykler endnu var meget høje, vandt den frem både på landet og i byerne. Det var starten på den almindelige befolknings muligheder for at transportere sig selv. Fra 1892 frem til 1899 var de to brødre Peder og Esper Andersen fælles om at købe cykler hjem fra Tyskland og England med henblik på videresalg både fra Jebjerg og Gedsted.¹⁰

En af Jydens kunder var den senere forfatter, Thomas Olesen Løkken, der var skomager, men tog fat som cykelhandler, da cykelfeberen fik et solidt tag i landbefolkningen i Vendsyssel. Thomas Olesen Løkken opdagede, at her var der langt nemmere penge at tjene, end som skomager. Han beskrev cykelfeberen i 1900'erne således:

Det var en Sygdom, som greb den Tids Mennesker, mest Mandfolk. Ligesom Kærlighed, Hoste og Røg var den ikke til at skjule. Naar en Mand fik den, begyndte det med, at han ikke kunde tale om andet end Cykler. Han gik rundt til de lykkelige, der havde faaet en Cykle, fik den trukket frem, stod og kælede for den, følte paa Ringene, spurgte om de var godt tætte, om

Kæden kunde holde, hvor tit den skulle smøres, om Gaflen var stærk, ringede med Klokken, løftede det blanklakerede Staalstyr.... Og stod bagefter og stirrede tavs og forelsket på den – længe.¹¹

Rammerne på de to mejerier var for små til den store efterspørgsel af cykler og cykeldele. I starten var det mest smedeforretninger og teknisk interesserede, som stod for cykelsalg. Men cykelsalg og -reparation greb om sig og blev en branche for sig selv. Cykelhandlerne stiftede i 1899 en forening for deres egen faggruppe: Forening for Mekanikere i Cycle-Industrien.

I Gedsted kunne de lokale landmænd også se, at P. Andersens interesse for cykelsalg greb om sig. Hvor der i 1895 blev solgt 200 cykler, steg det i 1896 til 600 cykler. Samme år spurgte mejeribestyrelsen derfor P. Andersen, om han var mejeribestyrer med cykler som hobby eller cykelgrossist med mejeriarbejde som hobby. P. Andersen opsagde sin stilling som mejeribestyrer til 1. november 1896 og arbejdede herefter udelukkende som cykelfabrikant. Han fik opført to fabriksbygninger og egen bolig over for Gedsted Mejeri, hvorfra han drev firmaet Jyden som cykelgrossist, cyklereparationsværksted og en gummifabrik.

Finansieret af landmænd og Landmandsbanken

P. Andersen gav selv oplysninger om sit firma til danske og tyske kreditoplysningsfirmaer. I arkivet ligger flere af disse kreditoplysninger. P. Andersen betegnedes som en rolig, stræbsom og uberygtet mand, der ved sin etablering kun havde få midler. I den ældste, tyske kreditoplysning af 25.11.1899 hed det, at han i sæsonen 1899 havde solgt 1.000 cykler: *»Imidlertid for størstedelen paa Ratebetaling og hans Kundekreds Kvalitet skal ikke være den fineste«*. I en kreditoplysning fra 1902 hed det, at Andersen var en dygtig forretningsmand, hvis hovedomsætning var for det tyske cykle- og symaskinefirma Seidel & Naumann, Dresden, med 70.000 kr. i årsomsætning.

Andersens Forretning synes overhovedet at være en art Filial af Seidel & Naumann, da der en Gang aarlig kommer en Revisor fra dette Firma til Aalestrup for at kontrollere Forretningen.

I en oplysning fra Das Bureau für Auskunft, dateret 7. marts 1905, hed det, at Andersen var startet uden videre midler: *»Andersen blev af forskellige velhavende Bønder understøttet med en Kassekredit«*. Fra dette

kreditoplysningsbureau var der ingen kritik af handel på afbetaling. Tværtimod hed det: »Andersen er meget forsigtig og sælger kun til solvente Købere, til Brugsforeninger og Selskaber blandt Landboere og han har hidtil kun lidt meget ringe Tab«. Det hed dog også, at Jyden hovedsagelig var afhængig af sine forbindelser, herunder både leverandører og sin bank, Landmandsbanken i Ålborg.

Fra 1894 tyske cykler fra Seidel & Naumann

Som tidligere nævnt var de første cykler, Andersen importerede, fra England. Men Jydens hovedforbindelse blev ikke engelske cykelfabriker, men det tyske firma Seidel & Naumann, Dresden (herefter kun benævnt Naumann). Det fremstillede cykler og symaskiner, og begge dele forhandlede Jyden. Den ældste korrespondance til Jyden fra Naumann er fra oktober 1894, hvori det hed, at P. Andersen ikke kunne få eneagentur for Danmark, men alene for Jylland. Det norske firma Julius Witt & Co., Oslo, havde nemlig allerede fået generalagentur for både Norge og Danmark. Witt skrev den 8. januar 1896 til P. Andersen, at de havde syv kunder i Jylland, hvoraf de seks lå i købstæderne Kolding, Esbjerg, Århus, Randers, Thisted og Frederikshavn og den sidste i landsbyen Vrå i Vendsyssel. Så der lå et stort, uopdyrket marked for brødrene Andersen til at få afsat cykler og symaskiner i Jylland for deres nyerhvervede agentur. Det fremgår ikke præcist hvor mange cykler, brødrene fik leveret fra Naumann i 1895. Hvortil kom salget af symaskiner både til cykelhandlere og manufakturforretninger. Hvor cykelsalg lå om foråret og sommeren, gik salget af symaskiner bedst i vinterhalvåret. Derfor havde cykelhandlere ofte begge artikler i deres forretning.

I 1895 var P. Andersen en ung mand på 27 år. Med sine evner som cykelhandler har han ikke villet lade agenturet alene afgøre gennem korrespondance med Naumann i Dresden. Han besluttede sig for selv at foretage sin første udlandsrejse og tage direkte forhandlinger med Naumann. Selv talte han ingen fremmedsprog, men fik fra firmaets start i 1892 hjælp hertil af den lokale postmester i Gedsted, som skrev og talte både engelsk og tysk. Postmesteren gav Andersen de nødvendige breve med på tysk, så han i nødstilfælde kunne bruge dem, hvis han ikke kunne gøre sig forståelig i Tyskland.

Helt på herrens mark var P. Andersen dog ikke, da han den 20. juni 1895 kom til Naumann i Dresden. Han vidste på forhånd, at en af firmaets prokurister, Arthur Manecke, kunne læse og skrive, men ikke tale

Jyden havde i nogle år cykelrytter Anders Rasmussen Tjærby på lønningslisten, da han fik sine sejre på Naumann-cykler. Han var blandt de bedste danske bane- og landeveisryttere i 1890'erne. Foto: Danmarks Cykelmuseum, Aalestrup.

dansk. Gennem sit eget fremmøde i Dresden fik P. Andersen sit personlige kendskab til det firma, Jyden frem for alle andre havde som sit væsentligste agentur resten af P. Andersens levetid. Han fik forhandlet en kontrakt igennem for sæsonen 1896, og alle detaljer omkring hans agentur i Jylland for Naumann kom på plads. Heri hed det, at hvis der kom en samlet ordre for sæson 1896, skulle betalingen forfalde mellem 1. februar og 1. maj 1896. Desuden forpligtigede brødrene Andersen sig til at få en kassekredit på 70.000 kr. enten i Skive eller Hobro Bank. Af den samlede ordre skulle 1/3 del gå til Esper Andersen, resten til P. Andersen. Af forskellige opgørelser i arkivet fremgår det, at i sæsonen 1896 omsatte Jyden 600 cykler fra Naumann.

Da der samme år blev klaget over, at Jyden solgte cyklerne under de fastsatte engrospriser, blev alle Jydens forhandlere fra sæson 1897 bundet af en leveringskontrakt. Heraf fremgik det, hvilket distrikt den pågældende handlende havde eneforhandling af cykler leveret fra Jyden, samt hvor mange cykler der skulle leveres og med faste udsalgspriser på cyklerne.

Naumann generalagentur for hele Danmark

Besøget i Dresden i 1895 fulgte Andersen ihærdigt op, for han ønskede at få generalagenturet for Naumann for hele Danmark. Flere gange i korrespondancen for 1896 nævnes spørgsmålet. P. Andersen fik det år den besked fra Dresden, at han måtte respektere, at agenturerne for den øvrige del af Danmark var på andre hænder. Samt at Naumann tidligere havde haft dårlige erfaringer med at give eneret for et helt land til enkeltpersoner.

P. Andersen ønskede at være først med det nyeste. Derfor skrev han både i 1894 og igen i 1897 til Naumann, om de havde planer om at tage produktion af motorcykler op. I brev af 3. december 1897 skrev Naumann til P. Andersen:

Saa have vi allerede gjort Forsøg med Motorcykler... Men de Forsøg vi anstillede dermed, gav os den Overbevisning, at en fabriktionsagtig Drift foreløbig ikke vil gjøre sig betalt... Motorcykler, Motorvogne staa endnu ikke paa det Trin, at man allerede nu med Sikkerhed kan regne paa en stor Fremtid af disse.

Cykelbranchen fornyede hvert år kontrakterne. Det lykkedes for Jyden første gang for sæson 1898 at få generalagenturet for Danmark. Ifølge

brev fra Naumann af 20. december 1897 var der to betingelser. Nemlig at Jyden aftog 770 cykler samt fik en kaution i Skive Bank på 50.000 kr.: »Som De inden 1. Januar 1898 har at deponere til vor Disposition«.

Gedstedfabrikken nedbrænder 1899

Allerede fra firmaets start var P. Andersen klar over reklamens betydning. Tagene på de nye bygninger i Gedsted blev inddraget i reklamens tjeneste. Med store bogstaver i hvide teglsten stod at læse: Cyclelager, værksted. Fabriksbygningerne blev benyttet som cykellager, værksted til samling af nye cykler, reparationsværksted og gummifabrik. Her fremstillede Andersen selv cykeldæk og slanger.

P. Andersen drev allerede da en betydelig grossistvirksomhed med et forhandlernet ud over hele Jylland. Desværre ligger der ikke i materialet en nærmere beskrivelse af fabrikken i Gedsted, udover at det fremgår, at der var fem ansatte. Andersen havde kun glæde af sin nye fabrik i tre år. Den nedbrændte den 2. februar 1899. Ilden brød løs i loddeværkstedet og bredte sig hastigt til gummifabrikken, hvor arbejdere måtte reddes ud gennem vinduerne på 1. sal.

Nu stod det helt åbent for P. Andersen enten at genopføre fabrikken i Gedsted eller flytte et mere centralt sted hen. Da Gedsted ingen jernbane havde, overvejede P. Andersen først at genopføre fabrikken i Hobro, der med sin havn og jernbane lå mere centralt for Jyden på alle måder. Men Hobro byråd ville ikke sælge den grund, som P. Andersen havde udset sig. Byen Aalestrup bød selv ind, og Jyden fik tilbudt en stor grund midt i byens hovedgade. Desuden lovede lokale folk at garantere for en 2. prioritet på 20.000 kr. i en ny fabrik. Det tilbud kunne P. Andersen ikke sige nej til, og byggeriet gik i gang. Naumann skrev i brev af 28. februar 1899:

Det interesserede os at see, at De nu har købt Byggegrund i Aalestrup til en ny Fabriksanlægning. Vi ønske Dem til Lykke med dette Deres Foretagende, og skulde det glæde os, hvis Deres Forretning paa sit nye Domicil vilde blive ledsaget af den samme gode Fremgang som hidtil i Gjedsted.

Udvisning af dansksindede i Sønderjylland påvirker cykelsalget

Året 1899 blev forretningsmæssigt et dårligt år for Jyden. Både på grund af branden og andre årsager gik salget af cykler ikke som forudset. Da Naumanns direktør, Johs. Foerster, var på forretningsrejse i Norden, mødtes han i København med brødrene Andersen. I brev af 10. oktober 1899 blev deres aftaler ridset op. P. Andersen skulle give besked om antal ønskede cykler for sæson 1900. Ligeledes ønskede Naumann en oversigt over Jydens balance. Der skulle oprettes et cykel-detailsalg i København. Til indretningen af dette ville Naumann bidrage med 20% af udgifterne. Til sidst forespurgte Foerster om gummifabrikationen. Når et sæt af bedste tyske dæk kostede 22 Mark, ville han foreslå, at P. Andersen nedlagde sin produktion af samme. Det så Andersen imidlertid ingen grund til.

Sammen med ovenstående bekræftelse modtog P. Andersen endnu et brev, hvor Foerster skrev:

Eftersom Resultatet af deres Aftagelse af Cykler i dette Aar er gaaet tilbage og gaaet ganske mod vor Forventning og imod den i sin Tid stipulerede Kvantum, hvorpaa Overdragelsen af et General-Repræsentantskab for det danske Kongerige baserer sig, maa jeg hermed afgive den Erklæring, at vi fra i Dag af ikke længere kan overdrage Dem General-Repræsentantskabet og ophører De altsaa fra i Dag at være vor Generalagent for Danmark.

Det var den selv samme dag, den 10. oktober 1899, at P. Andersen tog de nye fabriksbygninger i Aalestrup i brug. Han var klar til at genoptage sin virksomhed i fuldt omfang igen. Han skrev til Foerster, at det var med stor forbavselse, han modtog dette brev, da der i sæsonen 1899 var blevet solgt 1000 Naumann cykler: *»Jeg for min Parts Skyld ved der er gjort alt for at sælge Deres Cykler og vil dertil vedføje, at jeg tror nok De maa søge længe for at finde en Kunde her i Landet, der kan og vil sælge saa stort et Parti Cykler aarlig som os«*. Foerster svarede 6. november 1899, at baggrunden for brevet var ønsket om et bedre salg især i København. Hvis det derværende udsalg bandt sig for mindst at sælge 300 cykler i 1900, var Naumann tilfreds.

En anden årsag til mindre salg af tyske cykler i 1899 var nationale kræfters kamp mod »tyskeriet«, udsprunget af udvisninger af dansksindede fra Sønderjylland. I et udateret klip fra avisen »Vort Land« stod der: *»Hvor mange Hundrede »Germanier« kjører ikke den Dag i dag*

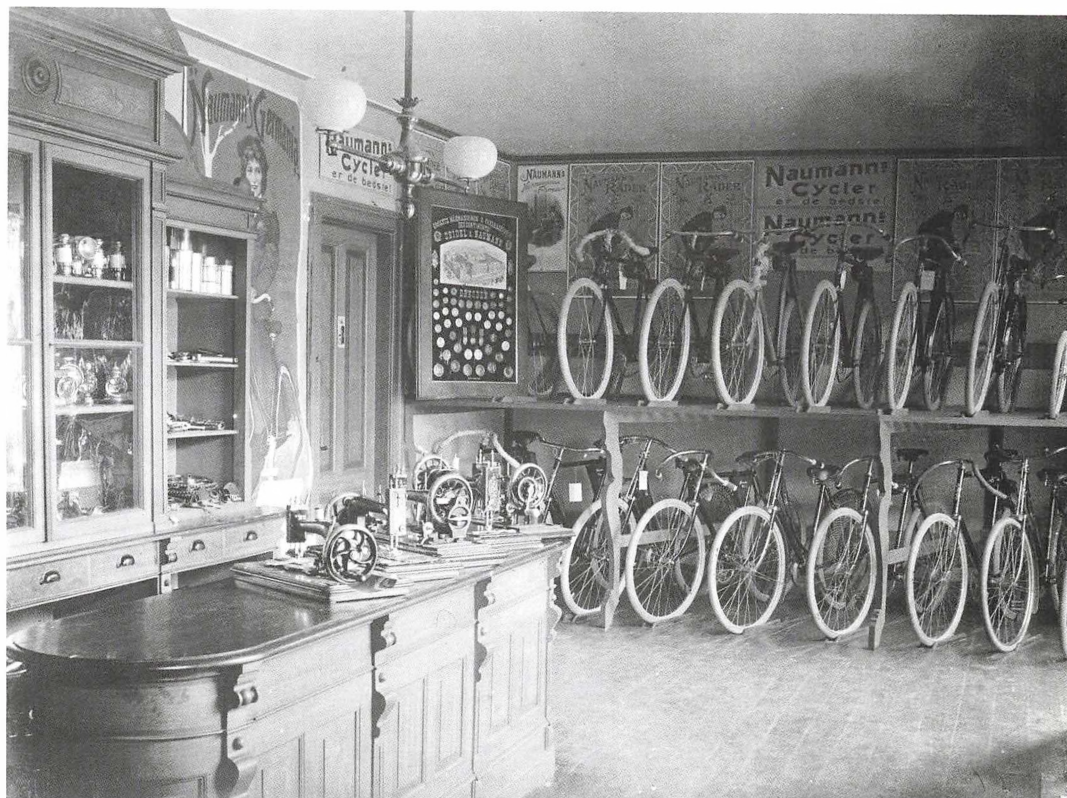
rundt paa vore gode danske Landeveje – særlig paa de jydske?». Germania var det mærke, Naumanns cykler blev solgt under. Budskabet i pressen var en opfordring til boycot af tyske varer. I et udateret brev fra 1899 skrev P. Andersen til Naumann, at udvisningerne absolut havde skadet hans salg. For Jydens vedkommende var det især mærkbart i byer som Varde, Esbjerg, Ribe, Fredericia, Vejle og Horsens.

Krise mellem Naumann og Jyden

De modsatrettede signaler fra Naumann omkring generalagenturet for Danmark betød, at P. Andersen besluttede sig for at få flere strenge at spille på. Han tog forbindelse med et andet tysk cykelfirma, Wanderer. I et brev af 9. januar 1900 skrev en af Naumanns funktionærer, Karl Friedrich Voss, til P. Andersen, at han til fulde forstod de overvejelser, P. Andersen som forretningsmand gjorde sig, nemlig at have et fast fundament under sin forretning: *»Saa forstaar jeg det meget godt, hvis De, efter at De var bleven lidt mistænkelig overfor vort Firma, vilde søge en Støtte i Wanderer«*. Den væsentligste årsag til krisen mellem P. Andersen og Naumann var ifølge Voss, at Jydens gæld til Naumann igennem et stykke tid havde været for stor: *»De Summer, som dengang skulde blive krediteret Dem, var nu efter Direktørens Mening saa store, at han ikke mere kunde se en Fortjeneste, og da maatte han sige »Nej, det kan jeg ikke«*. Aftalen med Naumann for 1900 faldt på plads, og Jyden fik generalagenturet for Jylland og Fyn, mens hovedstaden og Sjælland var i hænderne på en københavnsk grosserer.

Den 9. maj 1900 skrev Naumann til P. Andersen, at hans gæld til dem beløb sig til 70.000 kr., som firmaets opsynsråd havde gjort fabrikkens ledelse alvorlige bebrejdelser over. Naumann var et aktieselskab, hvor bestyrelsen havde nedsat et opsynsråd til at kontrollere den daglige forretningsgang. Af gælden var et beløb på 22.567,90 kr. for cykler leveret i 1899. Dette beløb anmodede Naumann om omgående blev indbetalt. Brevet sluttede med at slå fast, at fremover ville P. Andersen ikke få så udstrakt kredit som før.

Andersen svarede Naumann, at han var taknemlig over for den tillid, firmaet viste ham: *»Jeg ved, at De ofte har faaet en Del Ubehageligheder for min skyld af Opsynsraadet, hvad der gjør mig meget ondt«*. Andersen mente selv, at han betalte temmelig punktligt på nær i 1899, da han byggede den nye fabrik i Aalestrup. Brevet fortsatte med, at P. Andersen gennemgik sine aktuelle aktiver: De nye bygninger i Aalestrup til en værdi af 65.000 kr., hvorpå der kun skyldtes 16.000 kr.,

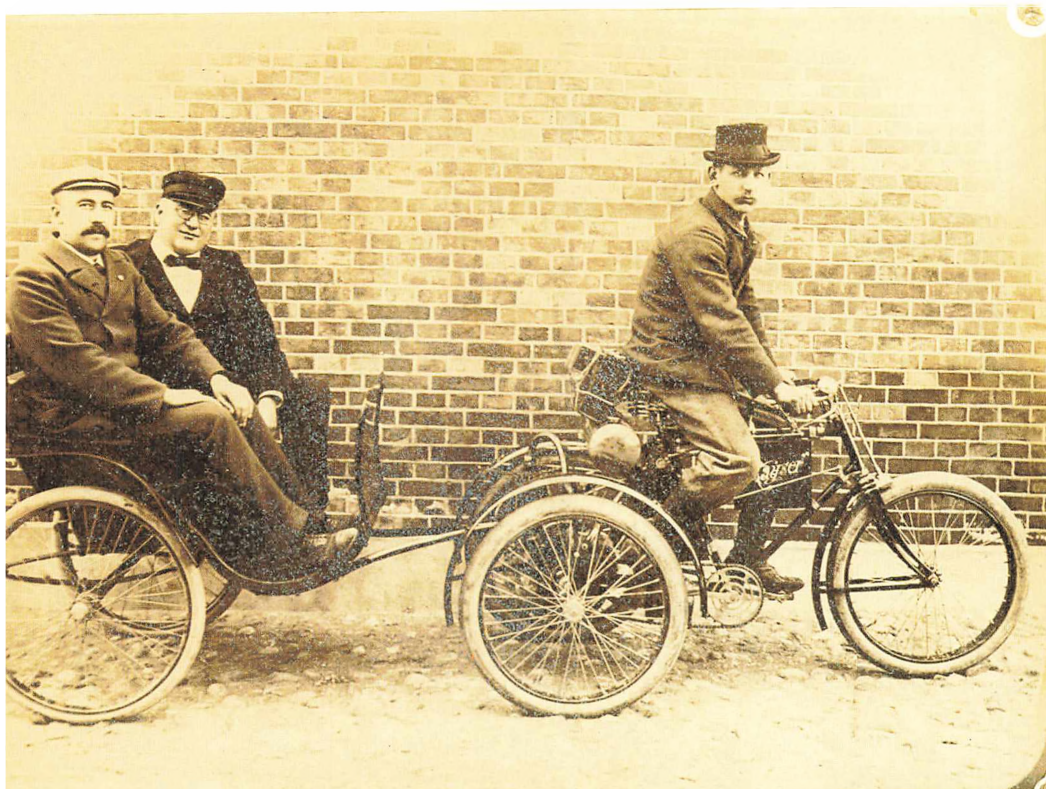

P. Andersens udstillingslokale og butik i Ålestrup, 1900. Foto: Lokalhistorisk Arkiv Aalestrup.

et tilgodehavende på solgte bygninger i Gedsted på 8.000 kr., samt at hans hidtidige kassekredit var nedbragt med 25.000 kr.

Siden 1897 havde Jyden i øvrigt haft flere mærker i cykler og symaskiner at tilbyde sine kunder. Først og fremmest sit eget cykelmærke, Jyden, som jo også var grunden til, at firmaet kaldte sig en cykel- og ringfabrik. Fra samme år solgte Jyden symaskiner fra Maschinenfabrik Gritzner AG., Durlach ved Karlsruhe (herefter benævnt Gritzner). Samme fabrik begyndte i 1899 at fremstille cykler. Derefter solgte P. Andersen fire cykelmærker, Jyden, Naumann, Gritzner og Kayser. Da Naumann i den danske cykelpresse faldt over en annonce fra P. Andersen omkring Kayser, blev bitten skruet på. Direktør Johs. Foerster skrev i brev af 6. december 1900: »Som et gammelt tysk Ordsprog siger, kan ingen tjene to Herrer«.

Andersen havde under sin forretningsrejse til Tyskland i oktober 1900 udover Naumann besøgt Wanderer og andre tyske cykelfabrikker.

Den trehjulede Kayser motorcykel fra 1900. Den køres af cykelhandler Wendel, Århus, mens de to passagerer er P. Andersen (t.v.) og Petersen Danhøj, Århus. Foto: Gerhard Ryding, Ishøj.

Herom skrev han i et brev dateret 12. december 1900 til Naumann: »Samtidig fik jeg Lejlighed til at erfare de forskellige Fabrikkers Priser og Betingelser og maa dog tilføje, at naar der var tale om saadan Parti, som jeg kunde aftage, kunde der opnaas endnu billigere Priser«. Videre skrev Andersen, at han under sit forretningsbesøg i Dresden i oktober 1900 havde oplevet mistilliden mellem parterne således: »Jeg fik Fornemmelsen af, at Firmaet godt kunne undvære mig, og at den mente jeg ikke kunde undvære Firmaet«. Men med disse to breve kom der også en afklaring, for P. Andersen skrev i samme brev: »Jeg erkender, at jeg er først og fremmest Deres Generalagent«.

Andersen afbrød straks forhandlingerne med Wanderer og tilbød Naumann også at afbryde forbindelsen med Kayser. Begrundelsen for, at der var annoncer i danske fagblade fra Jyden om Kayser, var, at der i Danmark gik fejlagtige rygter om, at Kayser var gået fallit. Om sin for-

retningsgang skrev Andersen til Naumann, at han altid først afsluttede cykelhandler med Naumanns produkter. Men i byerne og især hos større cykelhandlere kunne man ikke nøjes med at sælge kvalitetscykler; der var brug for også at sælge billigere mærker: *»Kunder som jeg ligesaa let kan sælge Kayser til, da andre Firmaer ellers vilde sælge andre Mærker, uden jeg dermed skader Salget af Deres Cykler«.*

Det tog tid, inden skårene mellem de to parter igen blev klinket, især fordi Naumann betragtede Wanderer som sin farligste konkurrent inden for den tyske cykelbranche. P. Andersen skrev i brev af 24. december 1900 til Naumann, at det bedrøvede ham meget at høre, at direktør Foerster havde tabt al tillid til ham. Han udtrykte sit ønske om, at Jyden igen kunne genvinde den tabte tillid.

Jyden motoriseres

Som tidligere nævnt interesserede alt nyt inden for transport P. Andersen, så da den ny fabrik i Aalestrup stod færdig i efteråret 1899, ville P. Andersen også prøve at få agenturer med henblik på at sælge biler og motorcykler. I januar 1900 skrev han rundt til alle de motor- og bilfabrikker, han kunne finde adresser på. De fik en forespørgsel om hvilke biler og motorcykler, de kunne tilbyde ham at forhandle i Danmark. Det blev i første omgang kun til repræsentation af motorcykler fra den tidligere omtalte tyske cykelfabrik Kayser i Kaiserslautern. Som reklame anskaffede han sig selv en trehjulet Kayser motorcykel, som sammen med en anhænger kunne transportere tre passagerer.

Direktør Foerster fra Naumann skrev den 9. maj 1900 til P. Andersen, at han havde hørt, at Jyden nu ville til at interessere sig for automobiler: *»Hvis jeg kan give Dem et ærligt Raad, saa er det dette, Befat Dem ikke med Automobilforretning«.* Direktøren havde ikke kendskab til hverken tyske eller franske fabrikker, som endnu havde tjent penge på den forretning: *»Det vil endnu vare en rum Tid, hvis det overhovedet skulde komme dertil, at Penge kunde tjenes«.*

I oktober 1901 indhentede Aarhus Annonce-Bureau kreditoplysninger på Jyden. Her hed det om P. Andersen:

Fabrikken i Aalestrup omfatter et større Reparationsværksted og tilvirker aarligt et mindre antal Cykler og Luftringe, men hovedparten af Omsætningen er repræsentationen for Seidel & Naumann, Dresden. Den aarlige Omsætning er 300.000 Kr.

I 1900 var Nordisk Cycle- og Motor-Fagblad på besøg i Aalestrup. I artiklen hed det: »Allerede paa flere Mils Afstand øjner man hans Domicil, thi paa Tagene af de store Fabriks- og Lagerbygninger er der indlagt hvide Tagsten, der danner Ordene »Fabriken Jyden«, som om et kæmpemæssigt Skilt var lagt op paa Taget«. Videre hed det i artiklen, at udstillingslokalet var indrettet som en butik og indeholdt både børne-cykler, tandems, landevejscykler og elegante racere. Fabrikken blev også kort beskrevet. Den bestod af en smedje med talrige bore-, fræse-, dreje- og slibemaskiner, drevet af en petroleumsmotor. Her blev cyklestellene samlet for at gå videre til lakeriet. På 1. sal var lokalet, hvor luftringene blev fremstillet. I en anden bygning var lageret, hvor cykler og symaskiner stod opstillet.¹²

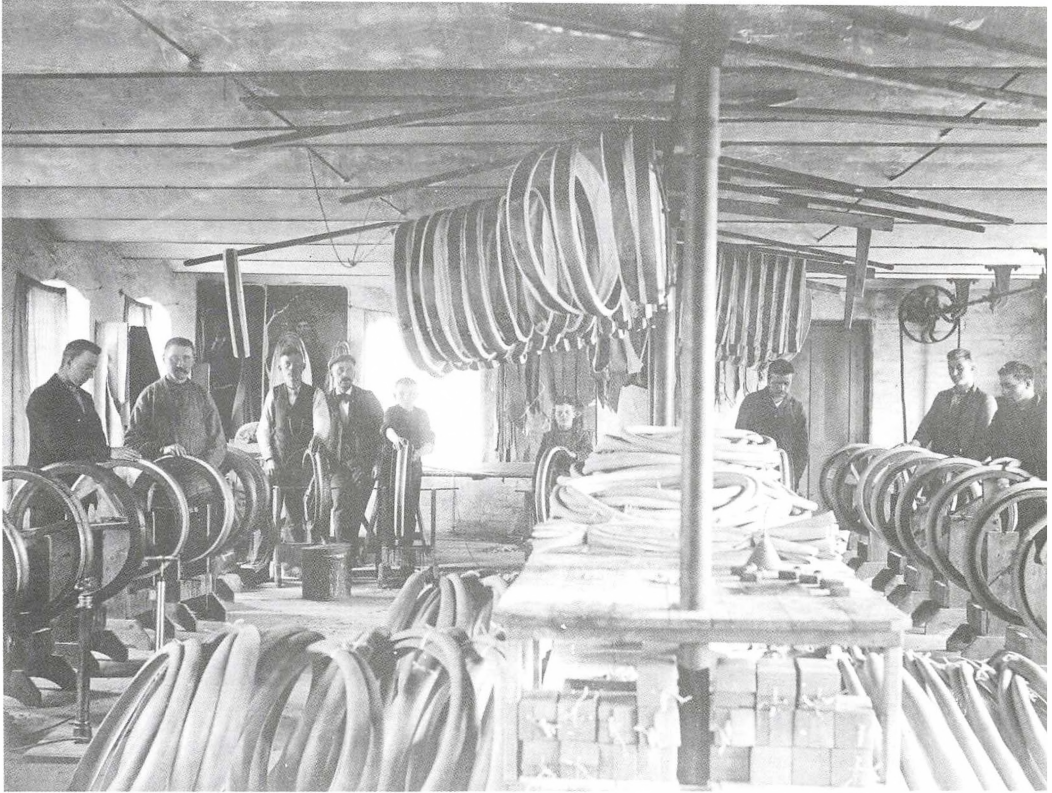
Bladet Cyklen har den 29. marts 1900 en artikel om Jyden. Der fortælles, at produktionen af Jydens egne cykler dette år var på 300 stk. Om dækfabrikationen hed det, at den årlige produktion var på 5.000 par. I parallelle rækker var der forme, hvor lærredet til overdække blev præpareret fem-seks gange ved at blive mættet af solution. Når lærredet var tilstrækkeligt mættet og uigennemtrængeligt for vand og fugtighed, blev det valset og presset fast til underlaget. Kantringene blev anbragt på dækkene ved hjælp af store symaskiner. Derefter var dækkene klar til luftørring. Når den proces var slut, blev dæk og slanger anbragt i en brandfri kælder. På det tidspunkt beskæftige P. Andersen 26 mand i Aalestrup.

I de følgende år fik Jyden også repræsentation for motorcykler fra andre tyske firmaer som Gritzner, Naumann, NSU og det østrigske firma Puch. Anbefalingen fra Naumann om vanskelighederne ved at sælge biler tog P. Andersen i første omgang til sig.

Men i brev af 26. februar 1904 rejste P. Andersen igen motorspørgsmålet over for Naumann. Da var firmaet begyndt at fremstille motorcykler, og efter P. Andersens fejlagtige mening også påbegyndt en bilproduktion. P. Andersen ønskede tilbud på en bus. Ligeledes ville han til reklamebrug købe en mindre vogn med plads til 2 á 4 personer:

Jeg er i intet Øjeblik i Tvivl om, at jeg i Besiddelse af en Prøvevogn fra Deres Fabrik, som jo allerede har optaget denne Fabrikation, vilde kunne udrette betydeligt for Fabrikatet, da jeg allerede har adskillige Liebhave, som venter paa min nye Vogn for mulig at købe denne eller en lignende.

Naumann svarede den 1. marts 1904, at de ikke kan give tilbud på motorvogne, da de endnu ikke producerede sådanne.

Jyden fremstillede cykeldæk og slanger fra 1896 til 1905. Foto: Lokalhistorisk Arkiv Aalestrup

P. Andersen holdt sig orienteret om bilbranchens udvikling og anskaffede i 1906 til sig selv en en-cylindret Winkelmobil med friktionstræk. En bil, der vakte behørig opsigt, hvor Andersen kom hen med den. Hvornår han solgte sin første vogn, vides ikke. Men i cykelbranchens fagblad, Styret, annoncerede Jyden i 1906 med cykler og symaskiner, motorcykler og vogne. Det varede endnu en del år, inden bilismen fik sit gennembrud i Danmark. Pr. 1. september 1909 var der i Danmark indregistreret 678 biler og 3.467 motorcykler.

Nye agenturer tages ind

I arkivet ligger der to kreditoplysninger fra 1904. Den ene dateret 10. februar 1904, hvor årsomsætningen for 1903 blev anslået til 500.000 kr., hvoraf de 120. – 130.000 kr. var for varer fra Naumann. I en anden kreditoplysning fra 31. oktober 1904 hed det, at Jyden da beskæftigede

20 mand. Årsomsætningen blev her anslået til 600.000 kr. En anden interessant ting fortæller kreditoplysningerne også. Kompagniskabet mellem brødrene havde ikke længere betydning. Esper Andersen nævntes ikke længere i korrespondancen, og dermed er det P. Andersen, der fremover alene står for Jyden økonomisk set. Det ændres heller ikke i 1908, da Esper Andersen opgiver sit mejeri i Jebjerg og bliver ansat i Jyden.

I et brev af 20. juli 1902 skrev P. Andersen til Naumann, at han håbede, at direktør Foerster kunne komme til Danmark. Først og fremmest for at afslutte kontrakt for 1903. Om Jydens drift fortæller P. Andersen i samme brev, at *»mange Aars Arbejde«* med at indarbejde Naumann på Fyn, blandt andet ved at åbne et detailsalg i Odense, havde givet tab på mellem 6.-10.000 kr. Til gengæld gik det i 1900 åbnede detailsalg i Århus godt.

Af brevet fremgår det, at tilliden mellem parterne igen var genoprettet. I brevet fortalte P. Andersen om sin kommende forretningsrejse til England og Tyskland. I England skulle han købe gummi, i Tyskland fittings hos NSU og Dürkopp. Eller som han skrev: *»For at se paa Fittings, dels til Salg og dels til at bygge mine »Jyden« Cykler af. Og haaber jeg at De vil give mig en god Reference, saafremt sidste forespørger Dem om min Soliditet«*.

Årsafslutning for sæson 1903 blev på 600 stk. cykler til Aalestrup og 420 cykler til Jydens forretning i Odense. Leveringen til Odense var efter Naumanns udsagn kalkuleret så langt ned som overhovedet muligt. I brev af 23. september 1902 hed det, at grænsen for rabat var nået med de lave priser, cykler da var nede på: *»[Vi har] opnaaet en Grænse, som næsten udelukker vor Fortjeneste, da vi dog maa tage alle øvrige Omkostninger i Kalkulation«*. Massefremstillingen af cykler især i Tyskland havde dumpet priserne. I det ældst bevarede katalog fra Jyden kostede Naumann-cykler i 1902 fra 200 til 300 kr. i udsalg. I Dansk Industrieretning 1906 hed det om dansk cykelindustri: *»En trist Særstilling indenfor Jernindustrien indtager Cykelfabrikationen, der i de senere Aar har været i stadig Tilbagegang«*. Videre skrev man, at alle egentlige danske cykelfabrikker var lukkede, selvom man for året 1906 anslog salget af cykler i Danmark til 100.000 stk. I stedet var der en mængde mindre cykelfabrikker, som samlede cykeldele – ligesom Jyden også tidligere havde gjort.

P. Andersen – fabrikant eller grosserer?

Var P. Andersen fabrikant, eller var han grosserer? Dette spørgsmål kan nemt besvares. I tiårs perioden fra 1896 til 1905, hvor Cycle- og Ringfabrikken Jyden producerede cykler, dæk og slanger, var P. Andersen fabrikant.

Firmaets egenproduktion fremgår af de inspektioner, Dansk Tarifforening aflagde i Aalestrup i årene 1904 til 1960. Første besigtigelse fandt sted den 30. marts 1904. Formålet med besøget var at fastsætte den forsikringspræmie, fabrikken skulle betale. Konkret i Aalestrup spillede det ind, at byen ikke havde sit eget brandvæsen, el- og gasværk. Tarifforeningen skrev: »Aalestrup har ikke fast Brandmandskab. Og intet Sprøjtemateriel. Den nærmeste Sprøjte menes at være i Hobro, hvortil Afstanden pr. Bane er 3 á 4 Mil...«. Belysning af kontorer og værksted havde P. Andersen selv fået løst. Tarifforeningen skrev: »Acetylgasværk er med Vandlaas (svømmende Klokke), passes af en fast Mand, forsyner 74 Blus... Ingen Elektricitet«.

Selve produktionsanlægget beskrives anno 1904 således: En smedie med en feltesse, ambolt, to loddeapparater og en smergelsten. Til den egentlige cykelproduktion var der to lakereovne og et cykleværksted med to boremaskiner og to drejebænke til kold jernbearbejdning. Om den årlige produktion hedder det: »Cyclefabrikationen ganske ringe, idet der aarligt kun tilvirkes 3 á 400 Cykler«. Om produktionen af dæk og slanger hed det:

Cycledæk tilvirkes på Ringværkstedet. Gummiringe, Slanger og afskaaret Dæklærred faas fra »Skandinavisk Gummikompani« i Odense. Dæklærredet er ved Modtagelsen præpareret paa en eller begge Sider med Solution. 2 eller flere Stykker limes paa Værkstedet sammen med Solution og samles med Gummiringene ligeledes med Solution. Hvorefter Dækket presses paa en Trævalse, Randringer anbringes, og Dækket syes færdigt paa Systuen.

Antal arbejdere på Jyden var da 17 mand.

Året efter den 29. november 1905 var Tarifforeningen igen på besøg i Aalestrup. Her konstateres nøgternt, at al egenproduktion var ophørt:

I G finder dog ikke længere Montering af Cykler sted. Bygningen benyttes nu udelukkende som Lagerbygning. Maler- og Lakereværk-Stedet er nedlagt. Rummet benyttes nu til Oplag af Cycledele. Ringværkstedet er nedlagt. I Rummets nordlige Del foretages Montering (Paasætning af Gummiringe) og Samling af Cykler. Systuen nedlagt.

Herefter ville det egentlig være mest korrekt at kalde Jydens stifter og ejer grosserer, men resten af sit liv lod han sig titulere Fabrikant P. Andersen, Aalestrup.

Pengekrisen 1908 berører ikke Jyden

Efter århundredskiftet steg antallet af leverandører. P. Andersen overtog flere og flere agenturer. De forskellige mærker måtte selvfølgelig konkurrere med hinanden, og brevvekslingen mellem Jyden og Naumann viser klart, at også det kunne give problemer. Især fordi Naumann forventede, at et generalagentur først og fremmest varetog salget af dets mærke.

Jydens udvikling betød også, at P. Andersen ikke længere selv kunne overkomme hele kontorarbejdet. Han ansatte derfor i 1899 en prokurist, P. Bundgaard, til at styre kontoret hjemme i Aalestrup. P. Andersens hovedinteresse var først og fremmest salget. Han var i hele sit liv bedst tilpas, når han rejste rundt på kundebesøg og selv havde fingeren på pulsen med hensyn til efterspørgslen af cykler og tilbehør, symaskiner og motorcykler. P. Andersens familiefølelse gjorde også, at der gennem tiden var ansat mange familiemedlemmer i firmaet. Som tidligere nævnt hans bror, Esper Andersen, der siden 1908 blev fuldtidsansat og flyttede fra Jebjerg til Aalestrup. Også alle P. Andersens sønner kom efter hans ønske ind i firmaet. Som det senere vil fremgå, gav det særlige problemer for Jyden, at man havde mange familiemedlemmer ansat i firmaet.

Detailsalget i Århus var oprettet omkring 1900 og blev senere Jydens første egentlige filial. Århus-filialen fik ansvaret for salget til cykelhandlere i Århus og Randers amter. Bestyreren blev Pedersen Danhøj, som kom fra en stilling som mejeribestyrer i Danhøj. Her havde han for Jyden haft udsalg af cykler og symaskiner, men havde oparbejdet en gæld til P. Andersen på 14.000 kr. For at han kunne komme ud af gælden, overdrog P. Andersen ham ledelsen af Århus-filialen, som Pedersen Danhøj fik til at køre godt. Men da Danmark var ramt af en krise i årene 1907/08, kom han i økonomisk uføre igen. P. Andersen var bange for, at det hele skulle gå galt, da han så også ville blive berørt:

Netop da havde han taget temmelig dristigt fat, gjort for store Forretninger, og givet for stor Kredit... Danhøj havde tabt alt, hvad han havde, og sikkert mere til... Danhøj kom imidlertid over det, og nu slog han helt om. Han blev yderst kritisk i sin Kreditgivning, og nu er han en velstaaende Mand.¹³

Reklameskiltet fra Jyden viser fabriksbygningerne i Aalestrup omkring 1910. Foto i privateje

Helt frem til 1932 repræsenterede Pedersen Danhøj Jyden i Århusområdet. Efter firmaets konkurs i 1922 for egen regning.

Cykelpriser helt i bund

Efter århundredskiftet gik priserne på cykeldele helt i bund. Som i 1905, hvor en grossist kunne købe alle dele til en herrecykel for 23 kr. uden ringe, sadel og tilbehør. Dansk Industrieretning 1906 skrev herom: »Hele Verden over (er der) opstaaet Specialfabrikker, som ved Massefabrikation kan fremstille de enkelte Cycledele saa billigt, at det kun for ganske enkelte meget store Fabrikker vedblivende kan betale sig selv at fremstille disse«.

Helt uberørt af krisen i de år var P. Andersen heller ikke selv. Den 2. maj 1907 skrev Jydens hovedbankforbindelse siden 1901, Den danske Landmandsbanks Ålborg afdeling, at Jyden havde veksler løbende for 288.000 kr. og videre hed det: »Da jeg nødig vil have Tilhold fra vor herværende Bestyrelse eller fra Hovedkontoret i denne Anledning, beder jeg Dem successive foranledige Engagementet nedbragt«. P. Andersen skrev herom til sin sagfører, J. Amtoft, Fåborg. Han anbefalede, at Jyden ikke skiftede bank, da alle danske banker på den tid var

hårdt presset af krisen. I de år kunne det knibe med at få penge for levere varer hos cykelhandlerne, som selv var hårdt pressede af krisen. Og ved konkurs var der sjældent mulighed for at hente hele tilgodehavendet hjem. Datidens cykelforretninger, især på landet, var simple forretninger, der kun lige løb rundt. Ofte var der et butikslokale med et par cykler udstillet og bagved et værkstedslokale, som nu og da lå i et udhus. Generelt havde P. Andersen selv ganske god erfaring i at bedømme både nye cykelhandlere og de eksisterende butikkers evne til at få forretningen til at gå godt og dermed også kunne betale sine regninger. I branchens fagblad, Styret, opgav P. Andersen sin omsætning for 1907 til at være 12.000 cykler, 250 motorcykler, 3.000 symaskiner og 52.000 dæk. Som tidligere nævnt anslog man på den tid det årlige salg af cykler i Danmark til omkring 100.000 stk. og dermed dækkede Jyden 12% af det danske salg.¹⁴

Fra staldkarl til filialbestyrer

Næste filial efter Århus kom i Odense. P. Andersen beskrev sin første bestyrer her således: »Den næste Filial blev med M. Brogaard i Odense. Han havde heller ingen Penge. Da jeg traf ham første Gang, var han Staldkarl paa Pandrup Kro, og det blev hurtigt aftalt, at han skulde forsøge med Detailforretning i Odense«. ¹⁵ Brogaard blev ansat i foråret 1903. Ved ansættelsens start skrev sagfører J. Amtoft den 27. april 1903 til P. Andersen: »Hvis Du bestemmer dig til at beholde Brogaard, vil jeg absolut tilraade Dig, at det bliver paa Udtrykkelig Betingelse, at han melder sig i en Afholdsforening og virkelig overholder Afholdenheden«. Brogaard havde ualmindeligt gode evner som sælger, og derfor besluttede P. Andersen i 1905 at omdanne forretningen i Odense til filial af Jyden. Aftalen imellem parterne var, at Jyden leverede alle varer til indkøbspris, og årets overskud skulle deles med 25% til P. Andersen og de resterende 75% til Brogaard.

Fra august 1907 blev Brogaard også leder af Jydens engros lager for Sjælland og Lolland-Falster, som lå i Slagelse. Brogaard stod herefter for hele salget på Sjælland, Lolland-Falster og Fyn. Jyden skulle fortsat levere alle varer til indkøbspris, mens overskuddet fremover blev delt ligeligt mellem de to parter. Dog stod der i kontrakten, at Brogaard under alle omstændigheder var sikret en årsindtægt på 10.000 kr. Desværre viste det udvidede samarbejde sig at være et alvorligt fejlgreb. Fra at være firmaets bedste sælger, startede Brogaard sit udvidede arbejdsfelt med totalt at misrøgte det.

Selv var Brogaard godt klar over det uholdbare i samarbejdet, for den 20. december 1908 skrev han til P. Andersen: »Jeg har en Gang tabt Lysten til at Arbejde mere for Dem«. Samarbejdet ophørte pr. 1. august 1909. Slutspillet omkring økonomien i de to filialer foregik ved Odense Byting i sommeren 1910, da Brogaard havde indstævnet P. Andersen. I sin skriftlige sagsfremstilling for Jyden skrev sagfører Amtoft, at siden Brogaards kontrakt blev udvidet i 1907 til også at omfatte filialen i Slagelse, ændrede manden fuldstændig karakter:

Brogaard, der hidtil havde været baade flittig og paapasselig og paa mange Maader vist sig i Besiddelse af stor Forretningsdygtighed, blev fra denne Kontrakts Underskrift en hel anden. Fra nu af har Brogaard lagt sig efter for det mindst mulige Arbejde at faa det meste ud af Forretningen til sig selv.

På 31 sider ridser P. Andersens sagfører hele sagsforløbet op set fra Jydens side. Amtoft skrev, at sæsonsalget inden for cykelbranchen for den næste sæson i det væsentligste foregik i månederne august, september og oktober. Da den nye kontrakt trådte i kraft 1. august 1907, opholdt Brogaard sig ikke på rejse for at optage ordrer på cykler. Ej heller i forretningen. Han gik i tre måneder hjemme hos sin højgravide kone. Dermed mistede filialen størsteparten af sit salg for sæsonen 1908. For at pynte på lageropgørelsen for 1907/08 lod Brogaard ved statusopgørelsen pr. 1. august 1908 varer, der var solgt og bogført, stå på lageret under optællingen, så opgørelsen blev forbedret med adskillige tusinde kroner.

Af Odense byfogeds retsliste og justitsprotokol fremgår det, at Brogaard havde anlagt sag mod P. Andersen med et krav på 15.933,98 kr. Det første retsmøde blev afholdt 14. marts 1910 og sagen blev genstand for 16 retsmøder. Det sidste fandt sted 1. maj 1911. I justitsprotokollen under denne dato og sagens nummer er indført: »Sagen hævet som udenretsligt forligt. Hævet«. Desværre findes aftaleforliget om det store beløb, der skilte partnerne, ikke i P. Andersens efterladte papirer.

Til gengæld fremgår P. Andersens mening om Brogaard i et brev fra 1924:

Hans svage Side viste sig imidlertid ogsaa snart, idet Penge for ham, i en Grad, som jeg hverken før eller senere har set Mage til, var et og alt... Tilsidst lavede han kun Keltringsstreger, og det hele gik ud paa at snyde mig. Jeg maatte derfor naturligvis bryde af med ham, men denne forbindelse kostede mig ogsaa mange Penge.¹⁶

Efter bruddet med Jyden startede M. Brogaard sin egen grossistvirksomhed i Odense. Efter cykelbranchens fagblad at dømme med et vist held, for i de næste mange år er der i Styret annoncer fra Brogaards firma. For at få de to misrøgtede filialer i Odense og Slagelse i gang igen blev Jydens prokurist, P. Bundgaard, bedt om at være filialbestyrer de to steder, et arbejde han fortsatte frem til 1912.

Jyden havde også andre filialer, i Brønderslev, Vejle, Kolding, Rønne og København. P. Andersens kongstanke var, at kunderne med et fintmasket net af filialer landet over hurtigt kunne få de varer frem, de manglede: »Ideen med Filialerne var jo udmærket, idet man jo ved Hjælp af disse kom i langt mere direkte Forbindelse med Kunderne«. ¹⁷

Af Jydens statusbog for årene 1912 til 1921 ses de stigende omsætningstal indtil konkursen i 1922. Omsætningen for 1912 var på 901.400 kr. 1. Verdenskrigs udbrud i 1914 satte kortvarigt en stopper for de udenlandske leverancer. Omsætningen for 1915 faldt til 789.803,06 kr. I sommeren 1915 sendte P. Andersen sin søn, Niels Andersen, og firmaets disponent, I. C. Christensen, til USA for at få nye forretningsforbindelser i stedet for de engelske og tyske forbindelser, som krigen havde lukket af for.

Autojyden oprettes

Og nu tog Jyden for alvor fat på bilsalget. Resultatet af rejsen til USA blev agenturet for bilmærker som Buick, General Motors lastbiler (GMC) og Case lastbiler, Dayton og Reading Standard motorcykler samt en lang række tilbehørs-genstande og naturligvis også cykler. De nye agenturer betød en stor stigning i omsætningen i 1916 til 1.408.818,75 kr. Og hvor selskabets avance i de foregående år langsomt steg fra 1912 på 80.119,86 kr. til 1915 på 103.698,68 kr., hoppede årsavancen for 1916 helt op på 244.097,78 kr. Alle de nævnte tal i denne artikel er kun den avance, P. Andersens gennem sit eget firma, Jyden Aalestrup, personligt tjente de pågældende år.

Danmark var neutral under 1. Verdenskrig. Forretningslivet blomstrede, og Jyden fik gang i salget af biler. Nye filialer under navnet Autojyden så dagens lys i Århus, Kolding, Odense og København. Derfor begyndte P. Andersen at holde filialmøder. Det første fandt sted den 3. oktober 1916 på Larsens Hotel i Odense. Heri deltog P. Andersen, Pedersen Danhøj fra Århus, P. M. Jensen fra Odense og som juridisk rådgiver, sagfører Amtoft, Fåborg. Mødernes formål var at

aftale de grundlæggende indkøb for Jyden og filialerne. Der blev ligeledes taget bestemmelse om alle hovedindkøb. Effektueringen af indkøbene foregik gennem oprettelsen af et indkøbskontor i København, bestyret af I. C. Christensen, der kom fra en stilling som disponent hos Jyden i Aalestrup.

I januar 1918 opsagde Buick sin kontrakt med Jyden. Ved et møde den 5. juni 1918 besluttede Jyden og filialerne at tage kontakt med to tyske bilfabrikker, Horch og Dux, for at se, hvilket fabrikat der kunne tænkes at give de bedste fordele, som det hed i forhandlingsprotokollen: *»Det sikkert vil være det afgørende, hvorvidt Fabrikkerne har fabrikeret noget af Betydning under Krigen og dermed erhvervet sig yderligere Erfaringer, hvad Typer og Modeller angaar.»*

Årsomsætningen 1917 blev på 2.053.634 kr. med en avance på 237.867,07 kr. Efter krigens ophør i november 1918 gik salget endnu stærkere, hvis varerne kunne skaffes. Derfor blev blikket vendt fra USA mod Europa, således at antallet af leverandører blev udvidet med nye navne fra Tyskland, Østrig, Frankrig og England. Autojyden fik biler fra det franske Citroën, et par andre franske bilmærker samt fra den østrigske motorfabrik Puck. Af motorcykler blev der solgt mærker som James og Wooler. Med Autojydens omsætning anslog P. Andersen, at årsomsætningen for Jyden og dets filialer de sidste år inden konkursen i 1922 lå på 6¹/₂ million kr.¹⁸

»Cyklens pionerer« – med store fremtidsplaner

Skive Folkeblad besøgte i juni 1918 Jyden i Aalestrup. Det blev til en helsides artikel: *»Hos Cyklens pioner«*. Der blev ikke sparet på superlativerne i avisartiklen: *»De to jydske Mejerister, der blev anerkendt langt ud over Landets Grænser«* og *»Hvad Energi og Vovemod kan føre til«*. Da P. Andersen ikke var hjemme, blev journalisten vist rundt i bygningerne i Aalestrup af Esper Andersen. På firmaets lager stod en del motorcykler, men da man på det tidspunkt på grund af krigen ikke kunne skaffe benzin, fortalte Esper Andersen journalisten, at dem var der ingen salg i. Men avisen skrev, at så snart der igen blev normale forhold, ville motor- og automobiltrafikken igen tage fart: *»Allerede før Krigens Udbrud havde Fabrikken nemlig saa smaat lagt an paa at udvikle en Større Bilindustri«*. De store lagre af cykledele og cykler gjorde også indtryk på journalisten: *»Vi gennemvandler den udstrakte Virksomheds mange forskellige Afdelinger lige fra Lageret med de mangfoldige Reservedels-finesser til Lakereriet med de glødende Ovne*

og til Effektueringslageret, hvor Ridehjulene færdigmonteres til Af-gang«.

Avisen spurgte også om, hvilke vanskeligheder krigen havde voldt Jyden, da alt var importvarer. Esper Andersen svarede hertil, at det først og fremmest var at få varerne bragt frem. Derefter var det sværeste problem mangelen på gummi: »Endnu har vi klaret os, men den gummi-knappe Tid er en meget betydelig Gene«.

Skive Folkeblad skrev også om Jydens efterkrigsplaner, som begge brødre mente ville blive en tid med rige udviklingsmuligheder: »Først og fremmest Motor- og Biltrafikken, men utænkeligt er det ikke, at vi ogsaa vil slaa ind på Flyvemaskinefabrikationen«.

Regnskabstallene for 1918 for Jyden i Aalestrup alene viste en årsomsætning på 1.559.703,97 kr. Og bruttoavancen for 1918 var højere end året før, nemlig 342.033,70 kr.

Ny villa i Aalestrup

I 1920/21 lod P. Andersen opføre en stor, dyr villa bag fabriksbygningerne i Aalestrup. Villaen blev tegnet af en af datidens modearkitekter, der var ekspert i at tegne villaer for datidens nyrige. Ib Andersen, P. Andersens barnebarn, forstod aldrig, hvordan hans ellers beskedne, nærmest asketiske farfar kunne finde på det. Villaen beskriver han således:

Det var en bygning i datidens stil og størrelse for gullaschbaroner. Store stuer, højt til loftet, gæsteværelser til alle udenbys boende børn, garager, hestestald, loggia, veranda, havebassin med springvand, stor pryd- og køkkenhave samt frugttræsplantage og gartneri. 2-3 piger og havemandgartner var mindstemålet for tjenende ånder.¹⁹

Ib Andersen fandt, at noget var rablet for P. Andersen, da ingen af dem, han ellers rådførte sig med, havde kunnet få ham fra dette byggeri, og fortsætter:

Grænsen for klart overblik over det finansielt mulige blev overskredet. P. Andersens udtalte selvlærthed uden teoretisk baggrund kombineret med hans manglende lyst eller evne til at omgive sig med økonomisk mere indsigtsfulde folk må være en forklaring. For katastrofen lå lige om hjørnet!

En væsentlig forklaring på P. Andersens byggeri findes i statusbogen.²⁰ Hans personlige formue i 1912 var på 161.094,86 – og voksede år for

år. I 1916 var den på 381.727,73 kr., og i 1920, da byggeriet gik i gang, var P. Andersens formue på 813.569 kr. Igen set i bagklogskabens lys efter konkursen havde P. Andersen sikkert ikke påbegyndt villabyggeriet i august 1920, hvis han havde kunnet forudse det omslag, der kom blot et par måneder senere: »*Det havde jo da ogsaa altid været Meningen, at der skulde bygges en Villa til os selv. Derfor mente vi, at Tiden netop kunde passe dengang, og hvad Forholdene angaar, da var min Status jo da som bekendt den bedste, den nogensinde havde været.*»²¹

Fra velhaver – til fallent

Da Danmark under 1. Verdenskrig var neutral, fik især landbruget særligt gunstige vilkår. Mange blev rige, nyrige, og blev under et kaldt for »Gullaschbaroner«. Og firmaer som P. Andersen Jyden havde også kronede dage. Der var en pengeligelighed, skabt af krigstidens usunde pengeforhold. Det betød, at nogle spekulerede i værdipapirer på Børsen, mens andre kastede sig over ejendomsmarkedet. P. Andersen gjorde blot forretninger. I efterkrigstiden blev det salg af biler og lastbiler. Jydens problem var ikke at få varerne solgt, men at skaffe nok varer til sine kunder. Hvad enten det var reservedele til cykler og symaskiner eller motorcykler, biler og lastbiler, fyldte Jyden sine lagre. Både under og efter 1. Verdenskrig havde mange forretningsmænd vænnet sig til først og fremmest at få fyldte lagre. Meget kunne ikke skaffes, men så godt som alt kunne sælges. Den lette adgang til kapital blev udnyttet til at udvide paa et ganske uholdbart grundlag. Sjælen i det var navnlig Landmandsbanken.²² Men ikke kun Landmandsbanken, men mange af de danske banker medvirkede i den enorme stigning i bankkreditter, som var unddraget offentlighedens kontrol. Og dermed kunne solide mænd som P. Andersen i årene frem til 1920 skaffe sig næsten ubegrænset kapital, uden at bankerne foretog en undersøgelse, eksempelvis om Jydens udvikling var økonomisk forsvarlig.

I efteråret 1920 brød verdensprisfaldet ind over Danmark. Kronen faldt til halvdelen af sin guldværdi. Deflationen sammen med prisfaldet gav Jyden og de banker, hvor firmaet havde sine vekslere løbende, store tab. Dansk erhvervsliv kom i krise. Året før fik Danmark sin første lov om banker, der trådte i kraft 1. oktober 1920. Til at håndhæve loven udnævnte regeringen Holmer Green som bankinspektør. Han fik nok at se til i sin nye stilling. De næste par år bragte adskillige banker, både de mindre og den største bank (Landmandsbanken) i økonomiske vanske-

ligheder. Og det fremgik af den nye banklov, at bankinspektør Holmer Green skulle foretage periodiske eftersyn af bankernes forhold, således at samtlige banker og deres filialer blev inspiceret mindst en gang i løbet af en femårs periode.

Krisen gjorde sig stærkest gældende i 1922 og 1923, hvor 268 selskaber enten likviderede, gik konkurs eller nedskrev deres værdier, hvilket betød en kapitalafgang på 159,5 mill. kr.²³ Dertil kom Landmandsbankens krak i 1922. Bankinspektør Holmer Green opgjorde tabene til 144 mill. kr. Staten måtte ind, flere gange, og redde Landmandsbanken med rekonstruktioner – og som Benito Scocozza skriver: *»Alt i alt oversteg bankens tab 500 millioner kroner, en efter 1920'ernes pengeværdi helt utrolig sum«.*²⁴

Også P. Andersen røg med i faldet. Både som en direkte følge af for store udlæg især til Jydens filialer, men også spekulation havde indvirkning på Jydens konkurs. Et godt stykke tid før betalingsstandsningen i 1922 havde P. Andersen indset, at han burde have frigjort sig for filialerne, men var låst fast. Korthuset ville ramle, hvis Jyden havde stoppet for leverancerne til filialerne. I et brev skrev P. Andersen den 2. februar 1924:

Allerede det sidste Aar eller to før Katastrofen var en meget stræng Tid for mig, der tog haardt paa Kræfterne, idet jeg da var spændt meget haardt for med de mange Filialer, der stadig skyldte mig meget store Beløb (21/2-3 Million Kroner), som i væsentlig Grad var løbende paa Veksler i de forskellige Banker. Bankerne begyndte da, eftersom Tiderne blev værre og værre, at presse paa, saa denne Tid blev en idelig Kamp.

Efter betalingsstandsningen måtte P. Andersen trække på sin tidligere goodwill for at sikre varer fra leverandørerne, så kundekredsen af cykelhandlere ikke faldt fra. Det lykkedes at få leverancer, f.eks. fra Gritzner, der i marts 1922 lovede at sende de bestilte cykler så hurtigt som muligt, så Jyden kunne levere allerede bestilte cykler til sæson 1922: *»Hovedsagen vil vel blive at spare omkostninger og at se, at kun saadanne Forretninger gøres, som ikke giver tab i fremtiden«.*

Ville P. Andersen ikke tage imod professionel rådgivning?

Barnebarnet, Ib Andersen, mener, at P. Andersen i sin virksomhed manglede professionel vejledning:

Så stor, som forretningen var blevet, og under de forhold, der også herskede på det tidspunkt krævede økonomer, der havde fingeren på tidens hæsblæsende, brølende forretningspuls, men også på den ikke helt sunde samfundsøkonomi. Havde P. Andersen haft sådanne rådgivere – og rettet sig efter dem, så var katastrofen formentlig ikke sket – den ene dag på en høj piedestal som autoritativ, patriarkalsk storfabrikant og virksomhedsejer – og næste dag fallent. Noget må have kikset helt – ellers burde det ikke have passeret.²⁵

Det var en vigtig pointe, P. Andersens barnebarn her har fat i. For det fremgår af papirerne, at i forretningssspørgsmål var P. Andersen svær at være rådgiver for. Han fulgte sine egne veje, og selv de råd, hans sagsfører siden 1901, J. Amtoft, Fåborg, gav ham, fulgte han ikke altid. Amtoft havde forsøgt at vise P. Andersen, hvilken vej han skulle gå. Ved et møde, de havde haft i september 1921, havde P. Andersen sat spørgsmålstejn ved deres samarbejde. Derfor skrev Amtoft den 10. september 1921:

Jeg har gjort hvad jeg kunde for at forhindre de Vanskeligheder der det sidste halve Aars Tid har taarnet sig op, men ingen har troet mig, hverken i Odense eller Aalestrup«. Og længere fremme i samme brev konkluderer Amtoft: »Derfor kære Andersen, følg mit Raad og lad kun Forretningshensyn være ledende for Dine Handlinger eller beslutninger. Du er i færd med at foretage en af de største Fejlgreb Du nogensinde har gjort.

P. Andersens søn, Niels Andersen, havde inden betalingsstandsningen anbefalet sin far, at moderselskabet og filialerne burde have været omdannet til selvstændige aktieselskaber, således at hele Jyden ikke blev revet med i faldet. P. Andersen skrev i 1924, at da han endelig så det som en løsning, var det for sent:

Selvom jeg nok allerede paa et tidligere Tidspunkt havde indset, at jeg burde søge at frigøre mig for Filialerne, hvilket særlig Niels havde slaet stærkt paa overfor mig, men paa et saadant Tidspunkt, at dette ikke lod sig gøre. Jeg sad i Virkeligheden da saa fast som i en Skruestik.²⁶

Igen i nogle notater fra juni 1924 gjorde P. Andersen status om sit livs fejltagelse:

Varer kunne ikke fremskaffes ofte 6 á 10 Maaneder eller der over – og fra Filialerne har i Aarevis længe lydt til os – Varer og Varer – Vi kan ikke faa

for meget; thi alt kan sælges og ved Oplagring tjente der jo Skilling paa Skilling. Saaledes havde det været den Gang i flere Aar og det var Grunden til at man kom saa langt ud med Filialer, som blev mit Livs største Fejl, som jeg og mange nu maa bøde for.

De tørre tal i statusbogen fortæller om Jydens nedtur. Den 1. august 1920 havde P. Andersen en personlig formue på 813.568,83 kr. Som året efter var reduceret til 196.663,69 kr. Godt nok lægger P. Andersen i statusbogen fabriksejendommens værdi og inventaranskaffelser til drift oven i, således at formuen voksede til 291.515,89 kr., mens gælden pr. 1. august 1921 var på 1.008.706,09 kr. Heraf alene en bankgæld på 693.706,07 kr. Årsregnskabet for 1921 sluttede med 200.480,95 kr. i henlæggelser til imødegåelse af tab! Men P. Andersen selv hæftede for en milliongæld. Sagfører Amtoft svarede den 6. december 1921 på et brev fra Niels Andersen: »*Deres Brev aander af Nervøsitet, hvad jeg godt kan forstaa... Deres Faders Navn hæfter paa mindst 2 1/2 Mill. Kr. Heroverfor har det ringe Betydning om Formuen er 2. – eller 300.000 Kr.*«.

Hvor store tab medførte Jydens konkurs

Forløbet i P. Andersens personlig konkurs begyndte den 13. februar 1922, da Jyden blev erklæret i betalingsstandsning. Og efterfulgt af endelig konkurs 19. september 1922. P. Andersen kunne senere opgøre skaden således:

Efter Revisionsberetningen siges det jo ogsaa tydeligt, at Jydens Skade var Filialerne, og Revisionens Opgørelse lød paa, at Boet kunde give ca. 12 1/2% efter at Filialernes Skyld var nedskrevet og bortakkorderet med ca. 30% til de enkelte. Det vil altsaa sige, at hvis vi kunde tænke os, at Filialerne klarede for sig selv, kunde mit Bo den Gang have givet 73 – 78%.²⁷

Sagfører Amtoft, Fåborg, kom som juridisk rådgiver og revisor for P. Andersen under betalingsstandsningen på hårdt arbejde. P. Andersen havde flere gange sammenstød med Amtoft, som han følte udnyttede situationen til egen personlig vinding ved at forsøge at blive enekurator i boet. Det fik P. Andersen forpurret ved at fratage Amtoft opgaven at føre Jyden igennem betalingsstandsningen. Men hele situationen tog hårdt på P. Andersen, især fordi mange blandt hans familie og venner led tab. P. Andersen skrev senere herom: »*Det blev nu sværere og sværere Tider for mig, og det tog forfærdeligt haardt paa Kræfterne.*

*Efter Turen rundt til Bankerne, var jeg rundt til de mange Kautionsister, der havde tabt de mange Penge ved mig. Dette var netop mine nærmeste Slægtninge og Venner, og det var langt den sværeste Tur, og en Tur, som jeg aldrig vil kunne glemme».*²⁸

Hvordan det tog hans kræfter, beskrev P. Andersen den 28. juli 1922 i et brev til pastor Niels Dahl, Liselund ved Slagelse, og at set fra hans side ville Amtoft have hans søn Niels, svigersønnen Niels Uldbjerg og sikkert også P. Andersen selv, ud af Jyden, så firmaet kunne fortsættes som bankernes virksomhed: »Den frygtelige Ende – som nu har staaet paa i ca. 4 a 5 Md. Mest betegnende kan det sikkert kaldes for »Skærsgilden« – med Gribbene – Bankerne – flagrende over nøje spejden efter Aadslæt – for at paase at de i alle Tilfælde faar deres Del – og helst lidt til«. Brevet beskriver også P. Andersens mening om sagfører Amtoft. Han fortæller Niels Dahl om turen rundt i de 11 banker, Jyden skyldte penge:

(Amtoft) svinede mig til i disse Banker. Hvad jeg naturligvis ikke hørte, men senere snart fik Klarhed over. Hvor de blideste Udtryk var – han er ganske enkelt allerede gammel og færdig – disponeret ad H.. »Storhedsvanvid« og meget flere – Familieforsørgelsesanstalt.... Ja det tyder alt paa at han vilde være eneste »Likvidator« – det er Bestyrer af mit Bo – som efter sigende skulde kunne give ham ca. 30.000 Kr.

Nogle af P. Andersens familiemedlemmer gik økonomisk ned sammen med Jyden. Som svogeren, tømrmester J. Jensen Schou, Viborg, der havde kautioneret for 65.000 kr. Den 26. januar 1927 skrev han til P. Andersen:

Hvad jeg skrev om var at faa et Bevis fra baade Niels og dig paa mit tilgodehavende for at Gjælden ikke skal blive forældet... (da) jeg gik fra Hus og Hjem foretog du dig ingen Ting, og du kan vist ikke nævne en Mand, der har skreven for dig paa saa store Summer... Jeg har aldrig bebrejdet dig at det gik galt for dig, men jeg beklager din Fremgangsmaade bagefter.

Tømrmesteren mistede både sin forretning og sit hjem. Han og hans hustru, P. Andersens søster, gik personlig konkurs.

Bankinspektøren, Aalestrup Landbobank og Jyden

Jydens konkurs ramte også den lokale bank i Aalestrup, der nedskrev sin aktiekapital med 50%.

Den 16. juni 1922 var bankinspektør Holmer Green på vegne af Banktilsynet derfor til rekonstruktionsgeneralforsamling i Aalestrup Landbobank. I sin dagbog skrev han følgende:

Det er et af de typiske eksempler på visse personers evne til at bore sig frem og vinde tillid – trods alt – som man her står over for udslaget af. Hvad der har nødvendiggjort denne banks rekonstruktion er en lokal stormands sammenbrud – P. Andersen (han og forretningen kaldes »Jyden«, hans broder (Jydens bror) en tidligere cykelrytter Esper Andersen. P. Andersen var oprindelig mejerist i Gjedsted (fem kvartmil fra Aalestrup) og blev afskeditet ikke for sine dyders skyld. Han begynder på cykelforretning i en afkrog som Aalestrup og vinder virkelig en sådan tillid, at han der kan oparbejde en landsforretning; han siges at stå i forbindelse med 3000 cykelhandlere. Og det er ikke den lokale bank, som overvejende er inde med ham; nej et helt dusin banker er inde. Nationalbanken i spidsen gennem Aalborg afdeling, den har c. 450.000 kr. veksler løbende med ham. Stærkt interesserede er i øvrigt Aarhus Privatbank (som der tales en del om), jeg synes så godt om direktør Andersen, men jeg har nok indtryk af, at fin-fin er det ikke; der tales om deres store lån på Aarhus olieaktier bl.a. deres engagement der i øvrigt (Regina osv.), der er inde med c. 800.000 kr deraf 350.000 veksler, 450.000 udlån, Handelsbanken i Viborg har over 600.000 kr. i veksler. Landmandsbanken er naturligvis ikke udenfor; den er gennem Skive-afdelingen med ca. 150.000 kr. Jyden menes at give 10 pct!.²⁹

Greens dagbog kaster et nyt lys over P. Andersens transaktioner og viser, at den tillid, Jyden havde, både tilskrives Peder og Esper Andersen. Det er P. Andersen, der udadtil repræsenterer firmaet, men indadtil fremgår det af Greens vurdering, at begge brødre var dybt involveret i Jydens økonomi.

Som nævnt andetsteds giver i kildematerialet alene et par breve fra sagfører Amtoft kortfattet orientering om, hvor omfattende konkursen var. Til gengæld dokumenterer Green med sine tal, at alene fire af de 11 banker, der fik penge i klemme ved Jydens konkurs, havde 2 mill. kr. til gode. Og tallene viser med al tydelighed, at det ikke, som der står i Jydens festskrift fra 1942, var Landmandsbankens krak, der trak Jyden med ned. Jyden var nede, før Landmandsbanken gik ned. Til gengæld viser arkivmaterialet, at boet gav sine kreditorer lidt flere penge end de 10% , Green formodede blev slutresultatet, efter Jydens samlede bo var opgjort. For filialernes vedkommende kunne konkursboet udbetale 30% af gælden, og de øvrige kreditorer fik som tidligere nævnt 12½ %.

Jo mindre virksomhed, jo større bygninger på brevpapiret. Selv om bygningerne i Ålestrup ikke blev udvidet efter oprettelsen af aktieselskabet i 1922, overdriver tegningen på Jydens brevpapir af fabrikskomplekset i Ålestrup i allerhøjeste grad omfanget af størrelsen af bygningerne. Brevpapiret findes på Danmarks Cykelmuseum, Aalestrup.

Jyden genoprettet, nu som aktieselskab

P. Andersen og hele hans familie deltog hele deres voksenliv i højskolebevægelsen og var aktive i grundtvigianske kredse. Blandt andet tog de hvert år ophold på Liselund i Slagelse, et grundtvigiansk samlingssted. Det var her blandt P. Andersens venner og bekendte, at der var tiltro til, at Jyden trods konkursen igen kunne blive en sund forretning. Målet var at starte Jyden som et aktieselskab med en kapital på 200.000 kr. I august 1922 blev der udsendt en skrivelse til kredsen af venner omkring Liselund, som P. Andersen og hans støtter i Slagelse mente ville støtte Jyden ved rekonstruktionen. I skrivelsen hed det, at det nye aktieselskab skulle ledes af Peder og hans søn, Niels Andersen, som direktører for det nye aktieselskab. Endvidere hed det, at man, når det første års ekstraordinære udgifter var overstået, mente at kunne påregne et årligt nettoudbytte på 50.000 kr. efter henlæggelser. Om aktiekapitalen hed det, at alle aktier var på 500 kr. og ville blive forrentet med 5%. Var udbyttet større, skulle det anvendes til tilbagekøb af aktier til pålydende værdi, kr. 500.

P. Andersens bedste støtte i rekonstruktionen var frøavler Jens Hvidbjerg i Slagelse. Det var derfor hos ham, at det møde blev afholdt, der skulle skaffe overblik over hvor mange, der ville tegne sig som aktionærer i det nye selskab.³⁰ Jyden fik dog ikke helt den ønskede opbak-

ning, men der blev tegnet 170 aktier til 85.000 kr. Dermed var P. Andersen i stand til at starte det nye aktieselskab den 13. november 1922. Blandt aktionærene var også nogle af P. Andersens leverandører, der, selv om også de havde mistet penge på hans konkurs, havde tillid til, at han igen kunne få Jyden i gang.

Næste skridt blev at sikre sig leje af fabriksbygningerne i Aalestrup, som var vurderet til 125.000 kr. Det lykkedes at få en lejekontrakt for 5 år og til en årlig leje af 6.250 kr. med kreditforeningen. Konkursen betød, at alle filialer var nedlagt, og at der ikke længere var brug for alle lokalerne i Aalestrup. Kundekredsen omfattede ved rekonstruktionen kun Jylland uden Århus. I Århus og på øerne foregik salg af Jydens varer gennem en lokal grossist. De overflødige lokaler i Østergade i Aalestrup blev lejet ud til forskellige småvirksomheder.

»Skylder nogle Millioner Kroner for Tiden for sin Konkurs«

Aktieselskabet handlede kun med importerede cykler, cykeldele og symaskiner. Og som nævnt nu med Peder og Niels Andersen som direktører. Den store villa, som fabrikanten og hans hustru havde beboet siden 1921, var efter konkursen fortsat deres bopæl. P. Andersen forsøgte at modsætte sig salget af den, men i efteråret 1923 blev den solgt. En lejlighed blev indrettet til P. Andersen i Jydens fabriksbygninger.

Da det gamle Jyden og dermed P. Andersens personlige konkurs var færdigbehandlet sidst på året 1926 og dividenden dermed udbetalt, forsøgte enkelte af P. Andersens kreditorer at få fuld dækning for deres tab. Til sådanne henvendelser benyttede P. Andersen sig fortsat af sagfører Amtoft, på trods af, at deres samarbejde var blevet afbrudt i sommeren 1922. I et brev den 27. maj 1927 skrev Amtoft til P. Andersen, at han havde svaret overretssagfører Johnsen, Viborg, således:

Da P. Andersen intet som helst ejer og skylder nogle Millioner Kroner for Tiden for sin Konkurs... P. Andersen er Direktør for A/S Jyden, men den Gage, han har der, er altid fuldt optaget, og hvad han paa nogen Maade har kunne faa tilovers fra den daglige Livsførelse, har han maattet tilskyde til sin nærmeste Slægt – som blev ruineret ved hans Konkurs – for ogsaa overfor disse at holde Nøden fra Døren.

Sagsøgeren var P. Andersens svoger, tømrermester J. Jensen Schou, Viborg, som ikke var tilfreds med de 20.000 kr., der var afdraget af gælden til ham.

Videre skrev Amtoft i brevet, at når P. Andersen intet havde til gode i Jyden, og indboet i deres lejlighed var ejet af hans kone, så kunne kreditorerne intet gøre ham. Derfor fik han følgende råd: *»Det værste, Du kan gøre er at begynde paa at afdrage noget paa saadanne Ting, alle de andre falder saa over Dig som Ravne... Bedst er det maaske, endog om en Kreditor brænder sig for forgæves Omkostninger. Du faar da Fred«.*

Ved konkursen i 1922 var P. Andersen 54 år. I papirerne ligger en skrivelse fra den sagfører, der sluttede boet. Her står der, at vedlagte opgørelse over P. Andersens gæld bedes returneret, efter han selv har skrevet den af. Desværre ligger opgørelsen ikke i de efterladte papirer. Men som tidligere nævnt var gælden meget stor.

Af papirerne efter 1922 fremgår P. Andersens årsløn kun for et enkelt år. Nemlig tal for året 1934, hvor P. Andersens skaffede Jyden et salg på 283.000 kr. Af opgørelsen fremgår det, at dette år var hans løn, inklusive alle rejseomkostninger og fri husleje, på 18.600 kr. Selv om P. Andersen i sine sidste 20 leveår havde haft en anslået årsløn på 10.000 kr., var det ganske udelukket, at han i sin levetid kunne nå at få tilbagebetalt sin gæld til alle. Men for familien Andersen var der tale om æresgæld. Ib Andersen skriver herom, at de, der ikke fik deres penge i første omgang, blev betalt af Niels Andersen under 2. Verdenskrig. Det var af penge, han fik ind for salg af rationerede varer som cyklegummi og cykler m.v., som var gået *»uden om«* ved de af staten påbudte optællinger. Alle disse penge blev samlet i en cigarkasse, som stod i en skuffe i Niels Andersens skrivebord. Og pengene gik til, hvad der i familien hed *»Sallingbofonden«*, som må forstås som de skadelidte fra konkursen i 1922 i Andersens familie og bekendtskabskreds, som så fik deres tab fra dengang godtgjort.

Formand beskyldes for misbrug, overgreb og trusler

Forholdene var små ved genstarten af Jyden. Året efter, i 1923, blev aktiekapitalen udvidet med 15.000 kr., og grossistordningen kunne afvikles, så Jyden selv handlede direkte med kunderne. Det nye aktieselskab valgte som formand forretningsfører Aksel Diemer, som i årene 1910 til 1915 havde været realskolebestyrer i Aalestrup. Efter bruddet med sagfører Amtoft i sommeren 1922 tog P. Andersen kontakt med Diemer. Han havde efter sit ophør som realskolebestyrer i Aalestrup siden 1916 arbejdet for sagfører Amtoft i 5 år med at købe og sælge ejendomme. Derefter havde han i Gråsten sammen med en anden åbnet en slags sagførervirksomhed.

I første omgang bad P. Andersen A. Diemer sælge de forskellige ejendomme, Jyden havde rundt om i Jylland, i København og i Flensborg. Desuden skulle han skaffe Jyden en ny bankforbindelse. P. Andersen beskrev samarbejdet således:

Han tog ogsaa fat med en god Vilje og uden først at spørge og Sikkerhed for Betaling af Salær... Diemer gjorde da ogsaa, og særligt i Begyndelsen, et ualmindeligt svært og uegennyttigt Arbejde for os. Én af de første vigtige Opgaver, han paatog sig, var besøget hos Bankerne. Udstyret med en Del Statistikker og andet slikt Materiale tog han rundt til Bankerne... Han dængede Amtoft vældigt til, og særligt paaviste han, hvorledes denne som Direktør i Landmandsbanken og Revisor i Jyden have spillet en Dobbeltrolle, og givet sin Bank Oplysninger, som de andre Banker ikke kendte noget, hvilket havde bevirket, at Landmandsbanken havde skubbet alle de daarlige Veksler over i de andre Banker, og derved paadraget disse svære Tab.³¹

Diemer sørgede for, at Jyden fik Andelsbanken som ny bankforbindelse, og stod som garant for oprettelsen af aktieselskabet.

Året 1923 blev på grund af markens voldsomme fald en vanskelig tid for afregning fra firmaer, der importerede fra Tyskland. I et brev den 21. september 1923 fra Gritzner hed det: *»Arbejdslønnen er i Dag 16 Millioner Mark pr. Time. I gaar var den 4,7 Millioner. Et Par Støvler besaalet koster 105 Mill. Mark. En Arbejder fortjener pr. Uge 720 Millioner, en Prokurist faar pr. Uge 590 Mill. Mark«.*

Samarbejdet med Diemer medførte imidlertid også, at han forsøgte at udmanøvrere den daglige ledelse af det nye aktieselskab. Han ønskede ikke, at hele familien Andersen skulle være beskæftiget hos Jyden A/S for at undgå det, Diemer karakteriserede som en *»familieforsørgelsesanstalt«.* Efter P. Andersens mening gjorde Diemer det for at placere sig selv i en nøgleposition, på trods af at hans styrke ikke var kendskab til cyklebranchen. Det blev en hård kamp, for ganske vist anerkendte P. Andersen, at det var Diemers fortjeneste, at aktieselskabet blev oprettet, og at Jyden dermed igen kom på fode, men Diemers forsøg på at udmanøvrere familien Andersen måtte få en brat afslutning. I midten af striden stod P. Andersen, sønnen Niels Andersen og svigersønnen Niels Uldbjerg.

Dermed var grundlaget for den første paladsrevolution i Jyden klar. Der blev indkaldt til generalforsamling den 27. august 1924. Formanden for bestyrelsen, forretningsfører A. Diemer, Gråsten, blev af en række aktionærer indklaget for: *»Misbrug af Selskabet i Økonomisk Henseende, overgreb ved egenhændige Personaleafskedigelser, Trusler*

om Likvidation af Selskabet og for at undlade at indkalde til Bestyrelsesmøder«. ³² Resultatet blev afskedigelse på stedet af Diemer.

I 1935 fik P. Andersen en henvendelse om økonomisk hjælp fra Diemers kone, Ellen Diemer. Manden havde forladt hende og deres tre drenge, og hun havde brug for et lån for at forsørge sig selv og børnene ved at oprette en systue i København. Igennem hendes brev forstod P. Andersen, at hun var mangelfuldt orienteret om de begivenheder, der i 1924 førte til samarbejdets bratte ophør. I sit svarbrev den 4. august 1935 fik hun af P. Andersen hans forklaring på begivenhederne dengang:

Vor største Vanskelighed ved at genstarte Firmaet var at faa en Bankforbindelse, og ved Etableringen af Forbindelsen med Andelsbanken spillede Deres Mand en overordentlig betydelig Rolle for os. Den Beundring og Taknemmelighed hans Indsats for os i dette Spørgsmaal aftvang os, forstod han at udnytte i en helt fantastisk Grad. Han anbragte sig selv som det uundværlige »Mellemed« mellem Banken og Jyden, og indprentede os dagligt, at Jydens svage Liv hang i en tynd Traad, og at han var Manden, der kunde klippe Traaden over, naar det passede ham.

Videre skrev P. Andersen, at Diemer efter hans mening udnyttede denne magt over Jyden til det yderste ved at tiltvinge sig større og større magt over firmaet, således at selv de daglige forretninger ikke kunne foretages uden Diemers tilladelse, og intet, absolut intet skriftligt kunne forlade Jyden uden Diemers underskrift:

Enhver Form for Opposition blev brutalt fejtet til Side; en skønne Dag afskedigede han pludselig og umotiveret vor Lagerforvalter, der paa dette Tidspunkt havde arbejdet i Firmaet i over 20 Aar, – ja, han drev Spillet saa vidt, at han et Par Dage efter paa graat Papir afskedigede min egen Søn Niels.

Også økonomisk havde Diemer efter P. Andersens mening udnyttet Jyden. Han vidste godt på forhånd, at Diemers økonomiske forhold ikke var gode. Han fik hjælp så langt, som firmaet formåede. Men efterhånden voksede kravene, således at det også bragte firmaet i en økonomisk uforvarlig stilling:

Naar jeg nu til Slut fortæller Dem, at det i Løbet af den Tid, Deres Mand arbejdede for os, lykkedes ham at »tappe« Jydens slunkne Kasse for mindst 65.000 Kroner, kan De maaske ogsaa forstaa vor Holdning, naar vi mener

at have Ret til at sige, at vi i det mindste ikke skylder Diemer noget økonomisk.

Ny bestyrelsesformand i 1924 blev rentier Anton Nielsen, Hobro, der tidligere havde været landmand. Det gik fortsat fremad for Jyden. I 1924 blev aktiekapitalen fordoblet til 200.000 kr. Det fik ikke den store betydning, at firmaets bankforbindelse, Den danske Andelsbank, i sommeren 1925 indstillede sine betalinger. P. Andersen skrev i et brev den 8. juni 1926 til Gritzner: »*Heldigvis har vi kun benyttet os af en Vekseldiskonteringsret i Banken, saadan at Standsningen ikke vil berøre vort finansielle Grundlag*«.

Efter konkursen i 1922 havde Jyden som tidligere nævnt ikke længe selv brug for hele det store kontor- og lagerkompleks midt i Aalestrup by. Da Dansk Tarifforening i 1924 skulle fastsætte forsikringspræmien, havde Aalestrup Postkontor fortsat som fra 1899 kontor og postbestyrerbolig i hovedbygningen ud mod Østergade. Men desuden var der ud mod hovedgaden åbnet en butik, Frk. Dragheims Boghandel, og udlejet lokaler i de øvrige bygninger til M. Jensen, der på sit cykelreparationsværksted havde to ansatte arbejdere, H. Møllers Forniklingsanstalt, R. Andersen Sadelmager og Malerværksted, P. Skou Lakering af Cykeldele og C. Christiansen Automobilreparation med to ansatte arbejdere.

Jydens omsætning og vækst gik frem år for år. Og i 1928 købte aktieselskabet for 100.000 kr. komplekset i Aalestrup af Kreditforeningen. Salgsarbejdet delte P. Andersen med sin søn, således at Niels Andersen hjemme hos Jyden arbejdede som disponent samtidig med, at han havde ansvaret for salget i Vendsyssel. Ansvaret for salgsarbejdet i resten af Jylland var overladt til P. Andersen. Hans svigersøn, Niels Uldbjerg, fik ansvaret for selskabets overordnede økonomi. Ny bankforbindelse blev Handelsbanken i Viborg og senere Banken for Hobro og Omegn.

Krise og Valutacentral

I et brev dateret 19. juni 1931 til Gritzner skrev Niels Andersen, at han og hans far tog på den årlige rejse rundt til deres leverandører den 24. juni 1931. Ligeledes fortalte han om de vanskelige forhold i branchen, hvor der havde været en nedgang i den danske cykelbranche for 1931 på mellem 20 og 30%, og særligt svært var det at omsætte de dyre varer. Desuden havde der været en lakfejl i Gritzner 1930-cykler, således at

En af Jydens trofaste kunder var Bork Cykle-Børs ved Ringkøbing Fjord ca. 1933. Bemærk automaten. Som mange cykelhandlere supplerede Holger Lauridsen omsætningen gennem salg af tobak og cigarer. Reparationsværkstedet lå i sidebygningen til venstre for beboelse og forretning. Postkort i privateje.

der kom rust under lakken. Jyden havde ombyttet 175 stk. forgafler og 100 stk. baggafler.

I 1932 blev Valutacentralen oprettet med importkontrol som opgave. Det betød nye opgaver for et firma, der næsten udelukkende skaffede omsætningen gennem importerede varer. Samme år var Ib Andersen begyndt som lærling i firmaet. Sammen med sin far, Niels Andersen, blev en af hans første opgaver i flere måneder at gennemgå gamle fakturaer for at dokumentere firmaets import af de mange varenumre år tilbage. Ud fra det tidligere valutaforbrug blev der bevilget valuta. Ib husker besværet med valutabevillingerne således:

Derefter kom problemerne med de tilståede kvotabeløb og at få dem til at slå til. Hvad blev der da ikke lavet af fup og svindel dengang! Man fandt hurtigt ud af, hvilke varenumre der gav størst kvota, og så måtte man se at få så mange af sine varer indført under sådanne varenumre. Cyklestel kom adskilt ind under flere numre: Cyklestel var stærkt beskåret, men så kunne kranke, styrfitting, forgafler m.v. indføres som jernvarer, hvor kvoten var større. Dynamolygter blev f.eks. indført adskilt som glas, fjedre, jernvarer osv. Men Valutacentralen lærte man at leve med – man snoede sig som ålen.³³

Med armen vredet om på ryggen, ud af firmaet

Som følge af en ny aktieselskabslovs gennemførelse i 1933 ændredes vedtægterne for Jyden A/S. P. Andersen blev direktør, mens hans søn Niels Andersen og svigersøn Niels Uldbjerg blev meddirektører. I festskriftet står at læse: »Men allerede Aaret efter forlod Niels Uldbjerg Firmaet for at begynde egen Virksomhed«. ³⁴ Hermed var den anden paladsrevolution i firmaet en realitet, og denne gang var det inden for selve familien. Modsætningsforholdet mellem parterne beskriver Ib Andersen således:

Sandheden var kort den, at min far og onkel af grunde, jeg aldrig har kendt, men måske anet, ikke mere kunne arbejde sammen. I firmaet var de begge meddirektører, men i praksis var der en forskel, fordi de var vidt forskellige i gemyt og temperament. ³⁵

Firmaets bankforbindelse blev inddraget i den aktuelle strid. I brev af 26. juli 1934 skrev Banken for Hobro og Omegn til Jyden, at bankens engagement i Jyden især skyldtes Niels Uldbjergs dygtighed som administrator: »Vi vil derfor, hvis Herr Uldbjerg fratræder Ledelsen af Jyden betragte det som en meget væsentlig Ændring af de Forudsætninger, hvorunder vi indgik Forretningsforbindelse med Jyden, og vi maa tage ethvert Forbehold, hvis Adskillelsen effektueres«.

P. Andersen undersøgte bankens trussel og fandt, at den var uden begrundelse. I en henvendelse til aktieselskabets bestyrelse den 4. august 1934 skrev familien Andersen, at man inden for familie kredsen havde gjort sig alle anstrengelser for at søge et venskabelig ophør af samarbejdet. Det mislykkedes, hvorfor man samme dag afskedigede Niels Uldbjerg med virkning fra 6. august 1934. Fyringen blev underkendt af bestyrelsen.

Økonomisk gik det ellers godt for Jyden, der på det tidspunkt havde otte rejsende. Modsætningerne imellem parterne var brudt ud i lys lue, da Niels Uldbjerg i et udkast dateret den 11. juli 1934 foreslog en delingsplan af Jyden. Forslaget var, at han og P. Andersens søn, Christian Andersen, der i forvejen boede i København og var ansat som sælger for Jyden, oprettede et nyt firma i København, som skulle varetage salget øst for Store Bælt.

Banken for Hobro og Omegn krævede igen i brev af 22. september 1934, at Niels Uldbjerg fortsatte som selskabets administrerende direktør og med myndighed som øverste chef. For at skabe ro i aktieselskabet krævede bestyrelsesformand Anton Nielsen, at direktør Niels

Andersen blev fyret. Dermed nåede splittelsen inden for selskabets ledelse sit højdepunkt. Peder Andersen følte, at det samarbejde, bestyrelsen forsøgte at få de fire »Jyder« til at indgå, var en åndelig voldtægt, han ikke ville være med til, og som efter hans mening var en *»komplet Umulighed med Fremtiden for Øje«*. Det skrev han i brev af 23. september 1934 til bestyrelsesformand Anton Nielsen og videre hed det:

At lade Niels Andersen gaa er først og fremmest intet mindre end katastrofalt, rent forretningsmæssigt set. Han har en saa enestaaende personlig Tilknytning til de allerfleste af vore Agenturer.. at mange af de aller betydeligste saa afgjort vil »gaa med ham«... Og selvom dette slet ikke var Tilfældet, vilde Christian Andersen og jeg alligevel staa Last og Brast med ham, det andet vil aldrig komme til at finde Sted.

For at sikre Jydens drift måtte parterne nu selv finde en løsning, alle kunne leve med. Den 26. september 1934 underskrev de fire familiedlemmer en overenskomst, hvorefter P. Andersen og hans to sønner, Niels og Christian, stod for den daglige forretningsgang, mens Niels Uldbjerg udelukkende stod for den kontrollerende virksomhed inden for selskabet. Hvordan han ville udføre revisionsarbejdet, var han selvbestemmende omkring. Udover det skulle der afholdes et møde en gang om måneden, hvor de store forretningsmæssige spørgsmål blev behandlet. Aftalen medførte også, at Niels Uldbjerg overtog agenturet for John Bull autogummi. Uden om Jyden optog Niels Uldbjerg ligeledes et salg af Citroën biler. Hvordan eller om samarbejdet omkring revisionen og de månedlige møder kom til at fungere, fremgår ikke af papirerne.

Året efter blev familien ramt af en stor sorg. I festskriftet fra 1942 hed det: *»Altfor tidligt døde Christian Andersen i Foraaret 1935, efter i en halv Snes Aar at have været Firmaets meget dygtige og utrætteligt energiske Sælger«*. Christian Andersen fik kræft i maven og et sygdomsforløb, som hurtigt medførte døden.

Familiens sorte får

P. Andersen var fra 1922 til sin død direktør i Jyden A/S. Men firmaets reelle leder var fra 1922 til 1934 Niels Uldbjerg i samarbejde med Niels Andersen. Efter at Uldbjerg var ophørt som leder i efteråret 1934, var Niels Andersen til sin død i 1952 firmaets administrerende direktør.

Når P. Andersen taler om de »fire Jyder«, var svigersønnen, Niels Uldbjerg, ikke talt med. De fire Jyder var P. Andersen og sønnerne Niels, Christian og hans yngste søn, Esper Andersen. Han var i 1930'erne ansat som en af Jydens sælgere. Ib Andersen skriver om sin onkel, at han var en gudbenådet sælger, men også at han var familiens sorte får:

Trods ægteskab med en sød pige fra Åbyhøj kunne han ikke »holde sig på måtten«. Ofte var han borte i uger – efterladende sig ubetalte hotelregninger, indkrævede kundebetalinger og firmabilen pantsat. P. Andersen søgte at holde hånden over ham i nogle år, men i slutningen af 30'erne måtte man skride til afskedigelse.³⁶

Konkursen i 1922 tog hårdt på både far og søn. For Niels Andersens vedkommende medførte det et nervesammenbrud med efterfølgende langt hospitalsophold. Men han kom igen på benene og lagde alle sine kræfter i Jyden A/S. Da Niels Uldbjerg ophørte som leder hos Jyden efter at have tabt i familiestriden omkring ledelsen af firmaet, mente Niels Andersen, at tiden var inde for, at hans løn blev lige så høj som hans far, P. Andersens. Derfor ansøgte han til bestyrelsesmødet den 9. april 1935 om en månedlig lønforhøjelse på 150 kr. Det afslog bestyrelsen. I et harmdirrende brev dateret 19. april 1935 skrev Niels Andersen til bestyrelsesformand Anton Nielsen, at hans far flere gange havde sagt til ham, at bestyrelsens flertal ikke kunne lide ham. Videre hed det:

Mit Krav er derfor i enhver Henseende baade retfærdig og rimeligt – og Tiden er nu inde, hvor jeg skal tjene flere Penge, end jeg har faaet mit Arbejde betalt med hidtil... Jeg vil have Lov til at tjene saa meget, at jeg kan komme endelig ud af gammel Gæld, der hobede sig op i de mange og træge Aar, hvor megen Sygdom kostede.

Det fremgår ikke af papirerne, om Niels Andersen fik held af sig med sin henvendelse.

Jydens samling af historiske cykler

Allerede før 1918 var P. Andersen begyndt at samle på historiske cykler. Første gang, samlingen omtales, var i en artikel om Jyden i Skive Folkeblad den 19. juni 1918. Her stod, at cykelsamlingen omfattede de allerældste typer af cykler:

Oppe paa et Loft stilles vi overfor en mangeartet Samling af Ridehjul. Det er Typer fra de forskellige Tider af Cyklens historie, som Fabrikkens Indehavere her har samlet. Samlingen omfatter selv de allerældste Modeller, Træcyklen, Kuchionscyklen og den oprindelige Naumann med skraat Stel.

Samlingen, der blev vist frem for besøgende i Aalestrup, blev også enkelte gange udlånt i udstillingsøjemed. Jydske Tidende skrev den 21. april 1931, at cykelfirmaet Leideck i Kolding inden længe i deres lokaler på Banegårdspladsen ville vise en lang række gamle cykler, udlånt af P. Andersen, Jyden. Denne cykelsamling »overlevede« firmaets senere ophør i 1962 og indgår nu som en del af samlingen på Danmarks Cykelmuseum i Aalestrup.

En lungebetændelse afslutter P. Andersens liv

P. Andersen var 67 år ved sønnens død i 1935. Året efter døde hans hustru, Nielsine Andersen. Det tog hårdt på ham at blive alene: »*De følgende Aar blev svære for ham at komme igennem. Ensomheden var ham noget ganske ukendt og passede saa lidt for hans Sind, saa det blev ham til stor Lykke, da han 70 Aar gammel giftede sig med en 30 Aar yngre Slægtning, Meta Pedersen*«. ³⁷

I 1939 var der fortsat de samme lejemål i ejendomskomplekset i Østergade i Aalestrup, som 15 år tidligere. Dansk Tarifforening skrev, at brugen af bygningerne var uforandret fra 1924. Om Jydens bedrift hed det: »*En gros Handel med Cykler og Symaskiner, dele og Rekvizitter til Cykler og Symaskiner samt Cyklegummiringe, Cykelolie og Solution m.m.*«. Der var ansat otte arbejdere, hvortil kom repræsentanterne, kontorpersonale m.m. Lejerne i ejendommen havde også fået gang i deres forretning. Hvor de fem værksteder i 1924 udover ejerne havde haft seks arbejdere ansat, havde i 1939 de samme virksomheder 11 ansatte.

P. Andersens helbred var ikke længere så godt. Han var plaget af hjerteanfald, som bevirkede, at han ikke måtte køre bil. Hans nye hustru kørte bilen, når P. Andersen skulle rundt på kundebesøg og hjalp ham ellers, hvor hun kunne.

Ib Andersen husker P. Andersens sidste tid i firmaet som en mørk tid. Gennem mange år havde han ikke taget del i firmaadministrationen og var helt uden kontakt med sådanne arbejdsområder. Hans alder forbød ham at besøge kunder på cykel, og efter krigens udbrud blev det svært

*Fabrikant P. Andersen
fotograferet på sine ældre
dage. Billedet blev anvendt i
firmaets 50-års festskrift i
1942. Foto: Danmarks
Cykelmuseum, Aalestrup.*

at få benzin til bilen. Samtidig var det ikke til at indpasse kundebesøg med datidens offentlige transportmidler, der altid var overfyldte. Alligevel ville P. Andersen ud til kunderne, som Ib Andersen fortæller:

Jeg husker en episode i begyndelsen af 1940. P. Andersen ville med djævlens vold og magt besøge kunder på Salling og Mors, hyrede resolut en taxa og kørte med den hele dagen. Hjemkommet om aftenen bebrejdede min far ham meget kontant for denne tur, der havde resulteret i et salg, hvor fortjenesten måske kun var lidt større end udgiften til taxa – og varerne kunne lige så godt have været solgt pr. telefon.³⁸

Som artiklen her starter, betød P. Andersens styrt med sin cykel i efteråret 1941 et langt og strengt sygeleje. Ib Andersen huskede det således:

De næste måneder opholdt han sig kun i lejligheden på 1. sal i Jyden's administrationsbygning. Han holdt af at sidde ved vinduet i det gamle børneværelse og se ned i Jyden's gård. Dermed følte han, at han ligesom var »lidt med«. Men det gik klart mod enden, og en lungebetændelse afsluttede hans begivenhedsrige, arbejdsomme og omtumlede liv den 16. januar 1942.³⁹

Jydens historie sluttede ikke med P. Andersens død. Firmaet fortsatte frem til 1962.⁴⁰ Men det videre forløb for Jyden frem til lukningen falder uden for denne beretning. Her kan henvises til den tidligere nævnte artikel af Ib Andersen, hvor han gennem sit personlige ansættelsesforhold i firmaet 1932 til 1957 og egne erindringer fortæller om Jyden A/S indtil firmaets ophør.

Noter

1. *Barn af Himmerland*, bind X, Lions Klubber i Himmerland, 1999: Ib Andersen: *Cykelfabrikken JYDEN's historie*, s. 59 – 94.
2. *Styret, Fagblad for Cykle-, Auto- og Radio-Industri og Handel*, 42. årgang 1942, nr. 4.
3. Da Peder Andersen ikke selv talte eller skrev fremmedsprog, er det meste af den ældre udenlandske korrespondance vedlagt en håndskreven oversættelse til dansk, hvorfra der citeres.
4. Finn Wodschow: *Frem på det rullende hjul*, Nationalmuseet, 1983, s. 6.
5. Finn Wodschow: *Frem på det rullende hjul*, Nationalmuseet, 1983, s. 13.
6. Georg Nørregaard: *Arbejderspørgsmålet i firserne*, i *Social Studier i Danmarks historie efter 1857*, 1930, s. 104.
7. *Højskolebladet, Tidende for Folkeoplysning*, nr. 17, 1942, s. 250-252.
8. *Cykle- og Ringfabriken Jyden A/S 1892 – 1942*, upag., Aalestrup 1942.
9. Jørgen Beyerholm: *Dansk Bicycle Club's historie, Strejfflys over dansk cykelsport*. 1941, s. 113.
10. *Skive Folkeblad*, 19. juni 1918.
11. Thomas Olesen Løkken: *Staalhesten og Landsbyen*. Egen udg., 16 s., 1938.
12. *Nordisk Cycle- og Motor-Fagblad*, 8. december 1900. En selfmade Mand.
13. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
14. »Styret«, nr. 33 og 38, 1913: Jydens agenturer sæsonen 1913/1914 var cykler fra Naumann Germania, Gritzner, H. Koch Bielefeld Concordia, Opel, Meteor, Möve, Orion. Symaskiner fra Naumann, Gritzner, H. Koch og Nothmann. Motorcykler fra Puch. Automobileer fra Windhoff. Gummi fra John Bull Leicester Rubber Co. og Offerbacher Gummiverke. Dertil kom nav, fittings, andet tilbehør mv.
15. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
16. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
17. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
18. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
19. *Barn af Himmerland*, bind X, s. 72.
20. Statusbog 01.07.1912 til 01.08.1921 i Cykle- og ringfabriken Jydens arkiv, som findes på Erhvervsarkivet, Århus.
21. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
22. Max Kjær Hansen: *Industriens udvikling i Danmark*, 1925, s. 72.
23. Max Kjær Hansen, *Industriens udvikling*, 1925, s. 88. Om kapitalafgangen skriver Kjær Hansen, at det i 1922 udgjorde 53,6 mill. kr. og i 1923 udgjorde 105,9 mill. kr. I en pjece, Bankvælde eller Folkestyre? Udg. af Socialdemokratiet 1924 hedder det: »I 1914 var Antallet af Aktieselskaber 3.627 med en samlet Aktiekapital paa 916 Mill. Kr. I 1920 var Antallet af Selskaber vokset til 4.633 med en samlet Aktiekapital paa 2.310 Mill. Kr., altsaa en Forøgelse af Kapitalen med 1 1/2 Milliard.« Alene ovenstående tab og Landmandsbankens tab udgør tilsammen næsten 660 mill. kr. For at sætte tabene i relief, ville det have betydet at hvis alle tab alene var sket i aktieselskaber, ville næsten 30% af den samlede danske aktiekapital år 1920 være tabt under krisen 1922-23.
24. Benito Scocozza og Grethe Jensen: *Danmarkshistoriens Hvem, Hvad og Hvornår*, 1999, s. 300.
25. *Barn af Himmerland*, bind X, side 72.
26. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
27. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
28. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
29. Søren Mørch: *Det store bankkrak. Land-*

- mandsbankens sammenbrud 1922-23*, 1986, s. 159-160. Her citeres hele Greens dagbogsnotat om P. Andersen Jyden. Ligeledes skal det nævnes, at bankinspektør Green indledte undersøgelserne omkring Landmandsbanken den 31. maj 1922. Allerede 14 dage senere måtte han til Aalestrup, hvor Aalestrup Landbobank var kommet i vanskeligheder, hovedsageligt på grund af Jydens betalingsstandsning. I Greens Danske Fonds og Aktier 1929, bind 1, s. 190-191 hedder det herom: »Paa Generalforsamlingen den 23. Juni 1922 vedtoges det til Dækning af Tab at nedskrive Aktiekapitalen (250.000 Kr.) med 50%. Samtidig vedtoges det at udvide Aktiekapitalen med 175.000 Kr. Præferenceaktier.«
30. *Højskolebladet. Tidende for Folkeoplysning*, nr. 17, 24. april 1942, s. 250-252.
 31. Brev af 2. februar 1924 fra P. Andersen til Anton Nielsen, Hobro.
 32. *Barn af Himmerland*, bind X, side 74.
 33. *Barn af Himmerland*, bind X, s. 76-77.
 34. *Cykle- og Ringfabriken Jyden A/S 1892 - 1942*, upag., Aalestrup 1942.
 35. *Barn af Himmerland*, bind X, s. 77.
 36. *Barn af Himmerland*, bind X, s. 78.
 37. *Cykle- og Ringfabriken Jyden A/S 1892 - 1942*, upag., Aalestrup 1942.
 38. *Barn af Himmerland*, bind X, s. 79.
 39. *Barn af Himmerland*, bind X, s. 80.
 40. Efter i 50 år ikke at have haft nogen egentlig produktion, fik Jyden A/S igen i 1954 gang i egenproduktion. Det foregik ikke i Østergade, men i en stelfabrik, der blev oprettet på Thestrupvej i Aalestrup. Dansk Tarifforening skrev herom den 30. november 1954: »*Tilskæring, samling, staffering og lakering af stel til knallerter Whooler. For tiden ca. 40 beskæftigede; når alt i orden påregnes ca. 60 beskæftigede.*« Produktionen af knallertstel varede til slutningen af 1950'erne. Den 21. maj 1960 skrev forsikringsselskabet Fjerde Sø til Tarifforeningen om fabrikslokalerne på Thestrupvej: »*Jyden er nedlagt og lokalerne overtaget af vaskemaskinfabrikken Derby.*« Under og efter krigen fik Jyden A/S i øvrigt selv så meget brug for alle bygningerne i Østergade i Aalestrup, at Dansk Tarifforening i 1956 skrev, at Jyden A/S benyttede hele bygningskomplekset i Østergade til montering af cykler og autocykler (datidens officielle navn for knallerter), dog således at hovedarbejdet, selve fabrikationen af knallerter, foregik på Jydens nye fabrik i Aalestrup. Eneste lejer i 1956 i ejendomskomplekset i Aalestrup, var Postvæsenet til posthus og beboelse for postmesteren

Afleveringer

1. januar - 31. december 2004

En samlet fortegnelse over Erhvervsarkivets samling af arkiver til og med 1999 findes publiceret i værket *Erhvervsarkivets Arkivoversigter*, bind 1-4. Oplysningerne er også inddateret i databasen Danpa og kan søges her på internetadressen: www.danpa.dk

Afleveringerne i 2000, 2001, 2002 og 2003 findes publiceret i *Erhvervs-historisk Årbog 2001, 2002, 2003 og 2004*.

Alle afleverende virksomheder, organisationer og personer kan findes i databasen Daisy på Internetadressen: www.daisy.sa.dk.

Afleveringerne androg i 2004 med 110 sager i alt 11.895 enheder.

Der er modtaget følgende arkiver – opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter Bd. 1-4:

Landbrug, jagt, skovbrug, fiskeri

Rasmus Rasmussen, gårdejer, Århus. 1 pakke med driftsoversigt, kortmateriale, fotos m.v. 1945-1952.

Råstofudvinding

Århus Sten- & Gruskompani, udvinding af sten og grus, Århus. 20 bind og 1 pakke 1932-1964. Driftsregnskaber og statusopgørelser, månedsbalancer, hovedbøger, kasserapporter, salgsjournal, lagerbog og skibsbøger.

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Assens Andelsmejeri, mejeri, Assens (fortsat aflevering). Sager vedrørende salg af mejeriet 1964-1967.

Guldbjerg Andelsmejeri, mejeri, Bogense. 1 forhandlingsprotokol 1885-1909.

Sørslev Andelsmejeri, mejeri, Sønderlø. 1 forhandlingsprotokol 1886-1902.

Afleveringer

Buko-Ost A/S, ostefabrik, Vordingborg. 78 bind og 28 pakker 1929-1999. Generalforsamlingsmøder og bestyrelsesmøder, årsberetninger, regnskaber, hoved- og kassebøger, løn- og personalesager, produktionsbøger, salg- og marketingsmateriale, inventar- og maskinoversigt.

Brdr. Braun A/S, cigar- og tobaksfabrik, København. 1 forhandlingsprotokol 1957-1961.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

Nordisk Fjerfabrik A/S, fjerfabrik, København (fortsat aflevering). 1 fotoalbum med fotos fra fabrikken på Gittervej og dyneproduktionsfotos og 3 film: indladning af bomuldsballe i Houston, Texas.

Chr. Bruun & Søn, håndskomageri, Århus. 4 bind 1946-1963. Hovedbog, journal, kassebog og bestillingsbog.

Træ- og møbelindustri

Møbelfabrikken »AJO« v/Helge Olsen, møbelfabrik, Århus. 1 pakke med regnskaber, katalog, fotos og diverse 1938-1977.

Sten-, ler- og glasindustri

A/S Århus Betonfabrik, betonfremstilling, Århus. 6 bind og 1 pakke 1935-1963. Driftsregnskab og status, generalhovedbøger, månedsbalancer, kassebog, kasserapporter og kassekladder.

Jern- og metalindustri

Burmeister & Wain, skibsværft og motorfabrik, København (fortsat aflevering). 149 bind 1972-1992. Korrespondance, organisationshåndbog, personalehåndbog og undersøgelse af beddingstider og udrustningstider.

Fisker & Nielsen, støvsuger- og motorcykelfabrik, København (fortsat aflevering). 3 bind 1924-1966. Interne meddelelser, generalforsamlings-, bestyrelses- og medlemsmødeprotokoller for Værkstedsfunktionærforeningens Sektion F & N.

Nordisk Simplex A/S, rørfabrik, Vallensbæk. 73 bind og 10 pakker 1910-2003. Aktieprotokoller, forhandlingsprotokoller, materiale vedrørende generalforsamlinger, direktionsprotokol, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, lønningsbøger og produktionsbøger.

Gaflan-Kouh broen er en jernbanebro nær Mianeh i Iran på Tehran-Azerbajdian linien bygget i 1940-1942 for det Iranske Trafikministerium af Monberg & Thorsen. I alt udførtes under denne kontrakt 22 km jernbane gennem bjergterræn. Under en tidligere kontrakt byggede firmaet i 1939-1940 ca. 50 km jernbane på samme linie. Foto i Højgaard & Schultz A/S arkiv, Erhvervsarkivet.

A/S Thomas Ths. Sabroe & Co., maskinfabrik, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke 1926-1995. Korrespondance, dokumenter, manuskripter og fotos m.v. vedrørende datterselskabet i Japan.

Århus Maskinfabrik, maskin- og kranfabrik, Århus (fortsat aflevering). 3 pakker 1931-1991. Regnskabsbøger m.v. fra smedenes klub, sygekassen, hjælpe-kassen og boldklubben.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Jens Grouleff, blikkenslagerforretning, Århus. 5 bind og 1 pakke 1869-1964. Hovedbøger og diverse regnskabsbøger.

Højgaard & Schultz A/S, ingeniør- og entreprenørvirksomhed, København. 7 bind og 193 pakker 1918-2001. Firmahistorisk samling, rapport vedrørende firmaets aktiviteter under 2. Verdenskrig, projektsa-

Afleveringer

ger, regnskabsbøger vedrørende M&T S.A., Teheran, og projekttegninger.

Kingo Karlsen A/S, nedbrydningsentreprenør, Silkeborg. 2 pakker udklip og fotos 1975-1999.

Schou Pedersen ApS, malerfirma, Århus. 3 bind og 2 pakker 1936-2004. Årsregnskaber, firmahistorie og erindringer skrevet af Jørgen Schou Pedersen.

Tjæreborg-Huse A/S, byggefirma, Esbjerg. 1 pakke tegninger, brochurer, fotos og private papirer 1965-1973.

Engroshandel

Danish Bacon Company, engroshandel med bacon, London. 8 pakker 1902-2004. Vedtægter, forretningsudvalgs- og bestyrelsesmødereferater, korrespondance, baconnoteringer og -statistik, eksportoversigter, prislister, scrapbøger og jubilæumsvideo: »90 years 1902-1992«.

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, engroshandel og fabriksvirksomhed, København (fortsat aflevering). 3.300 bind og 1.000 pakker 1896-2003. Vedtægter, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, regnskabsmateriale, medlemsfortegnelser, korrespondance, andelsbøger, dividendebøger, tryksager, fotos og reklamemateriale.

Chr. E. Rothe & Co., vinhandel engros, Brøndby. 1 pakke jubilæumsfotos og manuskript om firmaet og vinbranchen 1930-1956.

A/S Korn- og Foderstof Kompagniet, korn- og foderstofhandel engros, Århus (fortsat aflevering). 316 bind og 392 pakker 1914-2001. Aktieprotokoller, journal for aktienotering, aktiebrev, materiale fra generalforsamlinger og bestyrelsesmøder, revisionsprotokoller, årsregnskaber, statusopgørelser, hovedbøger, journal, månedsopgørelser, bygge- og anlægssager, mødereferater, korrespondance, materiale vedrørende olieeftersforskning, personalekort, direktørkontrakter og materiale fra opkøbte virksomheder og datterselskaber.

Christensen & Nielsen A/S, træ engros, Århus. 14 bind og 1 pakke 1981-2003. Årsregnskaber, interne meddelelser og mødereferater, korrespondance og materiale vedrørende indkøb.

De Danske Mejeriers Fællesindkøb, indkøbsforening, Kolding (fortsat aflevering). 58 bind og 23 pakker 1901-2003. Generalforsamlingsbilag, fortegnelse over repræsentantskabsmedlemmer, bestyrelsesprotokoller, bilag til bestyrelsesmøder, valgudvalgets forhandlingsprotokol, årsberetninger og -regnskaber, hovedbøger, kassebøger, ejendoms-sager, kataloger, aktiebrev, jubilæumsmateriale, udklip og fotos.

Otto B. Wroblewski, bog- og papirhandlerfirma og stempelpapirforhandling, Nytorv 19, København, har i mange år afleveret sit arkivmateriale til Erhvervsarkivet. Blandt årets afleveringer var dette fotografi, der viser forretningen og virksomhedens to budcykler samt en lukket trækvogn til større transporter. Foto i Otto B. Wroblewskis arkiv, Erhvervsarkivet.

J. Hartmann, engrosagentur, København (fortsat aflevering). 81 bind 1996-1999. Årsregnskaber, kassebøger, korrespondance, kassebilag og tilbud til flyvevåbenet.

Detailhandel

Niels Peter Hinge, slagtermester, Århus. 8 bind 1924-1950. Kassebog, hovedbogskladder og kassekladder.

J. Sørensen, købmand, Skanderborg (fortsat aflevering). 2 hovedbøger 1960-1973.

Dalum Apotek, apotek, Odense (fortsat aflevering). 1 pakke årsberetninger og -regnskaber 1994-1999.

Henri Petersen, guldsmedeforretning, Århus. 4 bind og 1 pakke 1942-1968. Hovedbog og kassebøger.

Otto B. Wroblewski, boghandler og bogforlag, København (fortsat

Afleveringer

aflevering). 8 pakker 1874-2003. Årsregnskaber og revisionsprotokoller, forretningsdokumenter, rapporter, korrespondance, fotos og trykt materiale.

Varehuset v/Valborg Boller, legetøjshandel m.v., Bjerringbro. 1 pakke modtagne fakturaer 1947-1950.

Transportvirksomhed m.v.

Sydhavnens Andelsselskab, jernbaneselskab, København. 9 bind og 2 pakker 1925-1999. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, korrespondance, dokumenter og kort.

Niels Petersens Enke A/S, vognmandsforretning, handel med mørtel, sten og grus m.v., Horsens. 1 revisionsprotokol 1932-1943.

A/S Em. Svitzers Bjergnings-Entreprise, bjergnings- og bugserselskab, København (fortsat aflevering). 1 pakke korrespondance 1925-1974.

Århus Havnevæsen, havnevirksomhed, Århus (fortsat aflevering). 3 pakker 1978-1980. Korrespondance og tegninger m.v. vedrørende lods-båd nr. 1 og »Aros To«.

P. Jørgensen & Co., skibsmæglerfirma, Korsør. 1 pakke korrespondance med DFDS, Svitzer m.fl. 1967-1977.

Finansieringsvirksomhed

Jysk Husmandskreditforening, kreditforening, Ålborg. 495 bind og 968 pakker 1880-1975. Kassebøger, lånesager, kartotek over låntagere, protokoller over indfrielse, protokoller over udsendte kontrakter, protokoller over udsendte lånetilbud, protokoller over skødeberigtigelser og protokoller over tilbageholdte beløb, statistiske opgørelser, indskrivningsbeviser, ydelsesprotokoller, navneregistre og lånesager.

Ålborg Hypotekforening, hypotekforening, Ålborg. 283 bind og 4 pakker 1885-1975. Journaler, hovedbøger, kassebøger, taksationsbøger, forhandlingsprotokol, revisionsprotokoller, statusbøger, årsregnskaber, klicheer og korrespondance.

Forsikringsvirksomhed

Lauritz Nicolai Hvidt & Niels Tybjerg, dispachørfirma, København. 3 bind 1924-1955. Dispatcheprotokol for Niels Tybjerg og sagsjournaler for Lauritz Nicolai Hvidt.

Kay Skovgaard-Petersen, dispachør, København. 26 bind 1908-1949. Dispacheprotokoller, sagsjournaler og brevkopibøger.

Ejendomsadministration og -handel samt forretnings-service/liberale erhverv

A/S Københavns Hippodrom, ejendomsselskab, København (fortsat aflevering). 1 generalforsamlingsprotokol 1930-1987.

Højgaard, ejendomsmæglerfirma, Esbjerg. 5 bind og 6 pakker 1952-1993. Hovedbog, kassejournaler, regnskabsmateriale, ejendomssalg og –udlejning og fotos.

TIC Danmark, informations- og rådgivningsvirksomhed, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke afsluttede likvidationsregnskaber.

Træspærkontrollen, bygningsrådgivning og –kontrolvirksomhed, Høje Tåstrup. 67 bind 1973-2004. Årsberetninger, budgetter, regnskaber, korrespondance, mødereferater, tilsynsrapporter og oversigter over virksomhedernes interne kontrol.

Landsudstillingen i Århus, udstillingsvirksomhed, Århus (fortsat aflevering). 4 bind og 1 pakke 1907-1909. Scrapbog og fotos fra udstillingen.

Offentlig virksomhed

Århus kommune, Borgmesterens afdeling, Byrådskontoret (fortsat aflevering). 55 bind, 76 pakker og 360 CD-R 1941-2003. Beslutningsreferater for byrådsmøderne og byrådsforhandlingerne, budgetter og regnskab, kontoplaner, arrangementsbøger og korrespondance.

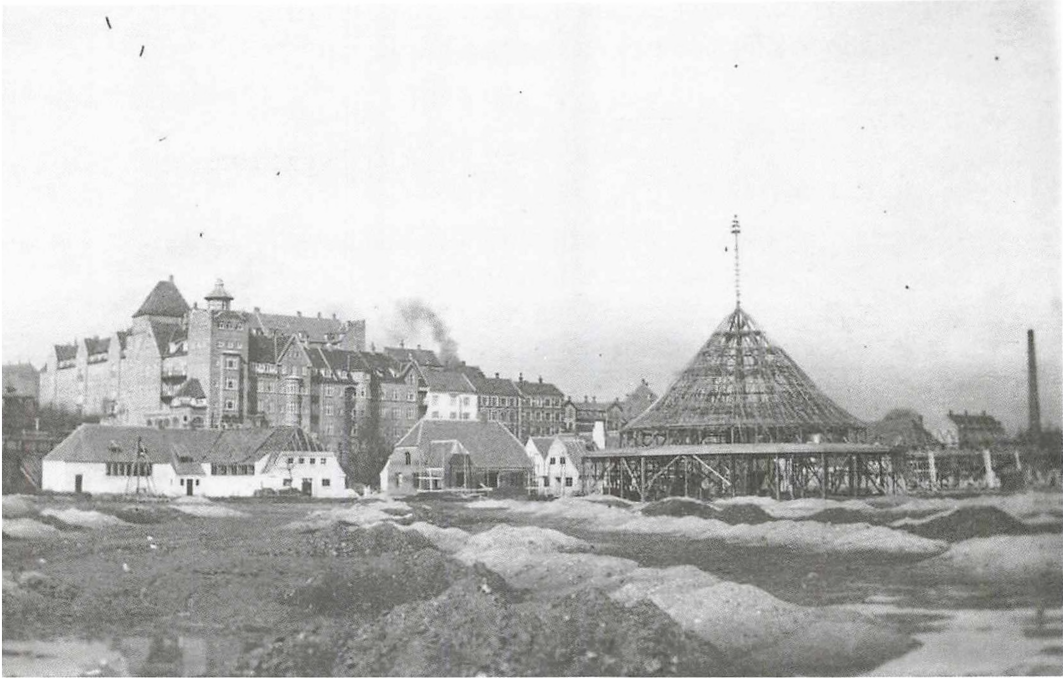
Århus kommune, Magistratens 1. afdeling, Stadsgartnerens kontor/ Park- og kirkegårdsforvaltningen (fortsat aflevering). 10 ruller kortplaner over planlagte arbejder 1930-1963.

Århus kommune, Magistratens 2. afdeling, Bygningsinspektorat Midt (fortsat aflevering). 15 pakker over nedrevne ejendomme 1892-2002.

Århus kommune, Magistratens 4. afdeling, Århus Skolevæsen (fortsat aflevering). 42 pakker 1942-2003. Journalsager, budgetter, afgangsbviser fra diverse skoler og elevfotos fra Ingerslev Boulevards Skole og Paradisgade Skole.

Århus Kommunes Biblioteker (fortsat aflevering). 1 bind personalelister 1971-1988.

Århus kommune, Magistratens 5. afdeling, Århus Kommunale Værker (fortsat aflevering). 2 pakker journalkort 1980-1989.

Den egentlige planlægning af Landsudstillingen i Århus i 1909 begyndte i 1906, og i et hjørne af udstillingsarealet havde man valgt at vise, hvordan de såkaldte stationsbyer kunne bygges. Bygningerne i denne del af udstillingen var opført i mursten i modsætning til de øvrige udstillingsbygninger, der var opført i træ. Trækonstruktionen i forgrunden af billedet skulle blive til en teatervarietébygning. Bygningerne fra venstre mod højre er fra stationsbyudstillingen og forestiller: bibliotek- og forsamlingshus, træskomandens hus og smedjen. I baggrunden ses hotel Skansen. Foto i arkivet fra Landsudstillingen i Århus 1909, Erhvervsarkivet.

Undervisnings- sundheds- og social virksomhed

Den Jyske Handelshøjskole, handelsskole, Århus. 9 bind 1967-1978. Karakterlister for Hx og eksamensbeviser for statskontrolleret handels-eksamen.

Julemærkefonden, børneforsorg, Danmark. 75 bind og 152 pakker 1904-2004. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, korrespondance, kopibøger, arbejdsplaner, overenskomster, bygningsforhold, personale-sager, hovedbøger, kassebøger, kassejournal, årsregnskaber, budgetter, legater, julemærkerog vandrebøger.

Elin Gottliebs Mindelegater, legat, København. 4 bind 1957-1983. Forhandlingsprotokoller.

Ludvig Davids Legat, legat, København. 1 bind 1866-1975. Bestyrelses- og regnskabsprotokol.

Kgl. Vejer og Måler, Købmand Bennet Thomsen og Hustru, Fru Alvine Thomsen født Albinus' Legat, legat, København. 1 forhandlingsprotokol 1943-1999.

Sømandshjemmet, sømandshjem, Århus (fortsat aflevering). 5 bind og 3 pakker 1947-1986. Årsregnskaber, kassejournaler, byggeregnskab og gæstebøger.

Erhvervs- og fagorganisationer og lignende

Andelsudvalget, erhvervsorganisation, København (fortsat aflevering). 12 pakker 1992-1995. Korrespondance, mødereferater og materiale vedrørende Kollekolle.

Det Danske Hedeselskab, landbrugsorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 1 bind og 65 pakker 1918-1993. Kartotek til byggesager, byggesager, bygningstegninger, mergelselskabssager, regnskaber og kassebog.

Landbrugsrådet, landbrugsorganisation, Danmark (fortsat aflevering). 70 bind og 842 pakker 1970-1998. Vedtægter, journalnøgle, sagsjournaler, brevjournaler, journalsager og korrespondance.

Sammenslutningen af Kontrolforeninger for Økonomisk Svineproduktion, SAKFØS, svineproduktionsforening, Bjerringbro. 17 bind og 8 pakker 1955-1995. Forhandlingsprotokoller og mødereferater, medlemsbog, årsregnskaber og statusopgørelser, kassejournaler og korrespondance.

Håndværkerforeningen i København, håndværkerorganisation, København (fortsat aflevering). 6 bind og 378 pakker 1886-2000. Generalforsamlingsbilag, bestyrelsesmødereferater, forhandlingsprotokol for begraveleskassen, legatregnskaber og arkivsager.

Industrifagene, arbejdsgiverorganisation, København (fortsat aflevering). 3 bind og 343 pakker 1904-1989. Journalsager, brancheforeningssager, forhandlings- og mødeprotokoller.

Industrirådet, hovedorganisation for industri, København (fortsat aflevering). 1 bind og 823 pakker 1951-1992. Sagskartoteker og journalsager

Bryggeriforeningen, arbejdsgiverorganisation, København (fortsat aflevering). 11 bind og 31 pakker 1899-1992. Mødereferater og sager, forhandlingsprotokoller og statistik.

Dansk Møllerforening, brancheorganisation, Hadsund (fortsat aflevering). 2 bind forhandlingsprotokoller 1918-1968.

Danske Dagbladets Forening, branche- og arbejdsgiverforening,

Afleveringer

København (fortsat aflevering). 2 bind og 23 pakker 1963-2004. Journalsager og journalnøgle.

Dansk Agrokemisk Forening, brancheorganisation, Frederiksberg (fortsat aflevering). 38 pakker 1986-1994. Korrespondance, rapporter, dokumenter, udklip og sager vedrørende internationale organisationer.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 4 pakker 1981-1990. Foreningsstatistik.

Foreningen af Krydsfinér-Importører, brancheforening, København. 1 forhandlingsprotokol 1933-1937.

Fællesforeningen for Oversøisk & Hårdtræ-, Finér- og Krydsfinérbranchen, brancheforening, København. 1 forhandlingsprotokol 1935-1936.

Grosserer-Societetet, engroshandelsorganisation, København (fortsat aflevering). 2 pakker 1940-1949. Materiale vedrørende Komiteens organisationsforhold.

Den Danske Boghandlerforening, brancheforening, København (fortsat aflevering). 4 bind 1988-2002. Generalforsamlingsmateriale, årsregnskaber og revisionsprotokollater.

Chaufførernes Fagforening, fagforening, Århus (fortsat aflevering). 2 pakker 1978-1996. Afsluttede faglige sager.

Dansk Ejendomsmæglerforening, brancheforening, Danmark. 26 bind og 60 pakker 1912-2000. Forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger, scrapbøger og basismateriale til »Ejendomsmæglernes Historie« bd. 1 og 2.

Haveforeningen Solhøj, haveforening. 1 forhandlingsprotokol 1937-1952.

Kolonihaveforbundets Århuskreds, haveforeningsorganisation, Århus. 23 bind 1914-1992. Forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger, kassebøger, fortegnelse over kredsens haveforeninger og vedtægter.

Overlærerforeningen i Århus, forening af skoleledere, Århus. 1 bind mødereferater 1912-1947.

Teaterforeningen i Aarhus, teaterforening, Århus. 3 bind 1918-2004. Forhandlingsprotokol, medlemsprotokol, kassebog og korrespondance.

Øvrige organisationer og foreninger

Århus Studenter-Sangere, sangforening, Århus (fortsat aflevering). 2 pakker 1928-1984. Vedtægter, mødereferater, beretninger, korrespondance, manuskripter og koncertprogrammer.

A/S Århus Badmintonhal, idrætsanlæg, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1935-1948.

Århus Ridehal, ridehal, Århus. 1 pakke korrespondance 1937-1941.

Gymnasieforeningen »Heimdal«, elevforening Århus (fortsat aflevering). 18 bind »Sprøjten« 1890-1951.

Århus Katedralskoles Venner, Århusianersamfundet, elev- og forældreforening, Århus. 1 pakke 1947-1983. Vedtægter, medlemsfortegnelser, regnskaber, korrespondance, mødereferater og tryksager.

Personarkiver

Jens Als, Århus. 2 bind og 6 pakker 1961-1987. Grundmateriale til bog om Århus-kunstens historie.

Andreas Bertelsen, togbetjent, Århus. 2 pakker 1865-1962. Skudsmålsgang, slægtsbog, korrespondance, fotos og postkort.

Poul Daugaard, stadsbibliotekar, Hornslet. 9 bind og 6 pakker 1945-2004. Dagbøger, artikler og taler, korrespondance, udklip, fotos og mødereferater fra forskellige foreninger.

Einar Hoeck, politimester, Århus. 1 pakke dagbøger og korrespondance vedrørende besættelsen 1940-1955.

Laurentius Holm, læge, Århus. 1 pakke 1917-1980. Korrespondance, tryksager og fotos.

J. Heydorn Jakobsen, skoleinspektør, Århus. 1 pakke korrespondance, notater, udklip og legatprotokol for Skoleinspektør Heydorn Jakobsens Mindelegat 1904-1973.

Louise Marie Jacobsen, porcelænsmaler, Århus. 1 pakke fotos og udklip 1952-1962.

Otto Kier, civilingeniør og politiker, Århus. 6 bind 1930-1952. Politiske notater, avisudklip og optegnelser.

Preben Emil Olsen, drifts- og projektleder, Århus. 1 pakke erindringer og fotos fra arbejder og arbejdsrejser samt personlige papirer 1943-2000.

Th. V. Rasmussen, trafikkontrollør, Århus. 1 pakke familiefotos 1908-1939.

Knud Wedel Sørensen, overmontør, Århus. Erindringsmanuskript 2000.

Bidragssydere til denne årbog

John Juhler Hansen, f. 1953. Har skrevet: Et eventyr i stål og beton. Bygningen af den gamle Lillebæltsbro 1925 – 1935, 1996. Gadens Blikfang, danske emaljeplakater gennem 100 år, 2002, samt en lang række bøger og artikler om fagforeninger og arbejderbevægelsen. Lokalhistoriker, arbejder som projektleder på Industrimuseet, Horsens.

Christian Knudsen, f. 1951, er professor ved CBS. Han er uddannet som cand polit i 1977. Han erhvervede Ph.D-graden i 1984 fra Handelshøjskolen i Århus. I 1997 blev han Dr. Merc fra Copenhagen Business School. Christian Knudsen har haft akademiske ansættelser ved Københavns Universitet, CBS og Handelshøjskolen i Århus. Desuden har han været gæsteforsker/gæsteprofessor ved Collegium for Advanced Studies in the Social Sciences ved Uppsala Universitet, Center for Interdisciplinary Studies ved Bielefeldt Universitet, London School of Economics samt Stanford Universitet

Michael Märcher, f. 1979, stud.mag. ved Historie og Museologiske studier, Aarhus Universitet.

Kurt Pedersen, f. 1942, cand. polit., MBA. Lektor og institutleder ved Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus. Forsker aktuelt i erhvervshistorie, virksomheders internationalisering og økonomisk teorihistorie.

Lesley Richmond, kandidat fra University of Edinburgh, ansat i Business Archives Council 1979-84 og fra 1987 ved Glasgow University, fra 2001 som University Archivist. Har været medlem af bestyrelsen for Section on Business and Labour Archives under ICA siden 1987 (sekretær 1996-2004). Har foruden et stort antal artikler blandt andet publiceret: Company Archives: A Survey of the Records of 1000 of the Oldest Registered Companies (1986), The Brewing Industry. A Guide to Historical Records (1990), Overview of Business Archives in Western Europe, (1996), Directory of Company Archives (1997), The Pharmaceutical Industry: A Guide to Historical Records (2003).

Jesper Strandskov, f. 1954, Dr. Merc., professor ved Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus. Jesper Strandskov har publiceret bredt inden for området international business og strategi. Hans forskningsindsats ligger for tiden især i området forretningsmodeller og forretningsudvikling.

Kenn Tarbensen, f. 1964, cand. phil i historie, ph.d. i historie i 2000. Arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet.

Alison Turton, kandidat fra University of Cambridge, arkivstudier ved University of London, arkivar i House of Fraser Ltd. 1978-83, generalsekretær for Business Archives Council 1983-87, fra 1988 Group Archivist i The Royal Bank of Scotland Group plc. Er formand for Business Records Group i Society of Archivists og medlem af bestyrelsen for Section on Business and Labour Archives under ICA siden 2004. Har blandt andet skrevet: *A Legend of Retailing ... House of Fraser* (1989), *The Bitter with the Sweet: The History of Fletcher & Stewart* (1988), *The Brewing Industry: A Guide to Historical Records* (1990), *Managing Business Archives* (1991), *Directory of Corporate Archives* (1997), *British Banking: A Guide to Historical Records* (2001) og *The Pharmaceutical Industry: A Guide to Historical Records* (2003).

English Summary

TRANSLATED BY JØRGEN PEDER CLAUSAGER

Business Theory and Business History

BY CHR. KNUDSEN

Business theory and business history has for many years appeared as two relatively isolated disciplines, which have only entered into a fertile dialogue with one another on a very limited scale. This article examines the reasons for the absence of dialogue from the angle of business theory. It is argued that business theory has traditionally been based on an explanatory model, which has led to conceptualization of the business as an a-historic entity. The basic explanatory model has, however, been subjected to an intense critique during the latest decades, and has been replaced by a more processual view of explanations. This has entailed that businesses have increasingly been analysed from a diachronic perspective, and focus has been concentrated on how a business over time accumulates knowledge as a basis for establishing its competitive advantages. The article concludes with the presentation of an educational project, which aims at bringing business theory and business history together in a closer mutual interplay.

Business Archives in the United Kingdom

BY LESLEY RICHMOND AND ALISON TURTON

In the United Kingdom there are three main types of business organisation: sole trader, partnership, and registered company. Sole traders are the main type but they usually operate on a small scale and produce few records which rarely survive within either company archive collections or public record repositories.

Partnerships of two or more people are also a significant form of business organisation. Their records are often to be found in business

archives, usually as the records of the founding business organisation and in local record repositories as the surviving records of small local businesses.

Companies in the United Kingdom can be created by royal charter, by specific Acts of Parliament, and since 1844 registered under the Companies Acts. A company has a separate legal entity with rights and duties distinct from those of its members and has perpetual succession. A company continues to exist indefinitely until such a time as it is dissolved and becomes defunct. Its affairs are wound up and its name removed from the Register of Companies and added to that of the Register of Defunct Companies, both maintained by the Companies Registration Office. The files kept by the Registrar of Companies contain all the documentation that companies are required by statute to send to the Registrar.

In the United Kingdom there is no archives law governing business records or private archives. There is also no statutory obligation *as such* under the Companies Act for the permanent retention of any documents. A company *is* only required by statute to make certain records available for inspection by its members/or the public. The records and returns sent to the Registrar of Companies (or at least a sample of them) are permanently preserved, in the relevant National Archives.

Business Archives: The Collecting Sphere

Business archives, as a distinct sector of the archive world has been a development of the twentieth century. The number of record repositories – national, specialist, regional or local – actively preserving or specialising in the collection of business archives has grown dramatically in the last forty years, as has the number of corporate archives under the care of professional custodians.

Surveys of business archives in public and private hands have had a major role in the development of business archives in the United Kingdom since the late 1950s. Such surveys are doubly beneficial, indicating to potential users material which exists and bringing to the attention of the business concerned that their historical records have a value beyond the company to the local, region, nation or world arena.

There is no central place of deposit for business archives within the United Kingdom. There are also no regional business archives, although The Scottish Business Archive at Glasgow University is the nearest equivalent and contains the largest dedicated collection of business records in the United Kingdom, comprising over 600 collections.

English Summary

Every city and county record office, most university repositories in the United Kingdom and many national and local museums hold business records. Contact addresses and further summary information about the holdings of these record offices can be found by searching ARCHON <http://www.archon.nationalarchives.gov.uk/archon/>, the online information resource for United Kingdom archival repositories.

There are two Business Archives Associations in the United Kingdom, The Business Archives Council, founded in 1934, advocates the preservation of business records of historical importance; supplies advice and information on business archives and modern records; encourages interest in and study of business history and archives; and provides a forum for the custodians and users of business archives in England and Wales. The Council has produced several industry-wide record surveys over the last three decades and publishes a journal twice a year – *Business Archives: Principles and Practice* and *Business Archives: Sources and History* and awards the Wadsworth Prize for Business History annually to encourage study in this area. The Council has also developed a business archives training module for the University of Liverpool's postgraduate archive programme. The Business Archives Council of Scotland, founded in 1960, undertakes similar work in Scotland. It offers advice and assistance to organisations on the preservation of business records of historical importance and on the administration and management of both archives and modern records. The Council's staff undertake much survey and rescue work and it publishes its own journal, *Scottish Industrial History*.

The Business Records Group of the Society of Archivists, established in 2000, is a specialised interest group operating within the professional body for archivists in the United Kingdom. It was formed to represent the interests of all archivists and record managers working with business archives. It aims to provide a forum for discussion and support; to promote best practice; to facilitate the teaching related to business records in the archival training schools; and to have input into policy and decision making relating to business records.

The main business archives portal is the combined national registers of business and archives maintained by The National Archives in London containing over 44,000 unpublished lists and catalogues about the location and nature of historical records that have been created by some 46,000 individuals, 9,000 families, 29,000 businesses and 75,000 or-

ganisations. Indexes to the lists can be searched over the web (<http://www.nra.nationalarchives.gov.uk/nra/>).

Since 1970, *Business Archives*, the journal of the Business Archives Council, has carried annual summaries of business records newly deposited in record offices. In addition The National Archives offers a comprehensive research guide, *Sources for Business History* See <http://www.catalogue.nationalarchives.gov.uk/RdLeaflet.asp?sLeafletID=375>, which points to United Kingdom business-history resources. It includes indexes, lists of repositories, web links, a bibliography, a list of guides and additional materials.

During the last 40 years a number of guides have been published which describe the historical records of businesses, held both within record offices and businesses themselves, belonging to specific industries or geographical areas.

Business Archives: The Corporate Sphere

The concept of the formal in-house corporate archive has an unusually long tradition in the United Kingdom, tracing its origins back to the nineteenth century companies acts. The first British businesses to make formal provision for their archives were the Bank of England and Midland Bank (now part of HSBC) in the 1930s, although it was not until the 1960s that a significant number of businesses began appointing archivists. Most in-house corporate archives were established wholly or primarily to meet the needs of the business itself. These needs were varied – to identify and safeguard archives as a financial or historical asset; to ensure the retention of records for operational or legal reasons; to prepare for a significant anniversary by compiling a company history or exhibition; or simply to maximise the public relations potential of an old-established brand name.

During the last 30 years the number of business archives in the United Kingdom under the care of professional archivists has grown dramatically. In part this was due to further recognition by businesses of the promotional value of archives. An increasing awareness of the importance of the strategic management of all non-current records, as legislation and regulation has grown and records management principles have gained common currency, has also been significant. Most recently United Kingdom corporate archives have been increasingly driven by corporate responsibility agendas – providing public access to, and online information about, records alongside archive-based teaching

English Summary

resources in a way that recognises a company's duty of care in relation to nationally important archives. Today almost 80 companies are listed on ARCHON, as operating formal in-house archive facilities.

Increasingly corporate archives and archivists are being encouraged to be seen, and to see themselves, not as a discrete and distinct sector, but as part of the United Kingdom's national archive network. This movement toward integration was evident in the 2004 report of the Museums, Libraries and Archives Council's Archives Task Force – *Listening to the Past, Speaking to the Future*. One of the report's eight high-level recommendations was to 'Encourage business, private and specialist archives to develop as integrated component parts of our national heritage'. Also in 2004 Sir Nicholas Goodison delivered a Government-sponsored review of United Kingdom heritage funding to the Treasury – *Securing the Best for our Museums. Private Giving and Government Support*. It acknowledged the importance of corporate archives and the contribution of companies that took their duty of care toward archives seriously.

Another recent development has been the leading role taken by the Business Archives Council in convening and progressing a Business Archives Round Table, comprising representatives from the Council, the Business Records Group of the Society of Archivists, the Association of Business Historians, the National Council on Archives, The National Archives and the Confederation of British Industry. The objective was to establish a national strategy for business archives in the United Kingdom. Discussion has so far been fruitful and continues.

Corporate archive collections vary hugely in scope and scale. Most are not single business collections due to the nature of corporate growth by the acquisition of other businesses or the formation of subsidiary and associated companies. In 2005 most of the business archivists in the United Kingdom are full-time professionals with a relevant qualification and the in-house archives of the largest businesses comprise teams of archivists and record managers. Yet the typical business archive set up remains a single archivist with one or two archive or clerical assistants and few companies boast fully integrated and comprehensive records management and archive programmes.

Direct foreign investments in Denmark 1840-1940

BY JESPER STRANDSKOV AND KURT PEDERSEN

The nexus between FDI, industrial structure and economic growth and development is as challenging as it is exciting. The present paper is a first and modest step in an attempt to face the challenge in a Danish perspective. It is founded on a newly established data base which contains information on ingoing investments into Denmark 1840-1940, and it focuses on the 148 cases that have so far been registered. The cases are characterised by investing nation, industry, timing, entry mode, motives etc. It appears that German, British and American companies dominate, each of the national groups having its own »profile«. Further, the paper identifies five »waves« of investments into Denmark. The waves are defined partly chronologically and partly functionally. The latter aspect reflects the progressive industrialisation of Denmark and offers a link to Danish economic history in general. The merits and limitations of such data bases are discussed in the closing section.

»in Jutland ... there are but few capitalists«

– A Study of the Establishment and Operation of the Jutland Bank Office in Aarhus 1837-1848

BY MICHAEL MÄRCHER

The first branch bank in Denmark was established in Aarhus in 1837. It was a branch of the Danish National Bank. This article investigates the establishment of the branch and its operation until 1848. In the period 1837-1848, the branch of the National Bank was considered an experiment. In 1848, the scope of the branch was extended considerably, and the experimental days of the branch were thus at an end. The branch continued to operate until 1989, when it was discontinued, together with the branch in Odense; these two were the last branches of the National Bank.

In 1836, the Provincial Consultative Chamber of North Jutland petitioned the king for the establishment of a branch bank in North Jutland. The poor credit facilities after the state bankruptcy in 1813, which were

English Summary

particularly pronounced in North Jutland, were the primary reason for the petition. Acting on the petition, the National Bank, for a variety of reasons, chose to establish a branch bank. Both in the Chamber and in the National Bank, the location of the branch was hotly debated. Aarhus rather than Viborg was chosen because of the voting system used by the Chamber.

The National Bank exercised extreme caution in granting powers of attorney to its branch. Thus, the branch was not allowed to grant mortgages against security in real property without the approval of the mother bank, nor to accept any kinds of deposit. Further, the branch was not allowed to have a name which might be associated with the mother bank in Copenhagen. And it would be shut down if it proved to be an unsatisfactory investment. Everything except the day-to-day operations were very much governed from Copenhagen, and every year until 1848, one of the directors of the National Bank went to Aarhus to go through and check the accounts, the loans that had been granted etc.

In terms of turnover, the branch was off to a weak start. The primary reason for this was that the geographical area, within which the branch was permitted to operate, had been strictly limited by the National Bank for the first year. The scope of the branch, which during the period under review was loans and bill discounting, was gradually extended, however; for instance, it was the branch that introduced the overdraft facility as a banking transaction in Denmark. The extensions and the generally favourable trade conditions meant that the gross turnover of the branch increased continuously throughout the period. It was not long, therefore, before the National Bank became satisfied with the branch, which by and by also paid a reasonable dividend. After a few years, it was obvious that there was no longer any danger of the branch's being closed down.

Both in terms of scope and in terms of geographical area, the business of the branch increased throughout the period. Thus, already in the 1840s, the branch carried out small numbers of transactions in all regions of North Jutland. Naturally, the greatest importance of the branch was for the growth of Aarhus, but because of the lack of capital in all North Jutland many other inhabitants of the province experienced at first hand the beneficial credit facilities offered by the branch. Accordingly, the branch became a contributory factor towards the gradual curtailment of the importance of Hamburg as a lender in North Jutland.

Recovery of a Lost Manuscript by Georg Brandes

BY KENN TARBENSEN

The collections of the Danish Business Archive primarily comprise sources for Danish economic history in general and business history in particular. In consequence of the great social importance of business, many of the archives collected also contain material for the elucidation of political, social and cultural conditions. Occasionally, records turn up which few would imagine are part of the collections. An instance of this occurred in the summer of 2004, when a minute- and account protocol of a charitable trust was deposited; the trust being an economic body, this came within the purview of the Business Archive. The unusual thing is that the protocol is prefaced with a previously missing twelve-page manuscript by Georg Brandes, the well-known Danish author and critic (1842-1927). It is a tribute, written by Georg Brandes to the memory of Ludvig David, a friend of his youth, who suffered a violent death in Rome in 1866. The manuscript is published in extenso after this introduction.

Ludvig David was the son of one of the most influential men in Denmark at the time, C.N. David, director of the National Bank. Ludvig David was born on 2 July, 1840, and at the age of 25, having just graduated in law, he was on his Grand Tour of Europe. In February 1866 he had arrived in Rome. From here, he went on an excursion to Naples, where Sorrento in particular had appealed to him. On his return to Rome, he was vivacious and cheerful, but also off-colour. He suffered from the heat and the sirocco, which had descended upon Rome at the time. After a Saturday evening party in the premises of The Scandinavian Club, David went home, where he suffered a delirious attack. Early Sunday morning, just before four o'clock, he jumped out of the fourth floor-window. He hit the cobblestones and was killed instantly.

Naturally, his death created a big stir among the numerous Scandinavians staying in Rome, and the detailed circumstances gradually became known in Copenhagen. The best source for the elucidation of the final stages of Ludvig's life is a long letter, which Henrik Ibsen sent to Georg Brandes about a month later. It has been known to Brandes-scholars that Georg Brandes wrote a tribute to the memory of Ludvig David. Until now, this manuscript has been considered lost, but it has

English Summary

now been found. Stricken with grief over their son's death, C.N. David and his wife founded a charitable trust which bore their son's name: »Ludvig David's Charitable Trust«. Georg Brandes, along with Emil Bruun and Emil Petersen, jurists, all three of whom had been close friends of their son, were appointed trustees. For this reason, Brandes inscribed the tribute as an introduction to the minute protocol. In his tribute, Brandes gives a minute description of the friend of his youth. Previously, not much has been known about Ludvig David – because of his early death he did not leave much of a mark – but with Brandes' manuscript we have gained a good insight into the adolescence and environment of this young man, a portrait which perhaps does not contain many surprises, but which at the same time contains elements towards an understanding of Brandes' own life.

The relatively poor Georg Brandes was introduced to the far wealthier David-family via his acquaintance with Ludvig David. The family of the elderly C.N. David welcomed Georg Brandes with open arms, and for several years Brandes spent his summer holidays at the country home of the David-family. It was also here that Georg Brandes met Harald David, C.N. David's nephew, and his wife Caroline David. When in 1867 Brandes entered on a liaison with Caroline, ten years his senior and trapped in a desperately unhappy marriage, he was ostracized from the leading bourgeois circles of Copenhagen. This was one of the reasons why Brandes translated John Stuart Mill's *The Subjection of Women* into Danish in 1869. Brandes' subsequent career thus became discernible. Ludvig David's prospective career as a promising young member of the legal profession, on the other hand, was abruptly terminated in Rome. Here, he was buried in the protestant cemetery, where his tomb is still preserved. The charitable trust, which bore his name, was discontinued in the mid-1980s.

The Bookkeeping Act of 1912: Background and Debate

BY KENN TARBENSEN

The Business History Yearbook has previously published articles on the origin of landmarks in Danish business legislation. In 1954, Sigurd Rambusch wrote about the Auditing Act of 1909, and in the 1998/99 Yearbook, John Rendboe wrote about the making of the first two

Danish Limited Companies Acts of 1917 and 1930. In 2004, the archivists of the Danish Business Archive commenced the major task of compiling a book on the accounts of private firms as sources for historical research. During the preparation of this work, the need became apparent for a more thorough description of the making of the first Danish bookkeeping act than was thought expedient to include in the book on historical accounts. The present article is an attempt at satisfying this need.

The Bookkeeping Act of 10 May 1912 was the first bookkeeping act in Denmark. Previously, there had been various other legislation on account books and their lay-out, but they were scattered provisions. For instance, the *Danish Code* (1683) provided for the evidential weight of properly kept account books in case of litigation about debts. 1832 saw the emergence of more comprehensive legislation, which made it mandatory for larger businesses to keep daybooks and ledgers. The rapid expansion of business after the Trade Act of 1857 (1862) necessitated a modernization of the legislation on bookkeeping. For this reason, J.M.V. Nellemann, Minister of Justice, introduced a bill in the Landsting (the Upper Chamber of the Danish Parliament) in October 1887, regulating the keeping of account books. The bill was passed by the Landsting, but in the Folketing (the Lower Chamber) it was referred to a committee, which never managed to submit a report. The bill was reintroduced in the two subsequent parliamentary sessions, but never passed. This was partly due to ambiguities, but also to the fact that the bill was too complicated compared to the general knowledge of bookkeeping found in the contemporary Danish business community. February 1890 saw the virtual demise of the bill.

It was to be another 25 years until the question of a bookkeeping act came to the fore again. In the wake of the political turbulence after the exposure of the fraud committed by P.A. Alberti, the Minister of Justice – he was chairman of the Zealand Agricultural Savings Bank and had forged its accounts – a separate Department of Trade was created in 1908. This department secured the passage of an Auditing Act as early as 1909, and it instantly commenced work on a comprehensive Bookkeeping Act. The party strength in the Parliament was fluctuating, and governments changed frequently. Oscar B. Muus, Minister of Trade 1910-13, managed to secure the passage of the act.

The very prolonged parliamentary debate concentrated more or less on the same problems as had the debates on the foundered bill in the late 1880s. The number of books, the accounting skills of the small

English Summary

traders and others, the authorizing of books, the possibilities of supervision, as well as the categories of tradespeople to be comprehended by the act, were thoroughly debated. As before, the discussion of the scope of the act concentrated in no small degree on the craftsmen, but the co-operative movement furnished a novel and hotly debated category.

The final act comprehended all sole traders and companies that were engaged in trade, stockbroking or banking, commission business, legal practice, publishing, insurance and broking, as well as dispensing chemists, licensed victuallers, master craftsmen, manufacturers, developers and haulage contractors. The act further extended to persons occupied in the professional operation of theatres or public attractions, if their license contained an injunction to keep trade books. Finally, inclusion was made of supply associations, co-operative undertakings and similar societies with limited liability, as well as undertakings that were required to take out a trade license. Exempted from the act were *inter alia* master craftsmen usually not employing more than two journeymen.

Another major question was which types of trade books were to be kept. The original bill did not include the ledger, but as a result of the prolonged reading, all those comprehended by the act were required to keep a cashbook, a ledger and a balance book. If more books than these three were kept, »requisite specification of such books should be entered into the balance book«. Finally, all those under obligation to keep accounts were instructed to file their trade books together with their business correspondence, letter books, telegrams, bills etc. long enough for their business connections to be able to advance claims against them. This usually meant an obligation to preserve business records for five years.

Matters were thus settled until 1959, when a new bookkeeping act was passed. Other legislation encroached in the field in the meantime, however. In so far as limited companies were concerned, the presentation of accounts was submitted to additional regulation by the Limited Companies Act of 15 April 1917, just as special rules were issued for the annual presentation of accounts of merchant and savings banks, insurance companies, pension funds and sick benefit associations.

The Bicycle and Tyre Factory Jyden (»The Jutlander«)

BY JOHN JUHLER HANSEN

The story of The Bicycle and Tyre Factory Jyden is the story of Peder Andersen, who was born in 1868 in Lyby near Skive. His father was a farmer, and the home was characterized by the popular and religious life of the region. Peder attended school for seven years, and at the age of 15 he went to live with his brother Esper Andersen, a dairy owner in the village of Jebjerg. Here, he served a four-year apprenticeship as a dairyman. Esper Andersen was a keen sportsman and rode a bicycle. It was from him that Peder Andersen acquired his interest in bicycles and learnt to ride one.

In 1888, Peder Andersen became manager of the newly established co-operative dairy in Gedsted. He purchased his own bicycle. When on Sunday the two brothers rode out on their »penny-farthings« it created a local sensation. In his room at the dairy, Peder Andersen had a cupboard with bicycle spares. He also began to repair bikes, so it was a short move to start selling bikes in his spare time.

As of November 1891, Gedsted Dairy sold its butter directly to a firm in England. Through this firm, Peder Andersen bought a new British bicycle. He named his new firm The Bicycle and Tyre Factory Jyden. 25 April 1892, the date on the invoice, was since considered the foundation day of the firm. During its first year, Jyden sold 10 new bikes, in 1893 about 50 bikes, and in 1894 the figure rose to 100 new bikes. It was excellent advertisement for Jyden when in August 1892 Esper Andersen won the Jutland Bicycling Championship. 19 riders were entered, and Esper took 36 hours and 10 minutes to complete the 580 kilometre course, whilst the race's number two used 39 hours 27 minutes. This was a feat that resounded in the contemporary press. Bicycles heralded a new age and its progress. And even though »the machines« were very expensive to begin with, more and more people bought themselves bicycles. It was the beginning of the age, when the ordinary population had the opportunity of transporting itself.

In Gedsted, the local farmers observed that their dairy manager devoted more and more time to his wholesale bicycle business. In 1896, the dairy committee asked P. Andersen whether he was a dairy manager with bicycles as his hobby, or a wholesale bicycle dealer with dairying as his hobby. In September 1896, Andersen resigned his post as dairy manager. Across the road from the dairy in Gedsted he erected two fac-

English Summary

tory buildings and a private house, from which he ran The Bicycle and Tyre Factory Jyden.

Starting out as a self-employed business man, P. Andersen was not backed by any considerable capital. He was financed by wealthy farmers and by his bank, the Aalborg branch of Landmandsbanken (The Agricultural Bank). Initially, his customers were co-operative stores and individuals in the rural districts. Almost all of his imports were bicycles and sewing machines from the German firm Seidel & Naumann, Dresden. In 1898, P. Andersen acquired the general agency for Naumann in Denmark.

In February 1899, the factory in Gedsted was destroyed by fire. P. Andersen thought of moving his business to Hobro, which was far more central with harbour and railway. But as he failed to buy the site in Hobro, which he had had his eye on, he bought a site on the main street of Aalestrup instead. His new factory was ready for use in October 1899.

Jyden was not content to sell Naumann bicycles. In 1897, P. Andersen also put in a stock of other German brands. And in 1900 he wanted to start selling motorcars from his new premises in Aalestrup. At that time, motorcars in Denmark were still only »toys« for the well-to-do. In 1906, P. Andersen acquired the first motorcar for himself. In the same year, he advertised in the trade journals of the bicycle trade with bicycles, sewing machines, motorcycles and cars. After the turn of the Century, Jyden acquired more and more agencies. And Jyden had a dealer network covering all of Denmark. In 1907, Jyden reported its turnover to be 12,000 new bicycles, 250 motorcycles, 3,000 sewing machines and 52,000 tyres. Thus, Jyden covered about 12 per cent of the Danish market for bicycles. Wholesale outlets were established in Brønderslev, Aarhus, Vejle, Kolding, Odense, Slagelse, Copenhagen and Rønne.

The year 1915 saw Jyden entering the motorcar market in earnest. New branches, under the name »Autojyden«, were opened in Aarhus, Kolding, Odense and Copenhagen. Jyden's turnover increased from one year to the next. From 1.4 mio Kroner in 1916 to 2 mio Kroner in 1917 and 6.5 mio Kroner in the last years before the bankruptcy.

When World War I ended in 1918, the sale of motors and motorcars boomed once again. Jyden also contemplated taking up the manufacture of aeroplanes. The company's ambitions were anything but modest. And at home in Aalestrup, Peter Andersen had a large, luxurious house built for himself in 1920/21. He was a wealthy man, and never had his

business prospered as it did just then. His stocks were replete, and turn-over continued to rise. But in the autumn of 1920, the world slump hit Denmark. The Krone dropped to half its value in gold. Danish business found itself in crisis, and Jyden did not escape. Too large disbursements, particularly to Autojyden, combined with speculations, caused Jyden to suspend its payments, followed by bankruptcy in 1922. Peder Andersen was personally liable for the entire debt, which was calculated at more than 2.5 mio Kroner, a staggering amount for the time.

Peder Andersen succeeded in re-establishing Jyden, this time as a limited company. It was planned to issue shares for 250,000 Kroner, but only 85,000 Kroner were taken up. However, it was sufficient to get going on. The new limited company leased the buildings in Aalestrup from the credit association. All the branches were closed. The house was sold and a flat was prepared for Peder Andersen in the buildings of Jyden Ltd.

In business terms, the limited company was successful. Peder Andersen and his son, Niels Andersen, became managing directors of the new company. In 1924, a disagreement arose between them and Aksel Diemer, the company chairman, who the Andersens believed was attempting to push them aside. Diemer was discharged. The next management crisis came in 1933, when a conflict arose between Niels Andersen and Niels Uldbjerg, his brother-in-law. The company chairman sacked Niels Andersen, but only succeeded in aggravating of the crisis, which now reached its peak. One of the two men had to leave the company. As Peder Andersen was unable to accept the resignation of his son, Niels Uldbjerg left Jyden in September 1934.

At that time, Peder Andersen was 66 years old, and even though he was still formally head of Jyden, it was Niels Andersen who as managing director was in reality at the helm of the business. P. Andersen continued to be active in the firm until 1941, mainly by visiting the firm's retailers to sell bicycles and spares. Peder Andersen died after a short illness on 16 January 1942, a couple of months before his life's work could celebrate its 50th anniversary. Jyden Ltd continued for another 20 years, until it went bankrupt in 1962. On his death, Peder Andersen also left a collection of historic bicycles. Today, this collection forms the nucleus of The Danish Bicycle Museum in Aalestrup, which is housed in P. Andersen's old house from 1921.

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET